

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

Filologie – Slovanské filologie

Disertační práce

**Recepce středověkého výkladového sborníku *Lucidarius* v ukrajinském
literárním prostředí**

**The Reception of the Medieval Compendium *Lucidarius* in the Ukrainian
Literary Milieu**

Mgr. Dagmar Petišková

Vedoucí práce: PhDr. Věra Lendělová, CSc.

2017

Ráda bych poděkovala své školitelce PhDr. Věře Lendělové, CSc. za její vstřícnost, podporu a konzultace k práci. Poděkování za ochotu a pomoc patří též pracovníkům knihoven, archivů a dalších paměťových institucí, jež jsou v práci jmenovány.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. listopadu 2017

Abstrakt

Disertační práce se věnuje recepci německého lucidáře v českém a následně ukrajinském literárním prostředí. Seznamuje s historií díla, jež má svůj prvopočátek v latinském teologickém traktátu *Elucidarium* Honoria Augustodunského z konce 11. století. Všímá si koncepce německého *Lucidaria*, který byl vytvořen jako jedno z prvních středověkých děl v národním jazyce koncem 12. století a je považován za první německojazyčnou encyklopedii. Představuje ho jako originálně zpracovanou kompilaci vzniklou překladem a úpravou několika latinských pojednání z oblasti teologie, filozofie, kosmologie, geografie a historie. V českém prostředí se *Lucidář*, přeložený z němčiny, objevuje nejpozději v polovině 15. století a řadí se mezi tituly, jež se až do počátku 19. století těšily zájmu nižších vrstev čtenářstva. Český *Lucidář* má význam pro mezislovanské literární vztahy – jeho převodem byl vytvořen lucidář chorvatský (v 15. století) a ukrajinský (v 16.–17. století). Ukrajinský *Lucidarij* představujeme jako jedno z několika děl, které byly z češtiny přeloženy do ukrajinsko-běloruského, respektive ruténského jazyka. Uvádíme práce, které o ukrajinském lucidáři a jeho vztahu k české předloze pojednávají; tyto studie se objevily na počátku až v první třetině 20. století v souvislosti s dobovými snahami o poznání kulturního a literárního dědictví ukrajinských zemí. Od té doby bádání o ukrajinském lucidáři nepokračovalo. Naše práce tedy jednak představuje ukrajinský lucidář, jenž se stal takřka zapomenutým dílem, jednak poukazuje na česko-ukrajinské literární propojení v 16.–17. století, jehož je lucidář důkazem.

Klíčová slova: lucidář, středověká literatura, encyklopedie, geografie, překladová literatura, národní jazyk, česko-ukrajinské literární vztahy

Abstract

This thesis deals with the reception of a German-language elucidarium in the Czech and subsequently Ukrainian literary environments. It acquaints the reader with the history of the work, which originates from the Latin theological tract *Elucidarium* by Honorius Augustodunensis from the end of the 11th century. It deals with the conception of the German *Lucidarius*, which was created as one of the first medieval works in the national language at the end of the 12th century and is considered to be the first German-language encyclopedia. This thesis presents the *Lucidarius* as an originally produced compilation created via the translation and adaptation of several Latin treatises from the fields of theology, philosophy, cosmology, geography, and history. In the Czech environment, *Lucidář*, translated from German, appears at the latest in the mid-15th century and is a work that enjoyed the interest of lower classes of readers until as late as the early 19th century. The Czech *Lucidář* carries significance in terms of inter-Slavic literary ties – via translation, a Croatian elucidarium (15th century) and Ukrainian elucidarium (16th–17th century) were created. This thesis presents the Ukrainian *Lucidarij* as one of several works that was translated from Czech into the Ukrainian-Belarusian (or more precisely Ruthenian) language. We cite works that discuss the Ukrainian elucidarium and its relationship to the work in Czech; these studies appeared at the beginning and in the first third of the 20th century in connection with contemporary efforts to understand the cultural and literary heritage of the Ukrainian lands. Since then, research on the Ukrainian elucidarium has not continued. Thus, our work presents the Ukrainian elucidarium, which has become an almost forgotten work, while also pointing to the Czech-Ukrainian literary link in the 16th and 17th centuries, of which the elucidarium is proof.

Key words: elucidarium, medieval literature, encyclopedia, geography, translation literature, national language, Czech-Ukrainian literary ties

OBSAH

1	Úvod	11
1.1	Struktura a metodika disertační práce	16
1.2	Zdroje a literatura	18
1.3	Lucidář v době digitalizace	21
2	Německý lucidář	
2.1	<i>Elucidarium</i> a <i>Lucidarius</i>	27
2.1.1	<i>Lucidarius</i>	28
2.1.2	Honorius Augustodunensis a jeho dílo	30
2.1.3	<i>Elucidarium</i>	36
2.1.4	<i>Imago mundi</i>	41
2.1.5	<i>Philosophia mundi</i>	43
2.1.6	<i>Gemma animae</i>	45
2.1.7	<i>Liber de divinis officiis</i>	46
2.2	Doba sepsání německého lucidáře	48
2.3	Charakteristika německého lucidáře	53
2.4	Historie bádání o německém lucidáři	60
3	Český lucidář	
3.1	Recepce lucidáře v českém prostředí	63
3.2	Rukopis a tisky <i>Lucidáře</i>	68
3.3	Historie bádání o <i>Lucidáři</i>	73
4	Ukrajinský lucidář	
4.1	Společnost, kultura a vzdělanost na Ukrajině v 15.–18. století	89
4.2	Ukrajinsko-běloruský (ruténský) jazyk	98
4.3	Český jazykový a literární vliv v 15.–17. století	103
4.4	Recepce české překladové literatury v ukrajinsko-běloruském prostředí v 15.–17. století	107
4.5	Lucidář ukrajinské redakce	111
5	Geografická jména	
5.1	Evropská středověká geografie	127
5.2	Geografické povědomí v českých zemích	133
5.3	Geografické povědomí v ruténských zemích	137

5.4 Geografie v lucidáři	140
5.4.1 Jména kontinentů	145
5.4.2 Jména zemí a území	
5.4.2.1 Země Asie	147
5.4.2.2 Země Evropy	151
5.4.2.3 Země Afriky	161
5.4.3 Srovnání zeměpisných jmen v českém a ukrajinském lucidáři	163
6 Závěr	165
7 Prameny a literatura	
7.1 Rukopisy	169
7.2 Prvotisk a tisky <i>Lucidáře</i> (15.–19. století)	
7.2.1 Prvotisk	169
7.2.2 Tisky do roku 1800	169
7.2.3 Tisky po roce 1800	173
7.3 Edice a literatura o lucidáři/lucidářích	174
7.4 Další literatura	
7.4.1 Citovaná literatura	178
7.4.2 Doplnková, necitovaná literatura	194
7.5 Encyklopedie, slovníky a databáze (v tištěné i elektronické podobě)	
7.5.1 Encyklopedie, slovníky a databáze v práci citované	199
7.5.2 Doplnkové encyklopedie, slovníky a databáze v práci necitované	201
7.6 Osobní komunikace	202
8 Přílohy: odpovědi na dotaz o uložení rukopisu ukrajinského lucidáře vydaného J. F. Karským (<i>Karského rukopisu</i>)	203

Zkratky odborné literatury

CE	<i>Catholic encyclopedia</i>
ČČM	<i>Časopis Českého museum, Časopis Musea Království českého</i>
DB	<i>Deutsche Biographie</i>
EB	<i>Encyclopædia Britannica</i>
EI	<i>Encyclopædia Iranica</i>
EPS	<i>Evropa v proměnách staletí</i>
ESSUM	<i>Етимологічно-семантичний словник української мови (ОГІЄНКО, Іван)</i>
ESUM	<i>Етимологічний словник української мови</i>
IePWN	<i>Internetowa encyklopedia PWN (Państwowe Wydawnictwo Naukowe)</i>
IEU	<i>Internet Encyclopedia of Ukraine</i>
KEDM	<i>Kleine Enzyklopädie des deutschen Mittelalters</i>
NCE	<i>New Catholic encyclopedia</i>
LČL	<i>Lexikon české literatury</i>
OED	<i>Online Etymology Dictionary</i>
OSN	<i>Ottův slovník naučný</i>
PČP	<i>Pravidla českého pravopisu</i>
PZJ	<i>Původ zeměpisných jmen</i>
SAK	<i>Slovník antické kultury</i>
SLS	<i>Slovník latinských spisovatelů.</i>
SČSK	<i>Slovník českých a slovenských knihtiskařů</i>
SESJČ	<i>Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím</i>
SUM	<i>Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.</i>
TTG	<i>Texte und Textgeschichte, Tübingen (1980–), ediční řada</i>
Vw	<i>Vokabulář webový</i>

Zkratky rukopisů, tisků a edic obsahujících text lucidáře

F	<i>Fürstenberský rukopis</i>
P	prvotisk <i>Lucidáře</i> (Plzeň 1498), místo uložení: Praha, KNM, sign. 25 E 22
Ps	prvotisk <i>Lucidáře</i> (Plzeň 1498), místo uložení: Praha, Strahovský klášter, sign. DR IV 37/f
J	<i>Lucidář</i> (Jindřichův Hradec 1775–1800), fond: Jindřichův Hradec, Muzeum Jindřichohradecka, sign. JK 0710, knihopis K 5010
K	<i>Karského rukopis</i>
S	<i>Sokolský rukopis</i>
B	<i>Borševyčský rukopis</i>
V	<i>Vilenský rukopis</i>
R	<i>Rakošynský sborník</i>
G–S	<i>Lucidarius</i> , edice Gottschall–Steer (1994)

1 Úvod

Disertační práce si klade za úkol vysledovat cestu německého lucidáře,¹ považovaného za lidový výkladový sborník či za laickou encyklopedii, přes jeho český převod k ukrajinské² redakci.³ Dále chce potvrdit předpoklad, že všechny dochované exempláře ukrajinské redakce lucidáře tvoří jednu recenzi, která byla pořízena jako přímý překlad první recenze české redakce lucidáře. Jejím cílem je také vyhledat jednotlivé rukopisné kopie ukrajinského lucidáře a uvést místo jejich současného uložení.

Pozornost věnujeme nejprve latinskému *Elucidariu* a poté německému *Lucidariu*. Dílo nazvané *Elucidarium*, jehož autorem je Honorius Augustodunský (Augustodunensis), pochází z konce 11. století. Šlo o teologický traktát, který byl dobře znám i v německém prostředí. Zde byl na konci 12. století přepracován a rozšířen, jednak za použití dalších literárních pramenů, jednak vlastním autorským úsilím německého sestavovatele. Bylo tak vytvořeno svébytné dílo s názvem *Lucidarius* stojící na pomezí naučné a umělecké literatury. Obě tato pojednání, Honoriovo *Elucidarium* i anonymní *Lucidarius*, se paralelně šířila a překládala do národních jazyků středověké Evropy. Jedna z recenzí německého *Lucidaria* byla nejpozději v polovině 15. století převedena do češtiny. Český *Lucidář* pak hrál v evropském procesu šíření lucidárních textů důležitou roli: jeho překladem vznikly dvě slovanské redakce tohoto díla – chorvatský *Lucidar* a ukrajinský *Ліцидарію*.

V práci je představen autor latinského *Elucidaria* Honorius Augustodunský, ve své době úspěšný spisovatel a popularizátor tehdejšího vědění. Jeho *Elucidarium*

¹ Malé písmeno (lucidář) používám, jde-li o obecné pojmenování díla: lucidář je specifickým druhem náboženské a naučné literatury mající za cíl osvětlovat, vysvětlovat (srov. lat. *lux*, gen. *lucis*; *lucidus*). Velké počáteční písmeno pak označuje konkrétní rukopis či vydání a jako název díla je vyznačen kurzívou (např. *Lucidář*).

² Volím výraz *ukrajinský*, i když v době vzniku ukrajinské redakce lucidáře nebyla ukrajinština ještě kodifikovaným jazykem, avšak tehdy užívaný jazyk byl jednou z jejích vývojových etap. Podobný přístup volím i v případě dalších jazyků – používám výraz *český*, i když jde o staročeštinu (tedy jednu z vývojových fází češtiny), a výraz *německý* i v případě např. středohornoněmčiny (*Mittelhochdeutsch*), ve které byl sepsán autograf lucidáře.

³ Výraz *redakce* používám pro označení základní podoby textu lucidáře – jde o znění, jež vzniklo v tom kterém jazyce buď jako původní text, anebo jako překlad (latinská, česká či ukrajinská redakce; v případě německého lucidáře však rozlišujeme redakce dvě). V rámci jedné redakce rozlišuji *recenze*, které se navzájem mohou odlišovat, nikoliv však výrazně, jak strukturou textu, tak jeho obsahem, ale i jazykovou úpravou. *Verze* je pak výraz pro postižení odchylek v textu v rámci recenze.

plnilo dlouhou dobu úlohu pomyslného mostu mezi bohoslovectvím učenců a jeho polaičtělou verzí určenou nižšímu duchovenstvu a patřovalo k běžnému inventáři klášterních knihoven. Šířilo se v nesčetných opisech a záhy po svém sestavení se stalo předlohou pro převody do románských a germánských národních jazyků. Důležitou roli mělo *Elucidarium* pro vznik německého lucidáře.

Německý lucidář (*Lucidarius*) čerpal z několika pramenů. Nejdůležitějším z nich bylo Honoriovo *Elucidarium*, jehož názvem se německý autor (či kolektiv autorů) inspiroval a převzal jeho koncepci. Kromě *Elucidaria* patřily k významným zdrojům německého lucidáře ještě dvě další práce Honoriova Augustodunského – jednak *Imago mundi*, představující souhrn tehdejších kosmologických a geografických poznatků a přehled světové historie, jednak *Gemma animae*, v níž našel autor *Lucidaria* alegoricky pojaté vysvětlení jednotlivých liturgických úkonů. Jako studnice nejnovějších přírodovědných poznatků své doby doplněných výklady z oblasti fyziky, geografie, astronomie a medicíny mu posloužila *Philosophia mundi* od Viléma z Conches. Otázky soteriologické a eucharistické se v lucidárii řeší za pomoci obrazných příkladů a symbolů obsažených v pojednání *Liber de divinis officiis*, jehož autorem je Rupert z Deutzu.

Pro středověká díla je obvyklé, že jejich autoři zůstávají v anonymitě, vyslovují pochybnosti o svých kompetencích sepsat předkládaný spis a označují se za pouhé zprostředkovatele boží moudrosti a vědění. Problém stanovení původce textu vyvstal v případě jak latinského traktátu (*Elucidarium*), tak německé kompilace (*Lucidarius*). O *Elucidariu*, jež se dlouhou dobu považovalo za anonymní spis či se o jeho autorství vedly spory, může současná literárněhistorická věda takřka s jistotou potvrdit, že jeho autorem je Honorius Augustodunský. Záměr zachování anonymity se však, přes důkladné zkoumání vnitřních i vnějších textových informací několika generacemi medievalistů, podařil tvůrci či tvůrcům *Lucidaria*. Názory na to, kde byl německý lucidář sepsán a jaké byly okolnosti jeho vzniku, se různí. Dlouhou dobu se za místo sepsání autografu *Lucidaria* uváděl jednoznačně dolnosaský Brunšvik, nové poznatky však vedou k úvahám o tom, že dílo bylo vytvořeno v alemanské oblasti a odtud se pak rozšířilo do severních oblastí Německa.

Německý lucidář se šířil ve dvou základních redakcích – jednak úplné, jež zahrnuje tři knihy, jednak zkrácené, obsahující knihy dvě. Dalším důležitým znakem, jenž dělí nejrůznější recenze, verze a úpravy německého díla, jsou prology – v některém textu lucidáře je uveden tzv. prolog A, v jiném pak prolog B.

Lucidarius, pedagogicky přehledný, psaný formou dialogu mezi učitelem a žákem, předkládal souhrn základních potřebných vědomostí. Jde o předávání znalostí: učitel (*mistr*) vybírá látku považovanou za důležitou pro osvojení, vštěpuje ji svému žáku (*mladšímu*) a dále ji rozvíjí a vysvětluje na základě žakových otázek. Německý lucidář, stejně jako jeho stručnější latinský předchůdce, umožňoval nižším sociokulturním vrstvám, aby se seznámily s myšlenkami vysoké teologické učenosti. K náboženským poučením dále připojuje historické, geografické a astronomické poznatky, přičemž didakticky převádí učené formulace do jazyka srozumitelného laikům. Zanedlouho po sepsání začal *Lucidarius* plnit i funkci učebnice. Postupem času se jeho didaktický aspekt vytrácí a dílo se stává zábavnou četbou.

Německý lucidář brzy získal stejnou, ne-li větší popularitu než Honorioův teologický traktát. Svědčí o tom značné množství jak dochovaných exemplářů rukopisů, prvotisků, starých i novodobých tisků, tak rukopisů sice někde uvedených, v průběhu času však ztracených.

Autograf německého lucidáře z konce 12. století je ztracený či nezvěstný; dochoval se však *Lucidarius* tzv. *Berlínského rukopisu* ze 13. století, jenž je považován za vzor úplného textu a stal se základem, ze kterého vychází moderní kritická edice autorů Dagmar Gottschallové a Georga Steera (*Der deutsche Lucidarius*, 1994). Nejstarší známý německý prvotisk byl vytištěn v Augsburgu v roce 1479; v průběhu dalších více než tři staletí vycházely německé lucidární texty v nejrůznějších obměnách a dobových mutacích. Kromě názvu *Lucidarius* bylo od konce 17. století dílo šířeno i pod názvem *Kleine Cosmographia*. U posledního známého německého tisku chybí datace, jako pravděpodobné datum vydání se uvádí rok 1806.

Podobně jako Honoriovo *Elucidarium* byl německý *Lucidarius* překládán do dalších národních jazyků středověké Evropy. Jedním z nich byla čeština.

České literární prostředí zná svou redakci lucidáře nejpozději od poloviny 15. století: nejstarším známým exemplářem českého lucidáře je manuskript obsažený v kodexu nazvaném *Fürstenberský rukopis*. Z roku 1498 pak pochází první české vydání *Lucidáře* z plzeňské tiskařské dílny Mikuláše Bakaláře; tento prvotisk se dochoval ve dvou exemplářích.

Lucidář obsažený v kodexu *Fürstenberského rukopisu* a Bakalářův prvotisk *Lucidáře* představují první recenzi české redakce tohoto díla. V průběhu následujících staletí se jeho obsah pozměnil do té míry, že byla vytvořena jeho druhá a třetí recenze.

Český lucidář vycházel v několika tiskárnách, mezi nimiž zaujaly zvláště významné místo dílny tiskařského rodu Hirnleů-Škarniců v Olomouci a Uherské Skalici. Téměř každé nové knižní vydání *Lucidáře* obsahovalo kromě nezbytných jazykových či grafických oprav i aktuální dobové postřehy a narážky, přídavky z dalších knih, především z herbářů a z kosmografických či astrologických pojednání. Zatímco české lucidáře první a druhé recenze zajímala především látka z oblasti kosmografie, třetí recenze rozebírá důkladněji teologické otázky. Poslední vydání jsou zaznamenána v 19. století, kdy již dílo patřilo mezi tzv. jarmareční knížky.

V polovině 15. století byl *Lucidář* převeden z češtiny do chorvatštiny pod názvem *Lucidar*. Místem pro vytvoření překladu mohl být pražský Emauzský klášter; lze však uvažovat i o možnosti, že si český rukopis vzal s sebou některý z chorvatských mnichů při odchodu z Emauz a přeložil ho až na chorvatském území.

Do ukrajinského jazyka byl český lucidář přeložen s největší pravděpodobností později než chorvatský. První dochované rukopisy ukrajinské redakce lucidáře pocházejí ze 17. století, předpokládá se však, že jde o opisy staršího manuskriptu ze 16. století, možná však již z konce století předcházejícího.

Ukrajinský lucidář se šířil v rukopisném podání. Z pěti dnes známých manuskriptů se v celistvosti dochovaly pouze dva. Prvním je lucidář *Sokolského rukopisu*, který objevil a posléze i vlastnil Ivan Franko a který dnes patří do fondu Institutu literatury v Kyjevě. Druhým je pak lucidář podkarpatského *Rakošynského sborníku*, objevený J. A. Javorským a uložený v Národní knihovně ČR v Praze. Text dalšího exempláře lucidáře, *Vilenského rukopisu*, je znám pouze jako fragment ve sborníku o životech svatých, jenž se dnes nachází ve fondu Knihovny akademie věd ve Vilniusu. Osud zbývajících dvou rukopisů ukrajinského lucidáře je nejasný, buď jsou natrvalo ztraceny, či zničeny, anebo uloženy na dosud neznámém místě. Byly však naštěstí (první částečně, druhý v celistvosti) přepsány a otištěny – úryvky lucidáře *Borševyčského rukopisu* stihl před ztracením manuskriptu otisknout jeho objevitel Anatol Vachňanyn, lucidář rukopisu ze sbírky profesora Smirnova pak vydal a opatřil kritickými poznámkami J. F. Karskij (dále o této verzi lucidáře píše jako o *Karského rukopisu*).

Předpokládáme, že ukrajinská redakce lucidáře byla vytvořena v západní části dnešní Ukrajiny. Dva manuskripty byly nalezeny a s největší pravděpodobností i sepsány v západní oblasti ukrajinské Haliče – jde o rukopis nalezený v obci Sokolja (*Sokolský rukopis*) a rukopis objevený v obci Borševyči (*Borševyčský rukopis*).

Nedaleko Mukačeva byl nalezen podkarpatský manuskript (*Rakošynský sborník*). U zbývajících dvou rukopisů není místo nálezu ani sepsání známo, avšak podle poměrně častého výskytu bělorusismů se dá předpokládat, že vznikly v severozápadní ukrajinské jazykové oblasti.

Rukopisy ukrajinské redakce lucidáře jsou psány živým mluveným jazykem nazývaným *проста мова, руський язык, руська мова* apod. V období od druhé poloviny 16. století až do 18. století, tedy v době předpokládaného vzniku a šíření ukrajinské redakce lucidáře, se o tomto jazyku dá hovořit jako o literárním úzu, jenž nebyl kodifikován ani gramaticky, ani lexikograficky, avšak v jazykové praxi si ho jeho uživatelé uvědomovali a používali. Naše práce se dotýká i terminologických otázek a vztahu mezi národním jazykem a etnolingvistickou identitou.

Na rozdíl od českého lucidáře, jež u nás vydávalo několik zavedených tiskařských dílen, nevyšel ukrajinský lucidář jakožto četba určená pro široké publikum nikdy tiskem. Texty tištěné v cyrilici pro potřeby ukrajinsko-běloruského obyvatelstva polsko-litevského soustátí se přitom objevují v Krakově již koncem 15. století – tedy nedlouho poté, co vznikají v Čechách první inkunábule včetně *Lucidáře*. Naše práce poukáže na rozdíly v rozvoji knihtisku v prostředí slovanské latinské (*Slavia Catholica* či *Slavia Romana*) a slovanské pravoslavné (*Slavia Orthodoxa*) Evropy. Upozorní na specifika počátků knižního tisku v ukrajinsko-běloruském prostředí, jež přijímá vlivy jak středověké latinské, tak pravoslavné kultury.

První lucidáře se šířily v době, kdy se v západní i střední Evropě zakládají ve větším měřítku školy, nejprve klášterní a katedrální, později farní, městské a cechovní. Je prokázáno, že německý lucidář se záhy po svém sestavení stává součástí školní výuky. O tom, zda tomu tak bylo i v případě českého a ukrajinského lucidáře, zprávy chybějí, uvažujeme však o tom, že mohl být v obou prostředích četbou mimoškolní.

Důležitou a mezi recipienty lucidáře nejoblíbenější částí byla rozsáhlá pasáž věnovaná geografii a astronomii či astrologii. Zvláště místa exotická patřící do oblasti severní Afriky a Asie přitahovala pozornost a byla popisována jako místa nanejvýš tajemná, obývaná prapodivnými bytostmi. Text s otázkami-odpověďmi z oblasti geografie je, i když v různé míře, dochován ve všech známých verzích ukrajinského lucidáře včetně dvou torzovitých, a proto jsou to právě úryvky obsahující popis světa, které vybízejí k jejich bližšímu porovnání mezi českým a ukrajinským lucidářem.

1.1 Struktura a metodika disertační práce

Po úvodu k disertační práci následují čtyři kapitoly, ve kterých představíme postupně německou, českou a ukrajinskou redakci lucidáře, poslední z nich se pak věnuje geografickým výkladům v lucidáři. Poté následuje závěr, seznam použité literatury a přílohy, jež tvoří jednak má korespondence s paměťovými institucemi, která se týká dnes nezvěstného rukopisu lucidáře ukrajinské redakce (*Karského rukopis*), jednak ukázky několika manuskriptů českého a ukrajinského lucidáře.

V práci uplatňujeme diachronní hledisko, národní redakce lucidáře představujeme podle jejich místa v chronologické řadě. Snažíme se o mezioborový přístup, k literárnímu a jazykovému pohledu připojujeme hledisko kulturněhistorické, geografické, etnologické i sociologické.

Druhá kapitola, jež následuje po této první, úvodní kapitole, představuje německý lucidář jako kompilační dílo, jež spojuje vybrané teologické, filozofické, historické, geografické i jiné zdroje do harmonického celku. *Lucidarius* staví své výklady z velké části na učení antických autorů. Naší snahou je představit ho jako dílo mající své kořeny v antickém učení, v tomto celoevropském kulturním pilíři, k němuž se Evropa v každé své epoše nově vymezuje a po svém přijímá jeho ideje a ideály. I z toho důvodu uvádíme v poznámkách pod čarou základní biografické a bibliografické údaje starověkých autorů, z nichž tvůrci obou původních redakcí lucidáře, tedy jak latinského *Elucidaria*, tak německého *Lucidaria*, čerpali či mohli čerpat historická a kosmologická fakta a opírat se o jejich filozofické myšlenky.

Třetí kapitola se věnuje českému *Lucidáři* a jeho vztahu k německé předloze. Všimá si úprav, které český text odlišují od německého, i několika zvláštností, jež jsou pro český lucidář příznačné. Předkládá seznam jednotlivých exemplářů českého lucidáře, tj. jediného dochovaného rukopisu, prvotisku, starých tisků i několika tisků z 19. století, a uvádí místo jejich současného uložení. Manuskriptu a prvotisku, tedy první české recenzi, již považujeme za nejpravděpodobnější předlohu pro překlad ukrajinského lucidáře, se věnujeme podrobněji.

Tématem čtvrté kapitoly je ukrajinská redakce lucidáře, o níž máme svědectví v pěti rukopisech. Rozebereme jejich texty, které se od sebe liší ve vztahu k českému zdroji – někde jde o těsný, jinde o volnější překlad; jednotlivé kopie se ale odlišují dalšími dodatky a úpravami, často i zkomoleninami slov, jež pocházejí z pera

opisovače-upravovatele toho kterého textu. Lucidář jako překladové dílo uvedeme do kontextu dalších převodů děl české a širěji západoevropské literatury, jež vznikaly a šířily se v rukopisné podobě v prostředí ukrajinského a běloruského etnika polsko-litevského státu od konce 15. století. Všimneme si specifických rysů, jež má přijímání těchto překladů v ukrajinsko-běloruské literatuře. Poukážeme i na ruskou redakci lucidáře (přeloženého, na rozdíl od ukrajinské redakce, bezprostředně z německého *Lucidaria*) s několika jejími recenzemi. Zmíníme se o tom, že ve starších ruských studiích se ruská a ukrajinská redakce směřovaly a považovaly za odlišné verze jediné redakce, zpracované podle německého *Lucidaria*. Upozorníme na zvláštnosti jazykové situace v prostředí ukrajinsko-běloruského etnika v polsko-litevském soustátí a budeme se věnovat i terminologickým otázkám, jež se týkají používaného jazyka.

Pátá kapitola se soustředí na geografické pasáže, ve kterých porovnáváme jednotlivé opisy ukrajinské redakce s českým manuskriptem a prvotiskem. V pasážích popisujících jednotlivé územní celky jsou především v *Sokolském rukopise* výrazné odlišnosti ve vztahu k českému lucidáři, ale i ve vztahu k ostatním verzím ukrajinského lucidáře. Vlastnímu srovnávání textů předchází poměrně obsáhlá pasáž o počátcích kartografie a všeobecném geografickém rozhledu středověkého člověka.

Při komparaci textů národních redakcí lucidáře a jejich jednotlivých znění vycházím tam, kde je to možné, z dostupných edic a transliterovaných a vydaných textů. Je to především z toho důvodu, že některá znění ukrajinského lucidáře se nedochovala v originále, avšak i proto, že případný zájemce může snadněji příslušný text lucidáře vyhledat a porovnat.

U české redakce volím texty lucidáře *Fürstenberského rukopisu* a prvotisku *Lucidáře* (1498) ve fondu KNM, sign. 25 E 22 v transliteraci Čeňka Zíbrta; pro označení jednotlivých výrazů a úseků textu používám Zíbrtovo číslování (F strana.řádek, P strana.řádek) podle jeho edice (1903). V případě, že daná stránka v exempláři (P) chybí, doplňuji příslušný text z druhého dochovaného exempláře *Lucidáře* z fondu Strahovského kláštera, sign. DR IV 37/f a uvádím číslo folia (Ps folio r, v).

U *Lucidáře* z fondu Muzea Jindřichohradecka (Jindřichův Hradec 1775–1800), sign. JK 0710, uvádím číslo stránky (J stránka).

V případě ukrajinské redakce jsou k identifikaci textu zvolena většinou čísla otázek-odpovědí; tímto způsobem je označen text lucidáře (*Karského rukopis*) v edici

J. F. Karského (1906), tedy (K otázka-odpověď), i ve Frankově vydání (1906) lucidáře *Sokolského rukopisu* (S otázka-odpověď). V případě *Borševyčského rukopisu* volím dvojí identifikaci textu – jednak číslo stránky z časopisu *Правда* (1869), kde se nachází přepis rukopisu provedený Vachňanynem, a zároveň číslo otázky-odpovědi ve Frankově vydání (1906): (B stránka, otázka-odpověď). Pro označení fragmentu lucidáře *Vilenského rukopisu* nám slouží číslo stránky z vydání A. S. Archangelského (1899): (V stránka).

Text rukopisu *Rakošynského sborníku*, který nebyl vydán tiskem, označuji číslem folia (R folio r, v).

Text německého *Lucidaria* označuji v souladu s edicí Gottschallové–Steera (1994) – uvádím číslo stránky a řádku (G–S stránka.řádek).

Co se týče pravopisné podoby slov přejatých z cizích jazyků (týká se především dublet *s/z*), řídím se doporučeními uvedenými v posledním znění *Pravidel českého pravopisu* a používám tu podobu, která je považována za základní, stylově neutrální.⁴

U bibliografických citací v soupisu literatury a odkazů v textu používám metodu citování v harvardském stylu.

1.2 Zdroje a literatura

Prvopočátkem lucidární tradice a zároveň základem pro další redakce národních lucidářů je *Elucidarium* Honoria Augustodunského; kritická edice díla byla vydána zásluhou medievalisty Yvese Lefèvra (*L'Elucidarium et les lucidaires*, 1954).

K bližšímu seznámení s teologicko-filozofickým pojetím a literárněhistorickými souvislostmi Honoriova traktátu mi sloužily především tři následující práce: první z nich je *Das „Elucidarium“ des Honorius Augustodunensis* (1992) německé medievalistky Dagmar Gottschallové. Druhou prací je kniha převedená do češtiny jako *Nebe, peklo, svět: cesty k lidové kultuře středověku* (1996; rusky *Проблемы средневековой культуры*, 1981) ruského badatele, odborníka na středověkou historii a kulturní a sociální antropologii Arona Jakovleviče Gureviče – autor v ní *Elucidariu* věnuje samostatnou kapitolu nazvanou Lucidář: populární teologie a lidová religiozita středověku. Třetí důležitou prací ke studiu latinského lucidáře je rozsáhlé dílo *Kultura*

⁴ Srov. PČP 2003:390–391.

středověké Evropy (2005) francouzského medievalisty Jacquese Le Goffa, který na *Elucidarium* na mnoha místech své publikace odkazuje, když přibližuje názory, postoj i celkový životní styl středověkého člověka.

Nejvýznamnějším pramenem pro studium německého *Lucidaria* je edice *Der deutsche Lucidarius*, plánovaná jako čtyřsvazková, z níž byly zatím vydány první, třetí a čtvrtý svazek.⁵ První svazek (1994), jehož autory jsou Dagmar Gottschallová a Georg Steer, obsahuje kritické vydání *Lucidaria* opatřené rozsáhlým poznámkovým aparátem, třetí svazek autorky Marlies Hammové (2002) analyzuje základní prameny, z nichž německý lucidář vycházel, zatímco čtvrtý svazek Helgarda Ulmschneidera (2011) si vytyčil za cíl postihnout šíření německého lucidáře jak v německém prostředí, tak za jeho hranicemi. Co se týče filozofického pojetí díla, vycházím především z publikace Lorise Sturlese *Die deutsche Philosophie im Mittelalter* (1993). Z literatury novější doby zabývající se lucidářem v komparativním pojetí zmiňme alespoň práci Moniky Sickové *Der „Lucidarius“ und das „Buch Sidrach“* (1995) srovnávající německý lucidář se *Sidrachovou knihou*, tímto středověkým fiktivním výukovým dialogem, jenž byl inspirován shodnými literárními prameny jako *Lucidarius*.

Pro studium českého lucidáře je základní prací publikace *Staročeský Lucidář: text rukopisu Fürstenberského a prvotisku z roku 1498* (1903) z pera historika a etnografa Čenka Zíbrta. Zíbrt seznamuje s historií latinského a německého díla, podává základní srovnání českého a německého lucidáře a ve vlastní transliteraci otiskuje jediný dochovaný manuskript i jediný tehdy známý exemplář prvotisku lucidáře. Vyhledala jsem a prověřila i předchozí publikace, které o *Lucidáři* pojednávají nebo se o něm alespoň zmiňují. Jde především o práce *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur* (1818) Josefa Dobrovského, *Historii literatury české* Josefa Jungmanna (1849) a *České prvotisky* Václava Hanky (1852). Výstižnou charakteristiku díla včetně jeho geneze podal Antonín Truhlář v hesle *Lucidář* v Ottově slovníku naučném (1900). Historii vzniku a šíření německého a

⁵ O druhém svazku edice uvádí Georg Steer, že je v tisku (*Der deutsche 'Lucidarius'. Band 2. Die Fassung der frühen Drucke und die Redaktion des Jakob Cammerlander. Hrsg. Von Marlies Hamm, Georg Steer und Heidemarie Volg. Tübingen (im Druck, TTG 36)*) – srov. STEER 2005:57. Na můj dotaz po osudu svazku jsem však od Dr. Marlies Hammové obdržela odpověď, že dosud nevyšel: „Der von Ihnen erwähnte Band über den Drucklucidarius ist im Manuskript seit Jahren abgeschlossen und liegt seither in der Schublade.“ – HAMM 2017 (osobní komunikace).

českého lucidáře se zabývá publikace *К истории немецкого и чешского Лыцударуцов* A. S. Archangelského (1897). Důležitým pomocníkem ke stanovení tištěných exemplářů *Lucidáře* je *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* (1948) Zdeňka V. Tobolky a *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860* (1966) Karla Chyby, přičemž obě publikace jsou přístupné v digitální podobě. Studie Evy Uhrové *Poznámky ke středověkému Lucidáři* (1971) představuje německý lucidář v historických a filozofických souvislostech a uvádí základní údaje o českém převodu díla. Z novějších prací zasluhuje pozornost studie Barbory Kocánové „Odkud přijde hrom? Mistr vece: toho neví žádný.“: meteorologie ve světle staročeského *Lucidáře* a staročeský *Lucidář* ve světle meteorologie (2008), která si všímá stavu vědomostí z oblasti nauky o počasí i způsobu jejich výkladu v *Lucidáři* převedeném z německého díla; autorka při rozboru těchto meteorologických znalostí vychází z kritické edice *Lucidaria* (Gottschall–Steer 1994) a uvádí latinské prameny, z nichž německý lucidář v pasáži o meteorologických jevech čerpal.

Pokud jde o studium ukrajinského lucidáře, existuje k němu jen několik málo prací. Hlavním a nejobsáhlejším pramenem je publikace J. F. Karského (1906), v níž autor otiskl transliterovaný rukopisný text *Lucidaria* ze 17. století ze sbírky svého kolegy na Varšavské univerzitě A. I. Smirnova. Je to první pojednání, kde se, na základě fonetického, morfologického, lexikálního i syntaktického rozboru, výskytu bohemismů a jiných jazykových zvláštností v textu, vyslovuje přesvědčení, že ukrajinská (zde „maloruská“) redakce vychází přímo z některé české recenze. Dalšími zdroji ke studiu ukrajinského lucidáře je několik prací, jež se objevují od šedesátých let 19. století; jejich autoři často rukopisnou kopii díla sami objevili a poté přepsali, okomentovali a vydali tiskem. Anatol Vachňanyn zveřejnil úryvky *Borševyčského rukopisu* (1869), Flavian Dobrjanskij seznámil veřejnost s dochovaným fragmentem lucidáře *Vilenského rukopisu* (1882), Ivan Franko přepsal a vydal *Sokolský rukopis* i části *Borševyčského rukopisu* (1906); o karpatoruském lucidáři *Rakošynského sborníku* podal zprávu J. A. Javorskij (1931) a jeho stručný popis dodal Josef Vašica (1995). Pro komparaci mezi německým a ruským dílem a stanovení recenzí ruského lucidáře je nepostradatelná publikace *К истории древне-русского Лыцударуца* A. S. Archangelského (1899).

V případě jak německé, tak české a zvláště pak ukrajinské redakce lucidáře se snažím o postizení celkového kulturního a společenského klimatu v době jejich

vzniku a šíření. K tomuto účelu mi posloužily mnohé práce z oblasti literárních dějin, jazykovědy, historie, filozofie, teologie a geografie. Mezi nimi jmenujme alespoň z novějších publikací o historii ukrajinských zemí *Ukraine* Oresta Subtelného (1988), o vývoji ukrajinského jazyka *Причинки до історії української мови* Michaela Mosera (2011) či o překladech z českého do ruténského jazyka *Ruthenica Bohemica. Ruthenian translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland*, jejíž autorkou je Julia Verkholtantsevová (2008).

Kde je to zapotřebí, využívám i elektronické zdroje – kromě internetových encyklopedií a slovníků jsou to historické prameny přístupné v digitálních knihovnách, jež jsou cennými pomocníky i při studiu digitálních verzí lucidářů různých národních proveniencí.

1.3 Lucidář v době digitalizace

Rukopisná kultura byla spojena s tradicí starého orálního světa a nové texty vědomě vytvářela z toho, co již bylo sepsáno a prověřeno časem. Zatímco rukopisné dílo s připojovanými glosami, margináliemi a různými dodatečnými poznámkami bylo formou otevřeného dialogu s okolním světem, pozdější knižní tisky se chápaly jako konečný, uzavřený útvar.

V současné době elektronických technologií a internetu se opět otevřel prostor pro kreativní práci s již zveřejněným psaným slovem. Tím, že k libovolnému internetovému textu má každý jednotlivý uživatel tohoto média přístup, může ho doplnit či jinak upravit a pak opětovně vystavit na internetu, se přibližuje principu práce středověkých kopistů.

Někteří badatelé, v čele s průkopníkem této myšlenky, americkým literárním historikem Walterem J. Ongem (1912–2003), považují období elektronické výměny informací za specifickou periodu v dějinách lidské komunikace. Rozdíl mezi elektronickými médii a tiskem je podle nich stejně výrazný jako předěl mezi rukopisným obdobím a obdobím ústní slovesnosti. Rozšíření počítačů a internetu koncem minulého století přineslo řadu výzev také medievalistickému badatelskému prostředí.

Jednotlivé národní redakce lucidáře se od sebe, ať již významněji, anebo méně výrazně, odlišují. V rámci národních redakcí se pak setkáváme s variabilitou textů,

tedy s různými verzemi, jež se od sebe někdy liší natolik, že hovoříme o recenzích v rámci té které národní redakce. Každý z písařů rukopisný text přinejmenším redigoval, často však upravoval po obsahové stránce, kombinoval předlohy a vytvářel tak nový text. V pozdější době, kdy se podstatná část lucidářů šířila tiskem, mívalo téměř každé další vydání své nové znění, jež odpovídalo duchovní a společenské realitě právě probíhajícího období. Vystává pak otázka, podle jakých kritérií mezi verzemi či recenzemi jednoho díla vybrat a stanovit text, jenž by byl jediným reprezentantem například českého *Lucidáře*.

Otázkou však je i to, zda je třeba takového textového zástupce vůbec stanovovat. Odpověď na tuto i další otázky spojené se středověkým písemnictvím se snaží vyřešit projekty utvářené v rámci medievalistických studií, jež využívají digitalizační technologie a představují důležitou inovaci v oblasti středověkého bádání. Vystupují pod poněkud provokativním názvem *nová filologie*.

Zásada *nové filologie* se zformovala počátkem devadesátých let 20. století, kdy tzv. digitalizační revoluce počala měnit pohled a přístup badatelů ke zkoumání rukopisů a starých tisků. Její zastánci vycházejí ze zásady, že neexistují dva rukopisy, které by byly úplně shodné. Obsah středověkých rukopisných děl je variabilní, proto musí být každá rukopisná kopie chápána jako originální dílo, jako unikátní historické svědectví. Přívrženci nového filologického přístupu se vymezují vůči předešlým textologickým postupům, ať již vůči metodě usilující o *stanovení archetype*, anebo metodě *nejlepšího textu*.⁶

---

⁶ Za zakladatele novodobé textové kritiky je považován Karl Lachmann (1793–1851), jenž rozvinul metodu určující vztahy (tj. časovou posloupnost a stupeň příbuznosti) mezi dochovanými rukopisy – *svědky*; na základě těchto rukopisných *svědků* se vytváří rodokmen (*stemma*) rukopisné památky. Lachmannova metoda stemmatické filiace (genealogická metoda) je založena na principu *stejně chyby, stejný původ*. Pokud se tedy ve dvou rukopisech objeví shodné chyby, odchylky či zvláštnosti, předpokládá se, že vycházejí ze stejného zdroje. Tato metoda však nevyhovovala studiu všech rukopisů, jelikož z některých dochovaných textů nebylo možné *stemma* vytvořit. Koncem 19. století se proti genealogické metodě zvedají kritické hlasy; jejím zvláště důrazným odpůrcem byl Joseph Bédier (1864–1938), jenž při bádání nad středověkými francouzskými texty zjistil, že textoví editoři v naprosté většině vytvářejí při sestavování *stemma* jen dvě hlavní větve, které však zdaleka nepostihují skutečnou variabilitu daného rukopisného díla. Bédier zavádí metodu *nejlepšího textu*, kterou se vrací k praktikám editorů období humanismu; stanoví se rukopis, který se nejlépe hodí k prezentaci, a je-li to nutné, provedou se nezbytné opravy či doplňky. Zatímco Lachmannova metoda se dá považovat za nezastupitelnou pro vytvoření textové kritického aparátu v rámci kritické edice (v rámci pečlivé textologické práce se předpokládá, že editor uvede všechny významnější varianty důležitých rukopisů, jakož i návrhy oprav textu), jde-li o rekonstrukci literárního díla samého, o *constitutio textus*, vyhrává zde

Metoda *nové filologie* jako pokus o inovativní přístup ke zkoumání funkce a interpretace středověkých textů a k jejich editaci je výsledkem úsilí skupiny vědců, jež se zformovala především na amerických univerzitách.⁷ Tito badatelé si vytyčili za úkol plně začlenit medievalistická studia do současných proudů poznávacích metodologií, jakými jsou lingvistika, antropologie, kulturologie, moderní historie či sociologie. Důraz kladou na kodikologický kontext, na recepci díla a jeho integraci do kulturního rámce dané doby.⁸ Nejde jim o rekonstrukci originálního textu, jež je často takřka nemožná,⁹ ale soustředí se na každý jednotlivý exemplář daného díla, který měl své jedinečné místo v určitém společenském prostředí a jehož význam se v průběhu času měnil, stejně jako se měnily i recipující komunity čtenářů.¹⁰

Stoupenci *nové filologie* zdůrazňují skutečnost, že rukopisy vznikaly a byly přijímány v prostředí velmi odlišném od prostředí tištěné knižní kultury. Do procesu vytváření manuskriptů jakožto fyzických objektů byl potenciálně zapojen nemalý počet osob. Každý jednotlivý rukopis vznikl v určité době, na určitém místě, většinou pro předem stanovené účely; text díla byl determinován sociálně-ekonomickým prostředím, intelektuálně a racionálně. Na ztvárnění a zdobnost manuskriptů měly vliv nejenom písarovy kompetence, ale i výše odměny, kterou za opis dostal. Tyto okolnosti je třeba vzít při studiu toho kterého díla v úvahu, neboť ovlivňují jeho textovou formu a jsou součástí jeho významu. Nelze opomenout ani studium textů, jež s daným dílem souvisejí a jež vznikaly ve stejném čase,

---

Bédierova metoda *nejlepšího textu*. Srovnání obou metod a jejich použití na konkrétních příkladech, na kritických vydáních středověkých norských rukopisů a zároveň nástin možností jejich studia a komparace, jež umožňuje digitalizace, srov. HAUGEN 2003 [online]. O editování textů české středověké literatury a o nesnadnostech s tím spojených srov. DAŇHELKA 2013.

⁷ Programovým manifestem *nové filologie* se stalo několik studií v americkém prestižním časopise *Speculum*, kde v předmluvě k nim vytyčil editor čísla Stephen G. Nichols základní teze *New Philology*. Rozvíjí myšlenku současného francouzského lingvisty Bernarda Cerquigliiniho o tom, že „středověké písemnictví nevytvářelo varianty, ale je variantou samo o sobě“. Srov. *Speculum* 1990:1–10. Někteří medievalisté používají i termín *materiální filologie*, jenž se někdy s termínem *nová filologie* směšuje (srov. DRISCOLL 2010). O rozdílech v pojmu *nová filologie* (jako příhodnější pro texty psané vernakulárními jazyky) a *materiální filologie* (jako vhodnější pro zkoumání latinsky psaných středověkých textů, jež dodržují klasická pravidla imitace) srov. WESTRA, Haijo J. What's in a name: old, new, and material philology, textual scholarship, and ideology. In: POEL 2014:13–24.

⁸ Srov. EMMERSON 2006:118–119.

⁹ Např. Felix Heidlauf při přípravě kritické edice *Lucidaria* kombinoval základní manuskript *Berlínského rukopisu* s dalšími čtyřmi textovými svědky, čímž vytvořil de facto nový, eklektický text (blíže srov. naši kapitulu *Evropské lucidáře*).

¹⁰ Srov. POEL, Marc van der. Introduction. In: POEL 2014:7.

v podobném kulturním, sociálním, politicko-ekonomickém, ideologickém či intelektuálním prostředí.¹¹ Středověká rukopisná díla jsou variabilní, každá textová verze má vlastní status a neopakovatelnou hodnotu. Vždy jde o unikátní historické svědectví bez ohledu na to, jaká je, v rámci toho kterého díla, stemmatická pozice daného rukopisného exempláře.

Podle metody *nové filologie* se shromáždí všechny známé texty konkrétního díla, které se tímto prezentuje v celé své komplexnosti, se všemi textovými variantami, a zveřejní se v digitální formě jako korpus. Za optimální se považuje takový stav, kdy se spolu s digitálními kopiemi rukopisů či inkunábulí a starých tisků zpřístupní rovněž kritické edice (pokud existují) a připojí se texty sekundárních dokumentů, tedy literatura o pramenech.

Nová filologie se však nesetkala jen s kladnou odezvou. Odpůrci projektu jsou toho názoru, že ve své podstatě nepřináší nic zásadně nového, vyčítají mu politický prezentismus a celý koncept označují za ideologický konstrukt, za pouhou masku zakrývající povrchní přístup orientovaný na nové technologie. Zřejmé je, že metoda *nové filologie* s sebou nese mnohé, zatím nedořešené otázky.¹² Její nevýhodou je i skutečnost, že digitální faksimile nemůže zprostředkovat dostatečně věrohodně fyzickou povahu originálního dokumentu – není si zkrátka možné knihu či manuskript takzvaně osahat.

Nesporným přínosem pro badatele, kteří se věnují rukopisné tradici a textové transmisi, je však skutečnost, že mohou na svém počítači, ať již jsou na kterémkoliv místě zeměkoule, vyhledávat a zkoumat dokumenty z historických fondů, jež jsou ve své fyzické podobě jen těžko dostupné. Digitalizace historických fondů navíc představuje výzvu a nové možnosti nejenom pro badatele-profesionály, ale i pro zainteresované laiky, kteří se o dané dílo zajímají a jeho dochované exempláře mohou na internetu zkoumat a porovnávat.

Počátkem 21. století se začaly utvářet digitální knihovny obrazových kopií manuskriptů, inkunábulí, starých tisků i jiných historických dokumentů¹³ a součástí

¹¹ Srov. DRISCOLL 2010.

¹² Blíže o kritice *nové filologie* srov. WESTRA, Haijo J. What's in a name: old, new, and material philology, textual scholarship, and ideology. In: POEL 2014:22; dále srov. LERER:2014.

¹³ S badatelskými záměry *nové filologie* koresponduje projekt Národní knihovny ČR *Manuscriptorium* (<http://www.manuscriptorium.com>), založený zhruba před patnácti lety jako otevřený katalog historických fondů a rozšířený nejprve do digitální knihovny

mnoha z nich se staly také exempláře lucidářů – latinského *Elucidaria*, německé kompilace *Lucidarius* i lucidáře dalších národních proveniencí včetně české.

Textová variabilita ukrajinského lucidáře (alespoň v rozsahu, který je v současné době znám – tedy pět manuskriptů, z nichž jeden je v torzovitém stavu a další dva jsou zřejmě nenávratně ztracené) šířeného pouze v rukopisných opisech není zdaleka tak rozsáhlá jako česká. Digitální faksimile *Rakošynského sborníku* je přístupná ve studovně Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny ČR v Praze. Lucidáře ukrajinské redakce patřící do fondu Vilniuské akademie a Institutu literatury v Kyjevě digitalizované zatím nejsou. Volně přístupná na internetu není dosud žádná ukrajinská redakce lucidáře. Jisté je, že v případě jejich vytvoření a zpřístupnění – spolu s dalšími, dosud nedigitalizovanými faksimile českého lucidáře, by se vytvořil prostor pro snazší studium a komparaci dochovaných textů ukrajinské a české redakce této literární památky.

---

obrazových kopií manuskriptů, inkunábulí a dalších historických dokumentů a dále pak do portálu zpřístupňujícího plné texty v rámci elektronické knihovny. Do prostředí *Manuscriptoria* jsou integrovány digitalizované rukopisy, prvotisky, staré tisky i další historické dokumenty patřící do historických fondů mnoha českých i zahraničních archivů, knihoven i dalších paměťových institucí. Blíže o digitalizaci rukopisných památek a starých tisků v českém prostředí a o vlivu hromadné a systematické digitalizace na metodologickou proměnu oborů pracujících s písemným dokumentovým dědictvím do roku cca 1800 upozorňuje ve svých publikacích Zdeněk Uhlíř, jeden ze zakladatelů projektu *Manuscriptorium* – srov. UHLÍŘ 2002, 2008, 2013.

2 Německý lucidář

2.1 *Elucidarium* a *Lucidarius*

Dlouhá řada rukopisů a později starých tisků díla známého a široce rozšířeného v evropských středověkých literaturách pod názvy *Elucidarium*, *Elucidarius*, *Lucidarius*, *Lucidaire*, *Lucidario*, *Lucydary*, *Lucidář*, *Lucidar* i dalšími variabilními označeními se dělí na dvě základní skupiny: první vychází z latinského teologického pojednání *Elucidarium* Honoria Augustodunského z konce 11. století, východiskem pro druhou skupinu textů je německá kompilace širšího zaměření s názvem *Lucidarius* z konce 12. století. Německé dílo bylo svým latinským předchůdcem, zhruba o století starším, inspirováno; je však chápáno jako originální text,¹⁴ jenž vychází z několika pramenů; tyto literární zdroje pak vlastním způsobem a s vysokou literární profesionalitou zpracovává a doplňuje.

Převody jak z latinského, tak později německého díla existují téměř ve všech evropských národních jazycích,¹⁵ geograficky zasahují prakticky celou Evropu a doba jejich šíření zahrnuje dlouhý časový úsek od 11. do 19. století. Tím, že jsou recipovány od období vrcholného středověku po několik dalších staletí, mohou být považovány za reprezentanty konceptu *dlouhého středověku*.¹⁶ Z lucidáře, ať již té či oné provenience, se postupem času stal jeden z encyklopedických bestsellerů středověké Evropy.

Široké rozšíření lucidářů v evropských literaturách vedlo k tomu, že jsou považovány za specifickou literární formu, za vývojový předstupeň věcně

¹⁴ Používáme-li termín *originální, původní*, jsme si, v souvislosti se středověkými postupy při tvorbě literárních děl, vědomi jisté nepatřičnosti či nepřesnosti. O problematice výkladu *předloha – nové dílo* srov. např. KOLÁR 1999:10–11.

¹⁵ Latinské dílo *Elucidarium* je do staronorštiny převedeno jako *Elucidarius*, do francouzštiny jako *Lucidaire*, do italštiny *Lucidario* atd. Německá kompilace *Lucidarius* byla přeložena do nizozemštiny, dánštiny, islandštiny, češtiny a ruštiny. Španělská národní redakce lucidáře z konce 13. století (*Lucidario*) je však natolik odlišná jak od latinského, tak německého zpracování, že jde o samostatné dílo, o originální kompilát samostatně zvolených encyklopedických zdrojů, který z *Elucidaria* (*Lucidaria*) převzal jen název. Srov. KASKE 1988:192.

¹⁶ Koncept *dlouhého středověku* jako období od 3. do 18. stol. spojované kulturní dominancí latiny a křesťanství, strukturou společnosti i hospodářství a dalšími rysy, jakými je i pozvolný vývoj vědění až do poloviny 18. stol., rozvíjí francouzský medievalista Jacques Le Goff (LE GOFF 2014:59–77).

zaměřených či naučných slovníků.¹⁷ Vědění je v lucidářích zprostředkováváno formou rozhovoru učitele a žáka, ve kterém se, jak bylo ve středověkých výukových dialozích obvyklé, projevuje významný vědomostní rozdíl ve prospěch učitele, žák však svými otázkami a doplňujícími postřehy pedagogův výklad usměrňuje.

V evropské filiaci lucidárních textů byl jedním z důležitých článků český *Lucidář*, přeložený a částečně přepracovaný z německého *Lucidaria*. České zpracování se pak stalo předlohou pro dvě slovanské redakce, chorvatskou a ukrajinskou.¹⁸ Na Ukrajinu se tak středověký lucidář dostává českým prostřednictvím, podobně jako tomu bylo i u několika jiných, celoevropsky rozšířených a ve středověku všeobecně oblíbených děl, jakými byly *Tnugdalovo vidění* nebo *Život Alexeje, člověka božího* či *Píseň písni*, jež byla do ukrajinštiny převedena z tzv. husitské bible, tj. české bible třetí redakce.

2.1.1 *Lucidarius*

Již od konce 12. století je v německých zemích znám spis zvaný *Lucidarius*, který má s latinským traktátem Honoria Augustodunského téměř shodný název, členění díla i dialogickou formu, není však jeho pouhým překladem. Německá kompilace *Lucidarius* byla sestavena na základě několika pramenů.

V *Lucidariu* se na zdroje, z nichž jeho německý autor či autorský kolektiv¹⁹ čerpal, na žádném místě textu nepoukazuje. Tvůrce německého lucidáře se zaštiťuje pouze autoritami církevních Otců, z nichž vyjmenovává Augustina,²⁰ Řehoře Velikého²¹ a Jeronýma.²²

¹⁷ Srov. VOIT 2007:57.

¹⁸ Označujeme-li tuto redakci lucidáře za ukrajinskou, jsme si vědomi zjednodušení či nepřesnosti. Volíme však tento termín především z toho důvodu, že všechny dochované exempláře mají výrazné rysy v té době se již formující ukrajinštiny; skutečnost, že většina z rukopisných svědků ukrajinského lucidáře byla nalezena na území dnešní západní Ukrajiny, v oblasti Haliče nebo v Zakarpatí, příslušnost k národní literatuře, jak bude uvedeno dále, ještě nedokládá.

¹⁹ Autorství německého lucidáře není dosud spolehlivě objasněno. Dále v textu hovoříme o autorovi s vědomím, že mohlo jít o kolektiv autorů; autorství německého *Lucidaria* bývá někdy připisováno více osobám (srov. údaje dále).

²⁰ Augustinus (354–430), svatý Augustin, jeden z latinských církevních Otců, nejvýznamnější latinský církevní spisovatel, filozof a teolog, vůdčí zjev patristiky. Ve svých dílech vytvořil první ucelený filozoficko-teologický systém křesťanství, který opírá o křesťanskou interpretaci výsledků antického myšlení. Svým celoživotním dílem staví základy křesťanského

Na základě několika německých studií, především prací Karla Schorbacha²³ a Felixe Heidlaufa,²⁴ kteří se německým lucidářem zabývali koncem 19. a počátkem 20. století, jsou v odborné literatuře za jisté základní zdroje *Lucidaria* uznávána díla tří autorů.

V první řadě to jsou stěžejní práce Honorio Augustodunského *Elucidarium*, *Imago mundi* a *Gemma animae*. Dalším pramenem, z něhož německý lucidář čerpal látku hlavně pro své kosmologické pasáže, byla *Philosophia mundi* Viléma z Conches. Hlavním zdrojem pro liturgické výklady v lucidári je kniha o božích službách *Liber de divinis officiis* Ruperta z Deutz. Za jeden z důležitých doplňkových materiálů pro sestavení německého lucidáře se pak považuje Honoriovo *Speculum ecclesiae*. Všechny jmenované práce náležely v katolické Evropě k čtenářsky nejoblíbenějším dílům své doby, pilně se opisovaly a rychle rozšiřovaly. Jak před vznikem německého lucidáře, tak po dlouhou dobu i po jeho sepsání platily v evropském civilizovaném prostoru za standardní příručky pro poznání věrouky, liturgie a kosmologie a za spolehlivé prameny pro sestavování latinských encyklopedií.

Lucidarius byl v době, kdy se započalo v předminulém a počátku minulého století s jeho zkoumáním, i poté v průběhu dalších desetiletí, považován za víceméně

---

středověku, který v podstatných rysech ovlivňuje až do 12. stol. Jeho nejdůležitější díly rozebírajícími biblické exegeze jsou *Confessiones* a *De civitate Dei*. Spis *De doctrina christiana* lze považovat za ustavující text celého křesťanského vzdělávání a výchovy středověkého Západu. Podle Augustina obsahuje antická kultura některé neužitečné, či dokonce nebezpečné prvky, které by měly být vypuštěny. Porozumění *Písmu* a šíření evangelia se však neobešlo bez znalosti svobodných umění: gramatika umožňovala pochopit obsah biblického textu, logika potvrzovala sílu jeho přesvědčivosti, přírodní vědy (aritmetika, astrologie atd.) pomáhaly proniknout do tajů alegorií a harmonií skrytých významů, rétorika rozvíjela křesťanskou výřečnost, díky níž kazatel mohl promlouvat k srdcím svých posluchačů a vštěpovat jim pravdy evangelia. Srov. SLS 2004:111–115; HEINZMANN 2000:58; o vlivu Augustina na rozvoj středověkého školského systému srov. RICHÉ–VERGER 2011:12 nn. Autor *Elucidaria* Honorius Augustodunský Augustinovo učení o božím vyvolení (kde se podle Augustina předpokládá součinnost boží milosti a úsilí samého věřícího a jeho touhy po spasení) zjednodušuje a vulgarizuje. Podle Honorio jsou lidské duše odedávna predestinovány. Srov. GUREVIČ 1996:344–345.

²¹ Gregorius Magnus (asi 540–604), papež, reformátor liturgie. Jeho hagiografické *Dialogi* jsou mistrovským dílem vypravěčského umění. Srov. SLS 2004:263–264.

²² Hieronymus, sv. Jeroným (asi 348–420), znalec řečtiny a hebrejštiny. Nejvýznamnější je jeho úplný latinský překlad bible, jenž se přidržuje uznávaných verzí biblických textů v původních jazycích. Srov. SLS 2004:288–289.

²³ SCHORBACH:1894.

²⁴ HEIDLAUF:1915.

zdařilý kompilační překlad, zjednodušený a zkrácený, srozumitelný laikům a sestavený pro potřeby brunšvického vévodského dvora.

Teprve kritické edice posledních desetiletí,²⁵ usilující o komplexní zhodnocení spisu, ho nově představují jako důležitý „mezník německé středověké literatury a německých duchovních dějin“.²⁶

Při tomto novém pohledu na německý lucidář jako na dílo významné po literární, filozofické, teologické a spirituální stránce se nově zkoumají i jeho prameny. Základem jsou uvedené latinské předlohy, autorem *Lucidaria* důkladně vyexcerpované; uvažuje se ale i o dalších textech, z nichž pravděpodobně čerpal další inspiraci, ať již se týkala koncepce či struktury díla, anebo prostředků uměleckého vyjádření. Zároveň se však poukazuje na skutečnost, že v tomto případě, kdy jde o kompilační dílo, v němž se soustředí všeobecně známé myšlenky děděné, předávané a dále rozvíjené již od počátků patristiky, není možné všechny doplňkové zdroje *Lucidaria* s jistotou jako jeho předlohu označit.

Moderní německé edice zvláště důrazně upozorňují na skutečnost, že latinské zdroje nebyly autorem *Lucidaria* do lidového jazyka pouze přeloženy; musely být nově strukturovány do jednotícího harmonického celku, jejich text byl přepracován a stylizován do jednodušší podoby, na úroveň srozumitelnou nevědeckým kruhům. Nešlo tedy pouze o *vulgarisatio*, ale zároveň o citlivě provedené *transformatio*.²⁷

Lucidarius je takto zkoumán jako důležitý svědek historických, historicko-vzdělávacích a kulturních událostí, který významným způsobem rovněž přispívá k pochopení duchovní a sociální situace doby svého vzniku.

2.1.2 Honorius Augustodunensis a jeho dílo

Za hlavní zdroje německého lucidáře je označováno několik prací z rozsáhlého díla Honoria Augustodunského.

Osobnost skrytá pod latinským jménem Honorius Augustodunensis je dodnes považována do značné míry za záhadnou. Přesné skutečnosti o Honoriově životě nejsou dosud podloženy jednoznačnými údaji, není doložena ani jeho národnost a

²⁵ GOTTSCHALL–STEER 1994; HAMM 2002; ULMSCHNEIDER 2011.

²⁶ STURLESE 1993:250.

²⁷ HAMM 2002:14*.

životopisná data o jeho osobě jsou v encyklopediích i jiných pramenech uváděna jako hypotetická.

Pravděpodobná životní data Honoriova Augustodunského se v jednotlivých pramenech mírně odlišují, rok narození je udáván rozmezím let 1075 až 1080, úmrtí mezi léty 1140 až 1156.²⁸ Zprávy o jeho životní pouti jsou pouze útržkovité. Za prokázané se považuje to, že Honoriovým nejplodnějším obdobím byla léta 1106 až 1135, že značnou část svého života prožil v jižním Německu a byl autorem četných spisů, z nichž mnohé se dochovaly do našich dnů. Předpokládá se, že jistý čas strávil v Anglii v augustiniánském klášteře v Canterbury, kde byl žákem teologa a filozofa Anselma,²⁹ později se jeho působištěm stal irský benediktinský klášter svatého Jakuba v Řezně.

Spolehlivě objasněno není dosud ani autorovo jméno Augustodunensis. Tradičně bylo spojováno s burgundským městem Autunem, jehož latinská podoba zní Augustodonum. Vycházelo se přitom z poznámky v jednom z Honoriových děl, *De Luminaribus Ecclesiae*, kde se sám autor představuje jako scholasticus, tedy duchovní a představitel školy v Autunu. Poukazuje se přitom i na nápadnou podobnost a paralely v popisu utrpení zhřešivších v *Elucidariu* s vyobrazením hříšníků na portále autunského chrámu. Další historiografické pohledy vysvětlovaly autorův přídomek tak, že se vztahuje ke klášteru sv. Augustina v Canterbury a že by tedy jeho jméno mělo správně znít Augustinensis. Honoriovy narážky a glosy v jeho textech týkající se soudobého dění v Německu i to, že jméno Augustodunensis je možné interpretovat jako *narozený v Augstu*, tj. starořímském městě blízko Basileje, či jako *narozený v Augsburgu* ve Švábsku, vede některé historiky k tomu, že ho považují za rodilého

²⁸ *Slovník latinských spisovatelů* uvádí: Honorius Augustodunensis, asi 1080 v Británii – po 1153 Řím (klášter sv. Petra) – srov. SLS 2004:296–297. Životopisné údaje o Honoriovi Augustodunském čerpám dále především z následujících zdrojů: NCE:s. v. *Honorius Augustodunensis*, sv. 7:88–89; GOTTSCHALL 1992:10–12.

²⁹ Anselm z Canterbury (Anselmus Cantuariensis, 1033–1109), přední myslitel období rané scholastiky. Ital žijící převážně ve Francii, později v Anglii, kde působil od r. 1093 jako arcibiskup v Canterbury. Jeho dílo (*Monologion* – úvahy o boží existenci, *Proslogion* – filozofické pojednání psané převážně formou modlitby, *Dialogus de veritate*, *De libero arbitrio*, *Cur Deus homo?* aj.) ovlivnilo další vývoj středověkého filozofického myšlení. Anselm byl jedním z prvních křesťanských teologů, kteří se víru v Boha pokoušeli podpořit rozumovou úvahou. Důkaz boží existence (ontologický argument) podával pomocí tzv. metody sporu. Jeho postupy vyvolávaly jak souhlasné, tak odmítavé reakce. Anselmovy argumentace přijali a rozvíjeli René Descartes (1596–1600) i G. W. Leibniz (1646–1716). Srov. SLS 2004:94–95. O Anselmovi v kontextu středověké filozofie a originalitě jeho díla srov. dále LIBERA 2001:292 nn. Porovnání Anselmova díla *Cur Deus homo?* s Honoriovým traktátem *Elucidarium* srov. GUREVIČ 1996:337–339.

Němce.³⁰ Podle stále nově shromažďovaných a v poslední době studovaných dokladů jsou v současné literatuře uváděny jako téměř jisté dvě okolnosti z Honoriova života: tou první je místo jeho hlavního působiště – Řezno, kde se připojil k irským benediktinským mnichům, kteří zde založili klášter, a tou druhou přesvědčení, že teologovo jméno Augustodunensis je pseudonymem. Honoriovo zvolené krycí jméno se pak odvozuje z lokality nazvané Augustus, kdysi pevnosti (keltsky *dunum*) nedaleko Řezna, kde se opevnil Karel Veliký se svým franckým vojskem a kde Frankové zřejmě svedli jednu ze svých vítězných bitev. Pseudonym používal Honorius pravděpodobně kvůli svému utajení.

Honorius Augustodunský se do dějin zapsal jako úspěšný křesťanský učitel a spisovatel, jako jeden z nejplodnějších autorů takzvané první renesance 12. století. Intelektuální obrození znamenalo v tomto období především rozkvět svobodných umění zabývajících se jazykem, především gramatikou a dialektikou, v menší míře rétorikou, a dále rozvojem logicko-lingvistického myšlení, jež se snažilo o sepětí s teologickým poznáním; objevují se i pokusy o nové komentáře k *Bibli*. Dochází k znovuzrození latinské literatury, důkladně se studuje dílo Augustinovo. Nové školství, jež se v tomto století postupně vyvíjí, především pařížské, navazuje na učení dvou Anselmů – Anselma z Canterbury, filozofa, teologa i pedagoga, jenž vypracoval teologii nového typu odvolávající se na rozum a pro něhož *víra je hledání porozumění*, a Anselma z Laonu,³¹ který proslul jak svými hlubokými znalostmi biblických textů, tak i jako skvělý učitel, za nímž se sjížděli posluchači z celé vzdělané Evropy.³²

O Honoriovi Augustodunském se často psalo jako o sice významném, ale přece jen jako o pouhém zprostředkovateli teologie, jenž popularizoval soudobé

³⁰ Například ve slovníku jmen, termínů a pojmů, jenž je součástí knihy *Kultura středověké Evropy* Jacquese Le Goffa, je k Honoriově národnosti uvedeno, že „...je to Němec, který byl ve spojení s anglickými klášterními kruhy“. (LE GOFF 2005:588). V jiné Le Goffově publikaci, *Zrození očištění*, je však Honoriovi přisuzována irská národnost: „...je zde tajemný Honorius Augustodunensis, pravděpodobně Ir, který převážnou část svého zbožného života strávil v Řezně...“ (LE GOFF 2003:136).

³¹ Anselm z Canterbury byl učitelem jak Honoriova Augustodunského, tak Anselma z Laonu (?–1117; hlavní dílo *Sententiae*). Více o „škole dvou Anselmů“ srov. RICHÉ–VERGER 2011:72–75.

³² Srov. LIBERA 2001:308–309; srov. i údaje o tzv. druhé renesanci 12. století, již charakterizoval gigantický projekt překladů řecko-arabských filozofických pramenů započatý v kastilském Toledu. Tato *importovaná* renesance způsobila skutečnou filozofickou akulturaci latinského Západu – srov. *tamtéž*:308–310. Celkově o politické situaci a kulturních a vzdělávacích koncepcích sledovaného období srov. JORDAN 2002:85–178 (oddíl *The Renaissance of the twelfth century*).

vědění a vybavoval teologickými základy ty kněze, kteří se bezprostředně stýkali s věřícími.³³ Vyzdvihuje se především Honoriova snaha poskytnout nižšímu kléru, jemuž se nedostávalo potřebných knih, prostředky pro úspěšnou pastorační činnost. Bývá charakterizován jako „popularizátor z počátku 12. století...“, jehož *Elucidarium* je katechismus dobře shrnující náboženskou víru jeho doby. Jeho výklady o vědách obražejí názory školských kruhů a rostoucí zájem o světské disciplíny...“³⁴

Ve svých traktátech psaných obvykle formou dialogu mezi učitelem a žákem vychází Honorius především ze dvou myšlenkových zdrojů: jednak z učení a díla svého učitele Anselma z Canterbury, jednak z díla Jana Scota Eriugeny.³⁵ Cituje nejrůznější antické autory, především Platona. Je zřejmé, že čerpal bezprostředně z Chalcidiova překladu částí Platonových dialogů (*Timaios*).³⁶

Je nesporné, že Honorius přejímal tradiční učení křesťanských filozofů, zároveň však je třeba vyzdvihnout skutečnost, že své spisy vlastním, originálním způsobem upravoval, zjednodušoval a nově strukturoval.

Práce Honoriova Augustodunského, převážně kompilace děl jiných autorů, zpracované s jistou, větší či menší originalitou, zahrnují zhruba čtyřicet traktátů teologického, historického a přírodovědného obsahu. Honorius se snažil pojmut celé spektrum děl, nestavěl na jednom či omezeném počtu zdrojů. Čerpal, kromě již

³³ Srov. GUREVIČ 1996:316.

³⁴ LE GOFF 2005:588.

³⁵ Jan (Iohannes) Scotus Eriugena (810–877), Ir, filozof a teolog, nejvýznamnější myslitel období rané scholastiky. Překladatel spisů Dionysia Areopagity do latiny; papežem byl obviněn z hereze (spory o předurčení) a z toho, že nepředložil svůj překlad k církevnímu schválení. K jeho hlavním dílům patří spis *De divisione naturae*, v němž usiluje o syntézu novoplatonství s křesťanstvím. Vytvořil pozoruhodný filozofický systém se silnými rysy panteismu. Srov. SLS 2004:332–333; blíže o Eriugenovu dílu a jeho místu v dějinách filozofie srov. FLOSS 2004:79–99. O šíření Eriugenových myšlenek ve spise Honoriova Augustodunského *Clavis physicae* srov. *tamtéž*:98.

³⁶ Chalcidius (4./5.st.), římský filozof, představitel křesťanského novoplatonismu. Z jeho spisů zůstal zachován komentovaný latinský překlad části Platonova dialogu *Timaios*, který se stal na dlouhá staletí hlavním pramenem, z něhož latinský středověk poznával platónské pojetí světa a přírody, a měl značný význam pro návrat Platonových myšlenek do prostředí středověké evropské učenosti. O tom, že Honorius Augustodunensis čerpal poznatky přímo z tohoto překladu, svědčí přítomnost didaktických a lingvistických zvláštností v jeho dílech, jež od překladatele přejímá. Nejmarkantnějším příkladem je používání výrazu *sensilis* v Honoriových dílech *Hexaemeron /De neocosmo/, Imago mundi a Clavis physicae*. Tento výraz je příznačný pro Chalcidia, který ho užívá místo běžného latinského termínu *sensibilis*. Na přelomu 11. a 12. stol. byl nový zájem o antického filozofa podnícen komentáři k Chalcidiovu překladu, jež sepsali filozofové chartreské školy. Jedním z autorů komentářů byl i Vilém z Conches, jehož dílo má s předmětem naší práce přímou souvislost (o něm i o škole v Chartres srov. text dále). Podrobněji srov. CROUSE 1992.

zmíněných prací Platona, Anselma z Canterbury a Jana Scota Eriugeny, i z dalších filozofických, teologických, historických, geografických a přírodovědných děl – ovlivnili ho především Plinius Starší,³⁷ Gaius Iulius Solinus,³⁸ Paulus Orosius,³⁹ Ambrosius Theodosius Macrobius,⁴⁰ Boëthius,⁴¹ Isidor Sevillský,⁴² Beda Ctihodný⁴³ a „preceptor Germánie“ Hrabanus Maurus,⁴⁴ z novějších učenců Pseudo-Beda⁴⁵ a Pseudo-Alcuin.⁴⁶

³⁷ Plinius Starší (Gaius P. Secundus, 23/24–79), soudní úředník, vojenský velitel, spisovatel, historik, autor encyklopedického díla o 37 knihách *Historia naturalis*, jež bylo pokládáno za základní pramen poznání jak v antice, tak ve středověku. Srov. SLS 2004:472–473.

³⁸ Gaius Iulius Solinus (3. st.), autor historicko-geografické kompilace *Collectanea rerum memorabilium* založené na výtahu z geograficko-etnografického spisu Pomponia Mela *De Chorographia*, (předpokládaný název, 1. pol. 1. st.). Srov. SLS 2004:539, 402–403. Honorius Augustodunský se inspiroval jeho imaginárním popisem plemen z „kraje světa“. Srov. LE GOFF 2005:446.

³⁹ Paulus Orosius (4./5. st.–asi 420), autor protipohanského historického díla *Historiae adversus paganos* zachycujícího dějiny od stvoření Adama do r. 417. Srov. SLS 2004:432–433.

⁴⁰ Ambrosius Theodosius Macrobius (poč. 5. st.), autor spisu *Saturnalia* v 7 knihách, psaného formou diskuzí, jež jsou věnovány převážně interpretaci a oslavě Vergilia. Spis *Commentarii in Somnium Scipionis* je výkladem Ciceronových úvah, jež Macrobius objasňuje z hlediska novoplatonismu, soustředí se na učení o duši a na otázky astronomie a teorie hudby; snaží se o harmonizaci Platonových a Ciceronových názorů. Srov. SLS 2004:385–386.

⁴¹ Boëthius (asi 480–524), křesťanský filozof, znalec antické filozofie. Svými překlady klasických děl, komentáři k nim i vlastními spisy psanými v duchu antické filozofické tradice zprostředkovával výsledky řecké filozofie latinskému středověku; nejznámější je jeho spis *De consolazione philosophiae*. Srov. SLS 2004:140–141.

⁴² Isidoro de Sevilla (Isidorus Hispalensis, cca 560–636), arcibiskup v Seville. Jeho hlavními díly jsou *Origines sive Etymologiae*, jež shromažďovaly ve dvaceti knihách tehdejší encyklopedické znalosti a v nichž výklad o každé věci začíná vyložením jejího původu. Je autorem biblických výkladů, např. úvodu ke Starému i Novému zákonu (*Prooemia in libros Veteris et Novi testamenti*), a mnoha jiných. Jeho kniha o církevních úřadech (*De ecclesiasticis officiis*) je významným počinem pro dějiny liturgie. V historickém díle *Chronica* vykládá dějiny od stvoření světa do r. 615. Literárněhistorickým spisem *De viris illustribus* navázal na antickou tradici. Srov. SLS 2004:337–338. V českém překladu Isidorovy *Etymologiae* postupně vycházejí od r. 1998, srov. SPUNAR 2011.

⁴³ Beda Ctihodný (Beda Venerabilis (672/673–735), mnich, všestranný učenec, autor historických, teologických, kosmografických i filologických prací. Jeho *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (*Církevní dějiny národa Anglů*) o 5 knihách, jež zahrnují dobu od Caesarova dobytí Británie do r. 731, je považována za nejspolehlivější dílo pro rané dějiny Anglie. Stručnou kosmologií, v níž Beda navázal na dílo Plinia Staršího, je spis *De natura rerum*. V geografické příručce *De locis sanctis* popisuje a lokalizuje biblická místa. Kosmologické *De temporum ratione* obsahuje kromě výkladu o mechanismu přílivu a odlivu, spojených s fázemi měsíce, i základy přírodních věd. Srov. SLS 2004:129–130; LE GOFF 2005:569; MORAVOVÁ 2011. Jeho výpočty ovlivnily reformu juliánského kalendáře – srov. KOTULOVÁ 1978:16.

⁴⁴ Hraban (Hrabanus /Rabanus/ Maurus /Magnetius/, asi 780–856), autor encyklopedií, teologických spisů i básník. Bývá označován za prvního učitele Německa (*primus praeceptor*

Dokladem Honoriovy neobyčejné popularity jsou nesčetné opisy i úpravy jeho spisů, šířené po několik staletí v manuskriptech, od dob knihtisku pak i prostřednictvím prvotisků a starých tisků. Stal se jedním z nejčtenějších středověkých autorů. Ve svých vědomostních příručkách shrnul a přehledně a srozumitelně vysvětlil poznatky, jež tehdejší, i nevzdělaný, člověk potřeboval a jež ho zajímaly. Zpřístupnil laikům učené výklady biblických textů a liturgie, ale i základy teologického, historického a filozofického vědění. Seznamoval recipienty svých spisů nejenom s přírodovědnými fakty, ale i s fantaskními, přitažlivými kuriozitami.⁴⁷

Za hlavní a současně nejpopulárnější práce Honoriova Augustodunského se kromě *Elucidaria*, z něhož *Lucidarius* převzal název,⁴⁸ členění díla a formu, pokládá *Imago mundi* a *Gemma animae*. Tato tři díla jsou nejdůležitějšími prameny, z nichž vychází německý lucidář.

K Honoriovým dalším dílům patří kromě již zmíněného *De Luminaribus Ecclesiae*, spisu seznamujícího s církevními autory, i světová kronika *Summa totius*. Dílo *Cognitio vitae*, usilující podat důkaz boží existence, vychází tematicky i formou zpracování z Anselmova *Monologionu*. Další Honoriova práce, *Dialogus de summa totius christinae theologiae*, se brzy po sepsání šířila v dalších opisech a byla jednou z jeho prací hojně překládaných do evropských národních jazyků. Honorius je dále autorem spisů *Scala coeli*, sbírky kázání *Speculum ecclesiae*, dvou úvah o svobodě

Germaniae). Z Fuldy, kde působil nejprve jako učitel, později jako opat, učinil středisko vzdělanosti. V ilustrovaném encyklopedickém díle o veškerenstvu *De universo* (známém i pod názvem *De rerum naturis*) podává v 22 knihách souhrn tehdejšího vědění, pod vlivem biblické exegeze se zaměřuje na alegorický význam věcí. Srov. SLS 2004:302.

⁴⁵ Pseudo-Beda. Na přelomu 11. a 12. století se v jižním Německu objevil přírodovědný traktát *De mundi celestis terrestrisque constitutione*, jehož autorství bylo omylem přisuzováno Bedovi Ctihodnému. V kapitolách popisujících zemi pojednává traktát o složení zemského povrchu, klimatických pásmech, počasí i zemětřesení. Obsahuje i kosmologické pasáže, kde jsou např. padající hvězdy vysvětlovány jako atmosférický jev sublunárního prostoru, jako ohnivé srážky, na rozdíl od vodních srážek, jako je déšť nebo kroupy. Srov. KEDM:s. v. *Pseudo-Beda*; dále GOTTSCHALL 1992:132–133.

⁴⁶ Pseudo-Alcuin, anonymní autor spisu *Liber de divinis officiis*, nalezeného v 11. století a inspirovaného sv. Augustinem. Srov. MURPHY 1989:36.

⁴⁷ Srov. HAMM 2002:15*.

⁴⁸ V současné odborné literatuře zkoumající lucidáře se považuje za prokázané, že německý název *Lucidarius* je převzat z latinského rukopisu *Elucidarium* Honoriova Augustodunského. Jiný názor vyslovil koncem 19. století německý filolog Johann Kelle, jenž upozorňuje na skutečnost, že rukopis s tímto názvem byl v německém prostředí znám již v poslední čtvrtině 11. století, to znamená před Honoriem. Šlo o rukopis deponovaný v klášterní knihovně v Blaubeuernu, kam se pravděpodobně dostal z kláštera v Hirsau. Srov. KELLE 1896:228.

vůle *Inevitabile* a *De libero arbitrio* a díla *Clavis physicae* sepsaného pod silným vlivem prací Jana Scota Eriugeny.

2.1.3 *Elucidarium*

Spis podaný formou výukového dialogu (*Elucidarium sive dialogus de summa totius christianae theologiae*)⁴⁹ se považuje za autorovo první známé dílo sepsané asi v roce 1098. Honorius vytvořil *Elucidarium*, tuto *Schránku světla*, jak by zněl český překlad názvu, ve svém raném mládí, kdy mu bylo kolem dvaceti let. V prologu píše o svém úmyslu zůstat v anonymitě: „Nomen autem meum ideo volui silentio contegi...”⁵⁰ Honoriovo přání, aby se autorství jeho nejznámějšího díla neprozradilo, se mu splnilo na dlouhá staletí; za autora *Elucidaria* byl s jistotou označen teprve počátkem 20. století.⁵¹

Honorius uvádí *Elucidarium* prologem, ve kterém píše: „Titulus itaque operi, si placet, *Elucidarium praefigatur*, quia in eo obscuritas diversarum rerum elucidatur“.⁵² Metafora světla prolíná celým dílem jako princip, skrze nějž je popisované pozvedáváno a prezentováno jako to, co je jasné, očividné a pravdivé.⁵³

Honoriův traktát koncipovaný jako dialog mezi učitelem (*magister*) a žákem (*discipulus*), jenž systematizuje a zároveň zjednodušuje obsah *Písma*, bývá nejčastěji charakterizován jako spojnice mezi učeným bohoslovectvím a jeho laickou verzí. Skládá se ze tří knih. Počáteční kniha (*liber primus*), jejíž název zní *De divinis rebus*, počíná otázkami-odpověďmi o Bohu a stvoření, o andělech i d'áblech, o Adamovi, zmiňuje se o prvotním hříchu a trestu za něj, o Kristovi a aktu vykoupení i o eucharistii. *Liber secundus* s názvem *De rebus ecclesiasticis* vypráví o zlu, svobodné vůli, předurčení, rozebírá pojem dědičného hříchu, pokračuje výkladem o křtu,

⁴⁹ Vyd. LEFÈVRE 1954:359–477.

⁵⁰ LEFÈVRE 1954:359. O důvodu Honoriova přání neuvést své jméno, „aby nevzbuzoval závist“, srov. GUREVIČ 1996:73–74; dále LUFF 1999:41 – zde rovněž upozornění na skutečnost, že Honorius zůstává v anonymitě jen ve svých prvních třech pracích, ve svých dalších dílech již své jméno uvádí.

⁵¹ Badatelům pomohl stanovit autorství i sám Honorius Augustodunský. V jedné ze svých pozdějších prací, *De luminaribus ecclesiae*, umístil poznámku, kde na *Elucidarium* odkazuje a označuje se za jeho autora. Srov. LUFF 1999:46.

⁵² LEFÈVRE 1954:359.

⁵³ Srov. HAMM 2002:1*.

manželství, spáse duše, o vztahu mezi Bohem a člověkem, svátosti posledního pomazání, o roli strážných andělů smrti i o pohřbu a nastoluje téma smrti. *Liber tertius* s titulem *De futura vita* se cele věnuje eschatologii: ráji, očistci, peklu, blaženým a jejich vztahu k zatraceným, Antikristu, vzkříšení, soudu i konci světa; končí obrazem věčného blaženství spasených. Tato poslední kniha je nejoriginálnější a nejsvébytnější částí *Elucidaria* a představuje jeden z prvních systematických traktátů eschatologie v rané scholastice.⁵⁴

Ruský medievista Aron Gurevič⁵⁵ využil *Elucidarium* jako vzorový materiál pro svůj výklad lidové středověké kultury, pro postižení myšlenkového světa středověkého prostého člověka. Nejznámější Honoriovo dílo považuje za jeden z řady traktátů tehdejší doby, jež obsahovaly zjednodušený výklad základních teologických tezí. Zároveň však upozorňuje na výjimečnost Honoriova spisu, který „se těšil neobyčejné popularitě v celé latinizující Evropě po několik staletí“.⁵⁶

Gurevič vyzdvihuje několik témat, ve kterých je *Elucidarium* jedinečné. Za charakteristický rys odlišující ho od jiných teologických příruček považuje Honoriovy úvahy o problému spasení v sociálním aspektu, ve kterých rozebírá otázku, jaký způsob života a jaký stav ducha nejvíc napomáhá spasení duše – odpověď je v *Elucidariu* jednoznačná: mimo početné kleriky a mnichy dojdou spasení jen lidé chudí duchem, jimiž jsou malé děti, blázni a většina rolníků. Předurčení nemá u Honoria individuální charakter, nýbrž je stavovské; vyvolení jsou příslušníci určitých společenských vrstev. Nepřipouští přitom, na rozdíl od Augustina, na něhož se však často jako na církevní autoritu odvolává, svobodný výběr životní cesty, a tím získání šance na spásu duše.⁵⁷ Honorius, jako přívrženec predestinace, zastává naopak názor,

⁵⁴ Blíže srov. GUREVIČ 1996:316; HAMM 2002:11*; NOVOTNÝ 2011:29.

⁵⁵ Aron Jakovlevič Gurevič (1924–2006); jeho rozsáhlé dílo je zaměřeno na středověkou evropskou kulturu především německé a skandinávské oblasti, byl přívržencem francouzské historiografické školy Annales.

⁵⁶ GUREVIČ 1996:316.

⁵⁷ Srov. *tamtéž*:321–325.

že náchylnost jednotlivce k hříchu nebo naopak odpor k němu jsou předem určeny,⁵⁸ a tuto svou predestinační nauku podporuje a vysvětluje i *estetickým argumentem*.⁵⁹

Za pozoruhodný se považuje způsob, jakým jsou v *Elucidariu* systematizovány obrazy z okruhu angelologie a démonologie, které jeho autor čerpal ze středověké literatury vidění. Za Honoriovův přínos se považuje rovněž propracovaná symbolika čísel a číselných relací, která se objevuje při vysvětlování stvoření světa a prvních hodin pobytu prvních lidí v ráji.⁶⁰ Zvláštní pozornost si zaslouží autorova slovesná hra s kontrastními pojmovými dvojicemi, kdy na několika místech používá formule vybudované na rytmické konfrontaci významově protikladných kategorií, které zřejmě slouží i jako mnemotechnická pomůcka (například *libertas–captivitas*, *deliciae–miseriae*).⁶¹ V *Elucidariu* je značná pozornost věnována zobrazení pekla; podobně koncentrované a hrůzostrašné líčení pekelných muk se v předchozí teologické literatuře nikde nevyskytlo.⁶²

Honorius rozvíjí v *Elucidariu* téma *homo microcosmos* v duchu filozofických idejí Jana Scota Eriugeny a jako jeden z jeho nejoddanějších následovníků se řídí Eriugenovými úvahami o povaze veškerenstva.⁶³ Gurevič však upozorňuje i na jistou originalitu Honoria Augustodunského při jeho vysvětlování korelace mezi člověkem jakožto *světem v malém – mikrokosmem*, a *světem velkým – makrokosmem*, tedy mezi lidským tělem a elementy světa. Vztahem mezi *mikrokosmem* a *makrokosmem* se Honorius zabývá zvláště detailně při výkladu o stvoření Adama, kdy učitel sděluje žákovi, že člověk obsahuje, podobně jako vesmír, čtyři elementy: zemi představuje

⁵⁸ Příkladem Honoriova pojetí predestinace je následující otázka-odpověď: „Nemůže-li být spasen nikdo kromě předurčených, proč byli stvořeni všichni ostatní a v čem spočívá jejich vina, pro niž zahynou?“ – „Zavržení,“ odpovídá mistr, „jsou stvořeni kvůli vyvoleným, aby se vyvolení skrze ně zdokonalovali v ctnostech a napravovali se od špatných vlastností, aby vypadali ve srovnání s nimi lepší a aby se – patřice na jejich muka – silněji radovali z vlastního spasení.“ *Tamtéž*:331.

⁵⁹ O estetickém argumentu jako o faktoru podporujícím predestinační myšlenky Honoria Augustodunského srov. blíže DINZELBACHER 2004:97, který zde jako příklad uvádí pasáž z *Elucidaria*: „Proč Bůh stvořil ty, o nichž předem věděl, že se stanou hříšníky?“ Odpověď: „Jako ozdabu svého díla. Tak jako totiž malíř podkládá černou barvu, aby bílá nebo rudá více zazářila, tak budou spravedliví více zářit v kontrastu se zlými.“

⁶⁰ Srov. GUREVIČ 1996:332–333, 335; DINZELBACHER 2004:92–93, 95.

⁶¹ Srov. GUREVIČ 1996:342, 353.

⁶² Srov. *tamtéž*:327.

⁶³ Srov. kapitolu Karolinská renesance a dílo Jana Scota Eriugeny (FLOSS 2004:79–99), zde o vlivu Eriugenových názorů a jeho systému čtyř *přirozeností* na utváření středověkých kosmologických koncepcí, především školy v Chartres (s. 98–99), i zmínka o šíření Eriugenových myšlenek Honoriem Augustodunským (s. 98).

maso, vodu krev, vzduch je u člověka dech, ohněm je teplo.⁶⁴ Pokračuje vysvětlováním Adamova jména, jež mělo vzniknout z řeckých názvů symbolizujících čtyři světové strany – Anatole (východ), Dysis (západ), Arctos (sever), Mesembria (jih); učitel žákovi vysvětluje, že podobně jako Bůh řídí vše v nebi, člověku je souzeno řídit veškeré věci na zemi.⁶⁵

V souladu s Eriugenovým učením odpovídá učitel i na žákovy otázky z oblasti zoologie. Koncem 11. století, kdy bylo *Elucidarium* sepsáno, ale ještě ani v dalším století přitom nebylo u kosmografických pojednání obvyklé, aby se šířeji zaobírala otázkou zvířat, anebo jim v komentářích k šesteru dní stvoření věnovala více než zběžnou poznámku. V Honoriově traktátu je však tématu stvoření zvířat a jeho smyslu věnováno několik pasáží.⁶⁶

Elucidarium, jako spis krajně srozumitelný, napsaný lehce a živě, s působivými a přesvědčivými obrazy a přirovnáními, patřil k běžnému inventáři klášterních knihoven. Neobvyklá popularita této „příručky víry“⁶⁷ či „breviáře průměrného křesťana 12. století“⁶⁸ díla nesčetněkrát opisovaného, doplňovaného, upravovaného a šířeného po celé Evropě⁶⁹ v průběhu několika staletí svědčí o jeho výjimečné hodnotě především pro nižší klérus spokojující se s prostými a

⁶⁴ Srov. GUREVIČ 1996:335–337; LE GOFF 2005:189.

⁶⁵ Srov. LEFÈVRE 1954:372; též GUREVIČ 1996:336–337; dále CIZEWSKI 1992:289.

⁶⁶ Žák se diví, proč Bůh stvořil zvířata, jestliže nejsou lidem k užítku („Cur creavit Deus animalia, cum his not indigeret homo?“ – LEFÈVRE 1954:372), a učitel odpovídá: „Bůh stvořil zvířata, protože věděl, že zhřešíme a budeme je všechny využívat.“ Ale žák žádá vysvětlení, proč byla stvořena i ta zvířata, jež škodí. Učitel odpovídá: „Bůh byl stejně horlivý při stvoření moskytů a mravenečků jako při stvoření andělů.“ – „Ale proč?“ nedá se odbýt žák. „Všechno pro slávu boží... je důležité těšit se ze všeho, co Bůh stvořil, protože v něčem je krása, například v květinách, v jiném jsou léčivé účinky, to se týká bylin, jiné je jídlem, kupříkladu ovoce, i v jiném je smysl, i v červech a ptácích. Všechno je dobré a všechno bylo stvořeno pro člověka.“ Srov. LEFÈVRE 1954:372–373 [zde text překládám z angličtiny podle: CIZEWSKI 1992:289–290]. V této studii rovněž srov. podrobněji rozbor Honoriova výkladu přírody i zpracování tématu zoologie u středověkých autorů konce 11. a 12. stol. – kromě Honoria Augustodunského jsou to díla Guiberta z Nogentu (asi 1064–1125), Bruna ze Segni (1040–1123), Petra Abelarda (1179–1142), Huga od Sv. Viktora, autora komentářů k biblickým textům, teologa a mystického spisovatele, kanovníka svatoviktorského opatství u Paříže (konec 11. stol.–1141), Ruperta z Deutz (asi 1075–1129, o něm blíže pojednáno dále).

⁶⁷ LUFF 1999:20.

⁶⁸ LE GOFF 2005:223.

⁶⁹ O šíření Honoriova *Elucidaria* od 12. do 16. stol. a okruhu jeho recipientů srov. GOTSCHALL 1992:25–48. *Elucidarium* se dochovalo i v jednadvaceti bohemikálních rukopisech. Srov. *tamtéž*:298, 303–305. Plný text některých z nich je dostupný i v digitální knihovně historických fondů NKČR *Manuscriptorium*.

jednoznačnými dogmaty a poučkami. Honorioův traktát se naopak nikdy nestal předmětem učených disputací ani vědeckých výkladů.⁷⁰

Vnitřní uspořádání díla a jeho přehlednost včetně poměrně krátkých úseků otázek a odpovědí ho předurčovaly k využití v každodenní pastoraci. Jako zamýšlený bezprostřední recipient Honoriova textu přichází do úvahy pouze zlomek středověké společnosti, jemuž se dostalo vzdělání v latině. Byli to především klerikové využívající traktát jako teologickou příručku, jejíž obsah předávali věřícím ve své farnosti.⁷¹

Honoriovo *Elucidarium* bylo přijímáno a využíváno nejprve v latinském originálu, později i v převodech, kterým často předcházela úprava původní latinské předlohy do národních jazyků. Jsou známy prozaické převody do staré francouzštiny, provensálštiny, italštiny, velštiny, angličtiny, němčiny, do staré norštiny a též metrické přepracované převody do staré francouzštiny a staré nizozemštiny. Zvláštní roli sehrálo *Elucidarium* ve Skandinávii, kde pomáhalo katolickým kněžím obracet na víru zdejší obyvatelstvo, které se dlouho nechtělo vzdát svého pohanství.⁷² O oblíbenosti Honoriova traktátu ve Francii svědčí skutečnost, že se zde dochovalo více než osmdesát rukopisných exemplářů, což je přitom jen zlomek původního počtu.⁷³

Elucidarium bylo přijímáno většinovým evropským čtenářským publikem jako důvěryhodná kniha po celá tři staletí. Na konci 14. století bylo však postaveno na pranýř a vystaveno kritice ze strany oficiálních církevních kruhů. Obsah *Elucidaria* podrobil dogmatickému prozkoumání katalánský dominikánský teolog, filozof a inkvizitor Mikuláš Eymeric (Nicolás Eimerico, 1320–1399; hlavní dílo *Directorium inquisitorium*) a svůj názor na něj vyslovil v pojednání pojatém jako *osvětlení lucidáře (Elucidarius elucidarii)*⁷⁴ s doporučením, aby se Honoriovo dílo ve své

⁷⁰ Srov. HAMM 2002:15*; GUREVIČ 1996:339.

⁷¹ Srov. LUFF 1999:51.

⁷² *Elucidarium* patřilo, spolu např. s *Dialogy* Řehoře Velikého, penitenciály a *Tnugdaloovým viděním*, k prvním spisům přeloženým do staré norštiny ve 12. století a šířeným zde pod názvem *Elucidarius*. Srov. GUREVIČ 1996:79; HANSEN 2000:119. Do islandštiny byl později přeložen i německý *Lucidarius*, a to jedna z jeho pozdějších recenzí z 15. století. Novověký islandský lucidář zahrnuje i pasáže převzaté z dalších německých, ale i islandských pramenů, a zvláštní pozornost věnuje geografickému popisu Skandinávie, Arktidy a Severní Ameriky – srov. HANSEN 2000:120.

⁷³ Srov. GUREVIČ 1996:74–75.

⁷⁴ Spis *Elucidarius elucidarii* (1393) vydal LEFÈVRE 1954:483–521. O Eymerikovu kritickém rozboru Honoriova *Elucidaria* srov. *tamtéž*:259–268; Zmínku o Eymerikovu zjednodušení *Elucidaria* srov. též ŠMAHEL–NODL 2002:12. Životopisné údaje srov. EB:s. v. *Nicolas Eymeric*.

původní podobě přestalo šířit, a navrhl podstatné seškrtnání a úpravu pasáží, jež neodpovídaly pozdně středověké teologické oficiální koncepci. Cenzurované, seškrtnané a opravené *Elucidarium* se pak dále překládalo do národních jazyků.⁷⁵

Již dvě staletí před Eymerikovým cenzurním zásahem se však Honoriův traktát ve svém původním znění stal hlavní inspirací a předlohou pro německou kompilaci *Lucidarius*.

2.1.4 *Imago mundi*

Hlavním zdrojem v oblasti geografie, v mnoha jeho částech pak i kosmologie, bylo pro německý lucidář další dílo Honoria Augustodunského – *Imago mundi*,⁷⁶ jež dosáhlo podobné popularity a stalo se stejně vděčnou předlohou pro překlady do národních jazyků⁷⁷ jako *Elucidarium*.

Honorius v tomto svém *Obrazu světa* skládajícím se ze tří knih strukturuje svět jednak podle prostoru, jednak podle času a jeho naplnění. Představy o světě tu poskytují soudobé znalosti z geografie, meteorologie, astronomie, jsou zde ale i vsuvky patřící do oblasti astrologie i magie, autor se dále zabývá systémy měření času a uvádí také některé kronikářské záznamy důležitých událostí. Honoriův spis nabízí racionální průzkum světa a řadí se k prvním latinským encyklopediím, ovšem se zjevnou převahou kosmografických výkladů. Sloužil od doby svého sepsání, což bylo pravděpodobně roku 1110, až do 17. století, kdy se objevila encyklopedická a pedagogická díla Jana Amose Komenského, nejenom jako předloha pro důležité encyklopedie, ale i pro systematicky koncipované učebnice.⁷⁸

⁷⁵ Srov. KLEINHANS 1993:41–42.

⁷⁶ Vyd. FLINT 1982:7–153.

⁷⁷ K tomu srov. KASKE 1988:189.

⁷⁸ Honoriovým *Imago mundi* se ve svých dílech inspirovali např. Gervasius z Tilbury (asi 1150–asi 1235, autor sbírky historických a geografických zpráv, pověstí a pohádek *Otia imperialia*), Vincent z Beauvais (asi 1190–1264, popularizační encyklopedie *Speculum mundi*), Jakub z Vitry (asi 1160/1170–1240, kazatel a historik, autor *Historia orientalis et occidentalis*), Bartoloměj Anglický (asi 1190–1250, encyklopedie *Liber de proprietatibus rerum*), Tomáš z Cantimpré (asi 1201–asi 1270, přírodovědná encyklopedie *Liber de natura rerum*). Z Honoriova pojednání čerpal Hugo od Sv. Viktora (asi 1097–1141) při sepisování svého *Descriptio mappae mundi* i Rudolf z Emsu (asi 1200–1254), autor *Světové kroniky* (*Weltchronik*) a populárních legend o Barlaamovi a Josafatovi (*Barlaam und Josaphat*) nebo Alexandru Velikém (*Alexanderroman*), jež byly oblíbené také v českém i východoslovanském literárním prostředí. Na Honoriovo *Imago mundi* navazoval i teolog a autor přírodovědných

Imago mundi se skládá ze tří knih. První kniha vypovídá o stvoření světa, o živlech, popisuje zemi, oceány, počasí a vesmír. Autor člení známé části světa přehledně a systematicky: začíná rájem (jež pojímá jako místo fakticky existující, jako duchovní i tělesnou realitu) na východě, pak se věnuje popisu Asie, Evropy, Afriky a končí ostrovy ve Středozezemním moři. Zabývá se nejprve přirozenými hranicemi jednotlivých oblastí, následují města, řeky, hory a pak jednotlivé lidské rasy.

Druhá kniha se věnuje času a jeho výpočtu, zatímco třetí kniha se zaměřila na světovou historii, již autor vykládá od nejstarších dob až po vznik Svaté říše římské.

Novum Honoriova *Imago mundi* je ve věcnosti a v absenci obvyklého moralizujícího nebo alegorického významu při výkladu přírodních reálií; tato skutečnost dodala dílu přesvědčivost, což bylo důvodem pro jeho nebývalé rozšíření v četných překladech a opisech.

Honorius se nesoustředí pouze na jeden hlavní pramen, ale opět se snaží zahrnout do svého kosmografického díla celé známé spektrum autorů, na něž odkazuje a zaštiťuje se jimi. Významná je skutečnost, že populární *Imago mundi* přispělo ke zvýšenému zájmu o produkci středověkých *mappae mundi* v počátečních dekádách 12. století.⁷⁹

Zeměpisné pasáže z *Imago mundi* spisu zaujaly autora německého lucidáře natolik, že v jeho geografické části upouští částečně od předchozí dialogické formy – například pasáže o *divých lidech* strukturuje jako jeden dlouhý monolog.⁸⁰ Ve výkladu o živlech však německý autor v *Lucidariu* pojetí *Imago mundi* nepřejímá, zde se řídí přírodovědným a filozofickým přístupem chartreské školy představeným Vilémem z Conches.

---

prací Konrád z Megenberku (asi 1309–1374). Srov. HAMM 2002:17*–18*; bližší údaje o uvedených latinsky píšících autorech srov. SLS 2004:256, 602–603, 312–313, 127, 574.

⁷⁹ Blíže srov. BIDDICK 2003:27.

⁸⁰ Srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:20.15–24.11.

2.1.5 *Philosophia mundi*

Obsažné dílo *Philosophia mundi*,⁸¹ rozvržené do čtyř knih a zahrnující výklady z oblasti fyziky, astronomie, geografie, antropologie i medicíny, je jedním z nejdůležitějších filozofických textů 12. století, zároveň však, kvůli svému racionalismu, ve své době jedním z nejvíce napadaných. Encyklopedie byla sepsána pravděpodobně kolem roku 1125 a její autorství, které bylo dlouho přisuzováno Honoriu Augustodunskému, se dnes téměř s jistotou připisuje francouzskému scholastickému filozofovi a teologu Vilému z Conches (1080–1154). Jeho dalšími důležitými díly je *Dragmaticon* a pravděpodobně také *Moralium dogma philosophorum*.⁸²

Vilém z Conches je považován za hlavního představitele platonského směru chartreské školy a za vynikajícího znalce antické vzdělanosti; významné jsou jeho komentáře k Platonovu kosmologickému dialogickému pojednání *Timaios*, jež se dochovalo v latinském překladu římského filozofa Chalcidia, dále *Glosy* ke spisům řeckých i římských filozofů – k matematickým tezím Boëthiovým, k Macrobiově kosmografii, ale i k lékařským konceptům přeložených Konstantinem Afričanem.⁸³ Zabýval se přírodovědnými otázkami a poměrem mezi vědou a zjevením, usiloval o způsob, „jak smířit svaté vědění s matematikou a přírodními vědami“.⁸⁴ Jako jeden z prvních středověkých křesťanských filozofů ve svých dílech využil odkaz arabských učenců,⁸⁵ s jejichž pracemi se seznámil právě díky překladům Konstantina Afričana.

Philosophia mundi se vedle výkladu o původu světa zaobírá učením o čtyřech živlech, věnuje se dále astronomii, meteorologii a zvláště pak filozofii a antropologii,

⁸¹ Vyd.: Gregor Maurach, ed. *Philosophia Mundi; Wilhelm von Conches: Ausgabe des 1. Buchs von Wilhelm von Conches Philosophia*. Pretoria: University of South Africa, 1974.

⁸² O díle Viléma z Conches (Guilelmus de Conchis; Guillaume de Conches) srov. CE:s. v. *William of Conches*; dále SLS 2004:272. O *Glosách* srov. LIBERA:2001:313.

⁸³ Konstantin Afričan (Constantinus Africanus, asi 1020–1087). Překladatel a autor literatury s lékařskou tematikou, spjatý především s činností lékařské školy v jihoitalském Salernu. O jeho životě není mnoho informací. Narodil se patrně v severní Africe, do Salerna přišel někdy před r. 1077 a zemřel jako mnich slavného benediktinského kláštera na Monte Cassinu. Díky svému původu uměl arabsky; přeložil četné spisy lékařské literatury a zkomponoval na základě arabských textů důležitá lékařská pojednání. Srov. EB:s. v. *Constantine the African*.

⁸⁴ LIBERA 2001:312.

⁸⁵ O hromadném příchodu řecko-arabských filozofických pramenů a jejich překladech do latiny ve 12. století srov. *tamtéž*:305 nn.

kteřé zde Vilém z Conches systematicky vykládá podle Klaudia Galéna,⁸⁶ s jehož dílem se seznámil prostřednictvím překladové literatury salernské školy.

V době sestavení německého lucidáře, v době překladatelské vlny arabských a řeckých děl, se do latiny převádějí spisy s kosmologickou i astronomickou⁸⁷ tematikou.⁸⁸ U Viléma z Conches však ještě odezvu nenacházejí. Jeho výklad astronomie se omezuje na popis základních prvků kosmu jako jsou kruhy světové sféry, rozmístění živelů, pořadí nebeských těles. Vilémovo dílo není arabsko-řeckou astronomií ovlivněno a jeho astronomický a kosmologický výklad cele vychází z encyklopedické tradice raného středověku.⁸⁹

V německém lucidáři, který do svého výkladu o světě a vesmíru zahrnuje přírodovědné a filozofické dílo Viléma z Conches, se vyjevuje zřetelný rozdíl mezi úseky *Lucidaria* převzatými z Honoriova *Elucidaria* i *Imago mundi* a mezi pasážemi čerpajícími z *Philosophia mundi*. V žákových otázkách a učitelových odpovědích, jež jsou inspirovány modernějším Vilémovým dílem, se klade, i když v souladu

⁸⁶ Galén (Klaudios Galénos, 129–216), jeden z nejznámějších starověkých lékařů. Byl také významným filozofem pozdní antiky a originálním logikem. Mezi Galénovy hlavní práce patří 17svazková *De usu partium*. V 9. stol. byla mnohá jeho pojednání přeložena, často přes syrštinu, do arabštiny, později do latiny – srov. např. Konstantin Afričan a salernská lékařská škola. Srov. EB:s. v. *Galen of Pergamum*.

⁸⁷ V pozdně antické i středověké latině se užívaly synonymně výrazy *astrologia* a *astronomia*, což však neznamena, že by středověcí autoři nerozlišovali matematickou astronomii od astrologie v dnešním smyslu – už proto, že astrologie tak, jak ji chápeme dnes, byla pro křesťanské i islámské autory nepřijatelnou pověrou, která ohrožovala víru ve svobodnou vůli i v boží omnipotenci. Vymezení kompetencí, úkolů a témat obou disciplín však u středověkých autorů značně kolísalo a stejně nejednotná byla i terminologie pro oba obory. Srov. ŠPELDA 2008:11.

⁸⁸ O překladech kosmologické a astrologické literatury ve středověku srov. *tamtéž*:162–172 (kapitola Století překladů – 12. století); dále srov. např. PEREL 1964:38–58 (kapitola Kosmologické představy středověku).

⁸⁹ Encyklopedické práce raného středověku shodně uvádějí, že svět má tvar koule, jejíž vnitřní povrch představuje sféra stálic. Mezi sférou stálic a Zemí se nacházejí další koncentrické sféry, které unášejí nebeská tělesa. Kosmos se skládá ze čtyř živelů, které se shromažďují ve sférických vrstvách kolem Země. Element země se vrství kolem středu kosmu, nad ním se nachází sférická vrstva vody, následuje vrstva vzduchu a po ní vrstva ohně, jež se přibližuje ke sféře Měsíce. Srov. ŠPELDA 2008:73, 164–165. Zde srovnej i pojednání o rozdílném pojetí nebeské, sublunární sféry, „éteru“ mezi raně středověkými encyklopedisty a Aristotelem. Aristotelova idea božského pátého prvku, neměnného a dokonalého éteru, byla křesťanským autorům cizí; většinou trvali na rozdělení světa na čtyři živly. Uvažovali-li o nebeském éteru, považovali ho za zvláštní druh jemného ohně.

s popisem uvedeným v *Genesis*, důraz na pokus o přírodovědné zdůvodnění procesu stvoření světa a jeho řádu.⁹⁰

2.1.6 *Gemma animae*

Spis *Gemma animae*⁹¹ pojal Honorius Augustodunský jako rozsáhlé kompendium s alegorickým výkladem bohoslužebných úkonů. Ve čtyřech knihách tohoto *Drahokamu duše* představuje liturgický život během církevního roku, vysvětluje uspořádání mše, upřesňuje čas modliteb a věnuje se i popisu liturgického oděvu kněží.

Gemma animae začíná odkazem na svatá místa, o nichž pojednává Starý zákon, a její autor předkládá názorné paralely. Píše-li o *arše úmluvy*, dává její rozdělení na dvě části do souvislosti s rozčleněním prostoru v kostele či chrámu: v první, přední části chrámu, v *domus anterior*, se shromažďují věřící; druhá část, *sancta sanctorum*, je vyhrazena pro duchovní. U výkladů *Písma* odkazuje u jednotlivých příběhů na jejich souvislost se stavebními prvky a dalšími atributy v chrámu a vyzdvihuje tak význam materiálního světa v božím vykupitelském plánu – kameny tvořící oltář symbolizují ty, již se ve jménu Krista obětovali; ornamenty na oltáři představují Kristovy vyznavače; hřbitov je místo, kde zesnulí odpočívají v lůně církve; křížová chodba tvoří paralelu k předsíni v Šalamounovu chrámu, kde jsou všichni apoštolové v jednotě, a je předobrazem ráje. Svůj alegorický výklad uzavírá Honorius poučením, že chrám či kostel je jediným místem, kde je možno přinášet oběť Bohu ve formě daru.⁹²

V jedné části díla, nazvané *De tragediis*, pojímá Honorius mši jako divadelní tragédii, kde celebrující přejímají role herců, přičemž plně využívá principů antického

⁹⁰ Autor německého lucidáře však Vilémův racionalismus zdaleka nepřijímá bezvýhradně, opomíjí sporné otázky, například otázku éterické vody, jedno z centrálních témat chartreské školy. Blíže srov. HAMM 2002:19–21. Další spornou otázkou o existenci či neexistenci protinožců však autor *Lucidaria* rozvíjí odvážnějším způsobem než sám Vilém z Conches, jak o tom pojednáváme dále.

⁹¹ Vyd. Honorius Augustodunensis. *Gemma animae*. In: *Patrologia Latina* 172. Dostupné z: http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/1080-1137,_Honorius_Augustodunensis,_Gemma_Animae,_MLT.pdf.

⁹² Blíže srov. IOGNA-PRAT 2002:163.

divadla.⁹³ Jeho mše je alegorií, v níž se střídá recitace doprovázená mimikou a gestikulací s prozaickým vyprávěním příběhů a hudbou.⁹⁴ Honorius chce tímto způsobem usnadnit věřícím plné pochopení bohoslužby a dovést je k poznání eschatologického významu eucharistie.

Gemma animae svým pojetím mše jakožto divadelního představení, které je součástí materiálního, lidského světa, je možno považovat za jedno z děl tvořící spojnici mezi pohanským divadlem a křesťanským rituálem.⁹⁵

Obsahem se *Gemma animae* shoduje s pojednáním o službách božích *Liber de divinis officiis* z pera Ruperta z Deutz, které je však uspořádáno systematičtěji a přehledněji. Německý autor lucidáře využívá liturgické výklady z *Gemma animae* ve druhé knize *Lucidaria*, na místech, kde mu chybí či nenachází dostatečné objasnění u Ruperta.⁹⁶

2.1.7 *Liber de divinis officiis*

*Liber de divinis officiis*⁹⁷ je alegorickým pojednáním o eucharistii z pera jednoho z nejvýznamnějších teologů počátku 12. století Ruperta z Deutz (asi 1075–1129), autora náboženských a exegetických traktátů, mystika, mnicha i učitele.

Jako stoupenec pozdně clunyjské reformy i čelný představitel německé monastické teologie je považován za teologa přechodného období, pro jehož práce je příznačné protikladné napětí mezi monastickým a scholastickým myšlením.⁹⁸

Rupertovými dalšími významnými díly je pojednání o svaté Trojici *De sancta*

⁹³ Ze dvou druhů denních bohoslužeb, mše a hodinek, byla ve středověku většina církevních dramatických textů využívána v hodinkách. Symbolické předměty a jednání (církevní roucha, oltáře, kadidlo, pantomimické úkony kněží) i atributy spojované s biblickými postavami (klíč sv. Petra) vytvářely obsáhlé sady vizuálních znaků, jichž bylo možné použít ke komunikaci s publikem, které bylo z větší části negramotné. Srov. BROCKETT 1999:104.

⁹⁴ Obecně o hudební části bohoslužby (rozvíjela se od 9. století) srov. *tamtéž*:105.

⁹⁵ Více o přínosu *Gemma animae*, jež se stala součástí intelektuálního hnutí *středověkého humanismu*, motivovaného diskuzemi týkajícími se Kristovy fyzické přítomnosti a jeho lidských vlastností, a již Honorius přispěl k integraci antických idejí do křesťanského myšlení, podobně jako Jan ze Salisburie (asi 1115 či 1120–1180) a Hugo od sv. Viktora, srov. DOX 2004, především s. 74–94.

⁹⁶ Podrobněji, s konkrétními příklady, srov. HAMM 2002:23*.

⁹⁷ Vyd.: RUPERTUS DIUTIENSIS a HAACKE, Hrabanus, ed. *Ruperti Tuitiensis Liber de divinis officiis*. Turnholti: Brepols, 1967.

⁹⁸ Srov. HAMM 2002:21*, zde odkazy na další literaturu pojednávající o Deutzových filozofických a teologických idejích.

Trinitate et operibus eius, o vítězství božího slova *De victoria verbi Dei* a apologetická rozmluva křesťana s židem *Anulus seu Dialogus inter Christianum et Iudaeum*.⁹⁹

Rupert se ve svém spise o službách božích *Liber de divinis officiis* skládajícím se ze čtyř knih věnuje christologickým otázkám, systematicky představuje a vysvětluje veškerý církevní liturgický život v průběhu celého roku, strukturu a průběh mše i symboliku kněžských ornátů. Tato objasnění přejímá německý autor v částech *Lucidaria* týkajících se liturgie a christologie.

Na rozdíl od zavedené praxe, kdy středověcí komentátoři liturgie začínají svůj výklad mši a liturgickým kalendářem, Rupertův spis zahajují denní modlitby mnichů. Autor zdůrazňuje, že mše má být sloužena pro duchovní poučení, nikoliv k vlastní slávě či prospěchu, a vyslovuje přitom kritiku namířenou proti praktikám některých duchovních celebrijících soukromé mše pro příslušníky šlechty. Všechny modlitby i biblická liturgická čtení mají být osvětlovány podle slov evangelia určených na daný den. V Rupertově podání je benediktinská liturgie alegorií dějin spásy.

Rupert z Deutz, jehož často nesnadný, komplikovaný život¹⁰⁰ určovaly pravidelné denní modlitby, navazuje na myšlenky církevních Otců svým pevným přesvědčením, že teologické úvahy jsou možné pouze v těsném spojení s křesťanskou bohoslužbou: pravidla modlitby potvrzují pravidla víry.¹⁰¹

⁹⁹ Srov. SLS 2004:512–513; HAMM 2002:21*.

¹⁰⁰ Rupert z Deutz měl především v mládí složité vztahy se svým okolím. V domovském klášteře v Lutychu se jako mladý mnich zapojil do diskuzí s představiteli školy v Laonu, významného střediska teologické reflexe ve Francii, které pro něho neskončily příznivě. Spory mezi Rupertem a zastánci laonské teologie se týkaly výkladů o *svobodné vůli* a Augustinovy otázky: *odkud se bere zlo, a jak přesto vítězí to, že Bůh je dobrý*. Laonští mistři Ruperta a jeho vlastní teologické interpretace odmítli, rozepře kolem výkladu náboženských otázek pak přerostly v osobní konflikty a Rupert nakonec z Lutychu přesídlil do kláštera v Michaelsbergu u Siegburgu na pravém břehu Rýna, kde se věnoval především literární tvorbě. Později (1121) byl jmenován opatem v klášteře sv. Heriberta v Deutz. Srov. úvodní slovo Edoarda Arboria Melly k Rupertovým traktátům *O Boží vůli (De voluntate Dei)* a *O Boží všemohoucnosti (De omnipotentia Dei)*. In: RUPERTUS DIUTIENSIS 2013:11–31.

¹⁰¹ Srov. SHAFFERN, Robert W. Liturgists, German Monastic. In: JOHNSTON–RENKIN 2000:776.

2.2 Doba sepsání německého lucidáře

Německý lucidář počínající prologem *Diz buh heizet lucidarius*, jenž byl sestaven v posledním desetiletí 12. století na základě uvedených latinských pramenů, představuje první německojazyčný populárně-naučný traktát. Bývá chápán i jako první výkladový sborník či encyklopedie sestavená v německém jazyce. Připojil se, jako laický doplněk, k řadě významných latinskojazyčných děl pojednávajících o elementární věrouce, o uspořádání mše, liturgii, eschatologických otázkách a stvoření.¹⁰²

Lucidarius byl vytvořen v době, kdy se západní Evropa prostřednictvím arabských učenců seznamuje s antickou vzdělaností. Helénská věda a filozofie byly doplňovány poznatky z íránského, indického a čínského prostředí i poznatky starých předovýchodních národů. Jejich koncipování se účastnili učenci islámských národů od střední Asie po Andalusii spolu s učenci židovskými i byzantskými. Texty byly sepisovány převážně arabsky, proto se hovoří o *arabské vědě*.¹⁰³

K Západoevropanům se ze španělského Toleda dostávají, zhruba od poloviny 12. století, prostřednictvím zdejší *školy překladatelů* filozofické i další vědecké texty řeckých a arabských spisů intenzivně převáděných do latiny.¹⁰⁴ Na přelomu 12. a 13. století znají evropští vzdělanci již celé dílo Aristotelovo – od poloviny 12. století se na základě jeho logiky rozvíjí dialektika v městských školách, ve 13. století vstupují do okruhu západoevropského poznání jeho vědecké a metafyzické traktáty.¹⁰⁵ Evropa

¹⁰² Srov. HAMM 2002:21*.

¹⁰³ O propojování antické a středověké literatury i celé kultury srov. např. CURTIUS 1998:24 nn.

¹⁰⁴ K úspěchu toledského projektu významně přispěly jazykové schopnosti židovských překladatelů umožňující, aby významná část řecko-arabského písemnictví přešla během několika desítek let do latinského literárního fondu. Vedle toledských překladatelů působili v západní Evropě další latinstí vzdělanci zběhlí v řečtině, kteří měli k dispozici antické spisy přímo z originálu – materiály k překladu získávali pravděpodobně během svých pobytů v Byzanci nebo na Sicílii. Více o překladatelském hnutí 12. století a jeho nejvýznamnějších představitelích srov. LIBERA 2001:342–346.

¹⁰⁵ Aristoteles ze Stageiry (383–322 př. n. l.), filozof vrcholného období řecké filozofie, nejvýznamnější Platonův žák, všestranný učenec, jedna z největších intelektuálních osobností západní historie. Autor filozofického a vědeckého systému, jenž se stal základem křesťanské scholastiky a středověké islámské filozofie. Ve 12. století, s obnovením zájmu o logiku, se k jeho dílům obrací pozornost a jeho spisy se překládají do latiny z řečtiny nebo z arabštiny spolu s arabskými poznámkami. Křesťanští filozofové se snažili jeho doktríny nově vykládat tak, aby byly přijatelné pro křesťanskou víru. Ti odvážnější uvažovali i o tom, že mohou existovat dvě pravdy, z nichž jedna platí pro vědu a jedna pro náboženství. O

se seznamuje s pracemi perského lékaře a filozofa Avicenny¹⁰⁶ včetně jeho komentářů k Aristotelovým spisům. Autor *Lucidaria* již měl k dispozici i práce arabských lékařů, které kolem roku 1070 začal překládat Konstantin Afričan. V tomto aspektu je německý lucidář možno pokládat za jeden z důležitých zprostředkujících článků mezi antickým světem a pozvolna se utvářejícím světem křesťanské Evropy.¹⁰⁷

V době vzniku *Lucidaria*, jenž sám brzy po sepsání zaujme důležité místo ve školní výuce,¹⁰⁸ dochází ke změnám dosavadního systému školství. Ve 12. století vznikají nové vzdělávací formy. Na jedné straně se pěstuje výuka v kláštorech, kde se výsadní místo věnuje kontemplaci biblických textů, na druhé straně, jako protiklad k monastickým školám,¹⁰⁹ se počínají rozpracovávat vzdělávací programy v katedrálních, později i kapitulních školách navštěvovaných novou třídou duchovních zproštěných příkazu poslušnosti, kde se studují svobodná umění stejně jako v nově zakládaných městských školách.¹¹⁰ Po Francii, kde dochází k rozkvětu školství nejdříve, se prosazuje nový systém vzdělávání v Anglii,¹¹¹ v Itálii¹¹² a v Německu.

překladatelské expanzi Aristotelova díla ve středověké Evropě srov. LIBERA 2001:355–360; MATTHEW 1996:110; LE GOFF 2005:566.

¹⁰⁶ Avicenna (980–1037), perský učenec, otec moderní medicíny, jedna z nejvýznamnějších postav středověké islámské filozofie. Jeho *Kánon medicíny* (*Al-Kánún fi ttibb*) sepsaný kolem roku 1030 je důležitou sbírkou řecko-arabských lékařských poznatků. O jeho překladech do latiny a zrodu *latinského avicennismu* srov. LIBERA 2001:346–348.

¹⁰⁷ Období *evropeizace* křesťanských elit počíná 11. stoletím. Do tohoto procesu probíhajícího v západní i střední Evropě se významně zapojil i kyjevský kníže Jaroslav Moudrý (asi 987–1054) svou úspěšnou zahraniční politikou, jejíž součástí byly sňatky jeho potomků do rodin vysoké evropské šlechty. Blíže srov. oddíl *Europe in the eleventh century*: In: JORDAN 2002:5–79, o působení Jaroslava Moudrého v kontextu celoevropské politiky zde na s. 63.

¹⁰⁸ Srov. REIN 2012:280.

¹⁰⁹ Mezi klášterními vzdělávacími centry získala zvláštní proslulost škola u sv. Viktora v Paříži, jejíž nejvýznamnější osobností se stal Hugo od sv. Viktora, autor úvodu ke studiu filozofie a teologie *De eruditione didascalica* i spisu *Descriptio mappe mundi* inspirovaného Honoriem Augustodunským. O škole srov. blíže LIBERA 2001:314–317.

¹¹⁰ Každá škola se soustředila a propracovávala svůj hlavní obor: v Orleánsu se specializovali na gramatiku, v Chartres (zde působil Vilém z Conches) na quadrivium, tedy aritmetiku, geometrii, astronomii a hudbu, v Paříži na dialektiku. Srov. LIBERA 2001:311–312; RICHÉ–VERGER 2011:77–98. O výchovných metodách v klášterních a katedrálních školách srov. dále KÁDNER 1923:186.

¹¹¹ Oxford měl významnou školu již od počátku 12. století, další důležité školy byly ve stejném století založeny v Exeteru a Northamptonu. Srov. RICHÉ–VERGER 2011:96.

¹¹² Školy v Ravenně a Bologni prosluly výukou právních věd, jihoitalské Salerno bylo střediskem studia lékařství. Srov. RICHÉ–VERGER 2011:96–97.

V německém prostředí navázaly nové školské formy na tradici z 11. století, kdy byla významným vzdělávacím střediskem škola v Sankt Gallenu. Jeden z jejích nejproslulejších učitelů, Notker Labeo,¹¹³ překládal pro studenty, již měli často potíže plně porozumět latinským spisům, klasické texty do němčiny.¹¹⁴ Za jeho pokračovatele se považuje jeden z jeho žáků Ekkehard IV.,¹¹⁵ který sepsal *Casus Sancti Galli*, jakési dějiny učitelů školy v Sankt Gallenu. Z 11. století máme zprávy i o dalších školách v Německu díky dochované korespondenci scholastiků – byly zřízeny např. při opatství v Reichenau, významné byly i školy ve Wormsu, ve Würzburgu, v Hildesheimu a v Bambergu.¹¹⁶

V dalším století byly podle dochovaných dokladů zřízeny městské školy v Kolíně nad Rýnem, ve Špýru a v Mohuči nazývané *třetím Římem*; pozornost se věnovala studiu svobodných umění stejně jako rozvoji filozofického učení. Existují svědectví o tom, že do Mohuče přijížděli přednášet francouzští mistři a město se stalo oblíbeným místem pro vzdělávání i mnoha zahraničních studentů.¹¹⁷

V klášterních komplexech se budovaly knihovny, z nichž mnohé se brzy staly skutečnými badatelskými středisky. Například v německé Fuldě měli učenci k dispozici kolem dvou tisíc knižních svazků. Kromě klášterních knihoven se postupně ve významných evropských městech utvářel knihovní systém jako podpora školního vzdělávání.¹¹⁸

Rozvoj městských škol, studium svobodných umění a celkové oživení myšlenek humanismu spolu s šířícími se komentáři k dílům klasických autorů znamenaly obnovený kontakt s antickou kulturou, vyvolávaly pocit sounáležitosti s antickým světem a jeho hodnotami. V poslední čtvrtině 12. století je přepracován

¹¹³ Notker Labeo (/Teutonicus/, asi 950–1022). Zasloužil se o rozkvět klášterní školy v Sankt Gallenu. Autor komentářů a překladů v latině i němčině i první systematické ortografie staré horní němčiny (Althochdeutsch). Srov. DB:s. v. *Notker Labeo*; CE:s. v. *Notker Labeo*.

¹¹⁴ Dochoval se dopis Notkera Labea, ve kterém svému příteli Hugovi ze Sionu píše: „Začal jsem překládat do našeho jazyka latinské spisy a vysvětlovat je příklady a radami z Aristotela, Cicerona nebo jiných antických spisovatelů. Přeložil jsem *De consolazione* a několik částí *De Trinitate* od Boëthia, Catonova *Disticha*, Terentiovu *Andrii*, Vergiliova *Bucolica*, *De Nuptiis Mercurii et Philologiae* od Martiana Capelly, Aristotelovy *Kategorie*.“ Srov. RICHÉ–VERGER 2011:59.

¹¹⁵ Ekkehardus Sangallensis IV. (980/990–po 1056), kronikář a básník, srov. SLS 2004:226.

¹¹⁶ Srov. kapitolu *Výchova raného středověku* (KÁDNER 1923:175–199), kde jsou spolu s pohledem na německé školství tohoto období uvedeny i údaje o prvních českých klášterních, kapitulních a farních školách. O dobové reformaci klášterů a o protikladu klášterního učení a výuky v městských školách srov. RICHÉ–VERGER 2011:69–75.

¹¹⁷ Srov. *tamtéž*:97–98.

¹¹⁸ Srov. JORDAN 2002:116.

původní řecký text oslavující antického válečníka do jednoho z nejúspěšnějších středověkých děl, básnické epopoje *Alexandreis*. Značné oblibě se těšily nejrůznější bestiáře vytvářené podle anonymního didaktického spisu *Physiologus* pocházejícího zřejmě z 2. století a skládajícího se z popisu známé fauny a flóry, ale i z líčení fantastických stvoření, často s morálním podtextem.¹¹⁹

Významný pro 12. století je zájem o přírodní vědy i lékařství,¹²⁰ který se zřetelně projevil i u autorů německého lucidáře. V kláštorech jsou uchovávány lékařské rukopisy, z nichž mezi nejznámější patřily překlady Galénových a Hippokratových spisů.¹²¹

Zvláštním zjevem v bádání v oboru přírodních věd v německém prostředí byla všestranně zaměřená osobnost léčitelky Hildegardy z Bingenu, s jejímiž přírodovědnými pracemi i lékařskými pojednáními byl autor (autoři) lucidáře jistě obeznámen. Tato ambiciózní vizionářka i cestovatelka, jež vedla rozsáhlou korespondenci s tehdejšími vzdělanci, ve svých botanických a zoologických dílech upozorňovala na léčebné vlastnosti popisovaných rostlin a živočichů.¹²²

V německém prostředí byly již v té době dobře známy významné latinskojazyčné encyklopedické práce. K nejvíce šířeným patřila encyklopedie o sedmi svobodných vědách a vztazích mezi nimi Martiana Capelly,¹²³ jež byla známa i

¹¹⁹ Srov. RICHÉ–VERGER 2011:105.

¹²⁰ O středověkém lékařství a jeho laizaci srov. POUCHELLE, Marie-Christine: *Lékařství*, in: LE GOFF–SCHMITT 2014:332–343.

¹²¹ Kromě již zmíněné školy v jihoitalském Salernu založené koncem 11. století se v polovině 12. století počíná s výukou medicíny v jihofrancouzském Montpellieru. V obou střediscích se rozlišuje mezi teoretickým a praktickým lékařstvím – teoretické lékařství je vědou o kazuistikách, jež umožňuje stanovení diagnózy; praktické lékařství je vědou o příznacích, léčí nemoci a zabývá se i prevencí. Srov. RICHÉ–VERGER 2011:113–114.

¹²² Hildegarda z Bingenu (1098–1179), představitelka benediktinského kláštera Disibodenberg u Bingenu, vizionářka, kazatelka, spisovatelka. Autorka děl *Scivias* – o dějinách spásy, obsahující i kosmologické úvahy, *Liber divinorum operum* – pojednání o kosmu, *Liber simplicis medicinae (Physica)* – encyklopedie léčivých bylin. Srov. SLS 2004:291–292. Populárně, ovšem na základě historických faktů, o Hildegardině životě i díle, které je jedním z nejvýznamnějších zdrojů našich informací o 12. století, srov. CAHILL 2008:71–115 (kapitola Bingen a Chartres, uzavřené zahrady); Hildegardina osobnost a její spisy jsou zde reflektovány v kontextu středověké filozofie, teologie a lékařství.

¹²³ Martianus Capella (5. st.), římský básník, právník a filozof. Autor malé encyklopedie *Philologia* (šířeno později pod názvem *De nuptiis Philologiae et Mercurii*), která přináší základní vědomosti sedmi svobodných umění. Srov. SLS 2004:395. Podrobně o Capellově encyklopedii, a to především z literárních aspektů, srov. PETROVIČOVÁ 2010; o narativní strategii Capelly a jeho naučném pojednání s promyšlenou literární strukturou, kde poučení podává čtenářsky přitažlivým způsobem, stejně jako tak činili i někteří další římsí

v německém překladu Notkera Labea. K populárním autorům patřil Cassiodorus¹²⁴ se svým dvousvazkovým dílem vysvětlujícím základy církevních a světských nauk *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* a především Isidor ze Sevilly, jehož *Etymologiae* shromažďovaly ve dvaceti knihách tehdejší encyklopedické znalosti. Pro rozvoj středověké kosmografie a geografie mělo značný význam encyklopedické dílo, skutečně vědecké pojednání o přírodě *De natura rerum* Bedy Ctihodného, jenž na Isidora Sevillského navazuje. Z Isidorova díla vychází i *preceptor Germanie* Hrabanus Maurus, autor encyklopedického spisu *De universo* nebo též *De rerum naturis* podávajícího souhrn tehdejšího vědění.¹²⁵

V německém, ale i dalších národních lucidářích patřily, spolu s částmi věnovanými astronomii a meteorologii, fyziologii a antropologii, k čtenářsky či posluchačsky nejpřitažlivějším zeměpisné výklady. Ke zvýšenému zájmu o geografii tehdy přispěly i křížové výpravy do oblasti Orientu: „... cestovalo ve velkém stylu, s náboženským posláním, ve velkém počtu a daleko: pozorovalo se *mundus* jako *terra*“.¹²⁶

Lucidarius, jeden z nejúspěšnějších prozaických textů středověku, „jedinečný doklad spirituální a intelektuální kultury 12. století sepsaný v národním jazyce“¹²⁷ a jeden z prvních představitelů německé vernakulární literatury vůbec, je možné označit za spojnicu mezi latinskou a německou literaturou. Včlenil se mezi početná latinská přírodovědná a kosmologická díla, ze kterých čerpá, inspiruje se jimi a navazuje na ně a přitom text obohacuje dodatky z literárních děl; ovlivnil nejrůznější zájmové oblasti středověku a raného novověku.¹²⁸ Na jedné straně je ještě ukotven ve staré

encyklopedisté, jako byli Aulus Gellius či Ambrosius Theodosius Macrobius, srov. i recenzi na monografii Petrovičové – ŠUBRT 2011.

¹²⁴ Cassiodorus (asi 490–asi 583), římský spisovatel, mimořádně všestranně vzdělaný. Zakladatel křesťanského studijního centra v klášteře Vivarium v Kalábrii, kde se shromažďovala, opisovala a překládala díla antických autorů. Cassiodorovu vlastní tvorbu tvoří mnohé spisy historické (*519 Chronika* /zachycuje dějiny od počátku světa do r. 519/, *Historia Gothica* ve 12 knihách), teologické i encyklopedické (*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*). Jako první spojil tradiční disciplíny antického vzdělání se vzděláním teologickým a položil tak základ středověkého vzdělávacího systému. Srov. SLS 2004:164–165.

¹²⁵ Srov. UHROVÁ 1971:7.

¹²⁶ BRINCKEN 1992:62.

¹²⁷ GOTTSCHALL–STEER 1994:115*.

¹²⁸ Části německého lucidáře obsahuje i první faustovská kniha *Historia von D. Johann Fausten* od anonymního autora, poprvé vydaná v r. 1587 ve Frankfurtu nad Mohanem. Podrobněji, s příklady působení *Lucidaria* na literární díla encyklopedického, liturgického,

benediktinské tradici, na straně druhé zpracovává soudobé poznatky, jakými byly prakticky zaměřené lékařské spisy. Je důležitým reprezentantem 12. století, které svými inovativními postupy a myšlenkami v teologii, filozofii, právních vědách a umění včetně literatury položilo i základ pro postupně utvářené individuální autorství, jak ho chápeme dnes.¹²⁹

2.3 Charakteristika německého lucidáře

Lucidarius je pokračovatelem pedagogických a popularizačních tendencí Honoria Augustodunského. Jeho autor si vybral z Honoria potřebnou látku (podobně jako si ji autor *Elucidaria* vybíral ze svých zdrojů), doplnil ji dalšími prameny a rozšířil ji; vytvořil si vlastní koncepci i strukturu a zvolil zpracování látky národním jazykem. Vyhodnocuje, které znalosti jsou pro postižení světa a jeho uspořádání důležité, a vědomosti z nejrůznějších oblastí spojuje do organického celku. Volí vědomostní úroveň pro laické recipienty, jimž chybí jazykové kompetence k tomu, aby mohli čerpat znalosti z latinských popularizačních zdrojů.¹³⁰

Autor německého lucidáře, podobně jako Honorius v *Elucidariu*, pomíjí tehdejší soudobé filozoficko-teologické doktríny, pouze v astronomických pasážích je v *Lucidariu* možné rozpoznat vliv myšlenek chartreské školy. Cílem populárního díla je zprostředkovat jasnou představu o světě, poskytnout odpovědi na nejdůležitější otázky spojené s během lidského života a nezatěžovat přitom čtenáře kontroverzními otázkami.¹³¹

V autorství i stanovení místa sepsání německého lucidáře, což s největší pravděpodobností bylo v rozmezí let 1190–1195, je dosud mnoho nevyjasněného.

Ve starší literatuře se uvádí, že spis ve střední hornoněmčině sepsali anonymní němečtí duchovní na přání brunšvického vévody Jindřicha Lva,¹³² na jehož dvoře

---

beletristického a odborně popularizačního charakteru 14.–15. stol. srov. HAMM 2002:34*–35*.

¹²⁹ O procesu utváření individuálního autorství srov. SAENGER 1997:243.

¹³⁰ Srov. HAMM 2002:27*.

¹³¹ Srov. GOTTSCHALL 1992:133.

¹³² Jindřich Lev z rodu Welfů (Heinrich der Löwe, 1129–1195). O osobnosti knížete Jindřicha Lva, o přínosu kulturního a vzděláneckého prostředí i o organizaci jeho dvora v dolnosaském Brunšviku (Braunschweig), o kontaktech brunšvického dvora s anglonormanským kulturním světem i o jeho významu pro celoevropskou kulturu srov. EHLERS 2008. Bronzová socha Lva,

bylo podporováno jak básnictví, tak věda. Vychází se přitom z rýmované předmluvy rukopisné skupiny A, kde se zdůrazňuje i požadavek knížete, aby bylo dílo sepsáno v národním jazyce, nikoliv v latině. Je zde zmínka o kaplanech, kteří knihu vytvořili podle latinských vzorů, konkrétní údaje o jejich osobách předmluva nepřináší.

Kromě prologu A se však v německých lucidářích objevuje, a to daleko častěji, prolog B, kde údaje o zadavateli textu chybějí. Nové kritické edice německých textů předpokládají skutečnost, že prolog B byl sepsán dříve než prolog A, a zpochybňují zároveň údaje o místě vzniku *Lucidaria* v Sasku. Spis byl podle nich sestaven v jižním Německu a odsud se šířil na sever. Existuje domněnka, že neznámý autor (autorský kolektiv) *Lucidaria* nepůsobil na *světském dvoře*, ale pocházel pravděpodobně z okruhu řeholních kanovníků marbašské reformační skupiny. Jméno Jindřicha Lva jako fiktivního objednatele díla bylo přidáno podle této teze do prologu A dodatečně na počest knížete.¹³³

Originál německého lucidáře se nedochoval. Jeho opisy se šířily ve dvou redakcích – vedle rukopisů skládajících se ze tří knih (I. Stvoření a svět, II. Pravidla křesťanství, III. Eschatologie) existuje kratší recenze o dvou knihách, kde eschatologické pasáže chybějí. Za vzor kompletního německého lucidáře je pokládán tzv. *Berlínský rukopis* z poslední třetiny 13. století obsahující kromě tří knih i prolog B. Tento rukopis si, podobně jako Felix Heidlauf ve své edici lucidáře (1915), vzali za základ autoři Gottschallová a Steer pro nové kritického vydání díla (1994).

Lucidarius jako dílo otevřené úpravám opisovačů a později tiskařů-redaktorů se v průběhu několika staletí, především od konce 12. do počátku 16. století, kdy bylo šířeno nejintenzivněji, prezentovalo v nejrůznějších verzích, jež není snadné přesně rozčlenit podle jednoho klíče. Vedle zmíněného rozdělení dochovaných textových svědků na dvě základní recenze (podle počtu knih) se badatelé snažili o další členění podle dvou hlavních větví (*Textform*) označených jako *větev x* a *větev y*.¹³⁴

---

kteřou nechal Jindřich Lev na svém panství zhotovit podle kapitolské vlčice a která podle legendy měla připomínat věrného lva, jemuž v Jeruzalémě pomohl v boji s drakem, posloužila zřejmě jako inspirace pro vznik české legendy o Bruncvíkovi.

¹³³ Tuto domněnku o vytvoření lucidáře v reformačním prostředí alsaského Marbachu však jiní badatelé zpochybňují. Blíže srov. N. F. P. 1996:163; ULMSCHNEIDER 2011:5–6.

¹³⁴ Základní údaje o rozdělení textových svědků *Lucidaria* na dvě hlavní větve srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:26*–32*. Seznam všech doposud známých i ztracených či nezvěstných rukopisů německého lucidáře srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:11*–19*, seznam tištěných vydání včetně v současnosti nezvěstných exemplářů inkunábulí a starých tisků srov. *tamtéž*:19*–24*. Dále srov. ULMSCHNEIDER 2011:11–15, 35–37, kde jsou údaje i o

Lucidarius vznikl sice na základě pedagogických a popularizačních děl Honoria Augustodunského, Viléma z Conches, Ruperta z Deutzu i dalších pramenů, německý autor však výňatky z těchto prací rozšiřuje a svébytně uspořádává v národním jazyce. Zatímco Honoriovo *Elucidarium*, jímž bylo německé dílo inspirováno především, oslovuje klerikální kruhy, cílí anonymní autor *Lucidaria* na publikum, jemuž dostatečné kompetence orientovat se v latinských textech chybějí. U čtenáře původního *Lucidaria* se ještě předpokládal jistý vědomostní standard, k němuž patřila alespoň základní znalost latiny a liturgických pravidel, a původním cílovým recipientem byl zřejmě především nižší klérus, zanedlouho se ale německý lucidář stane *vševědnou* příručkou pro ty, již nejsou zběhlí ani v latině, ani v latinské vzdělanosti a písemnictví; najdou v něm, přehledně a v rodném jazyce, didakticky zpracované biblické exegeze, vysvětlení náboženských dogmat, přirozených souvislostí pozemského života i otázky zvláště palčivé, týkající se posledních věcí člověka.

Lucidarius je prvním z německy psaných traktátů koncipovaných jako dialog mezi tázajícím se žákem (*iunger*) a jeho otázky zodpovídajícím učitelem (*meister*). Tento *Meister-Jünger-Traktat* je zároveň prvním německojazyčným prozaickým dílem. Jeho tvůrce (tvůrci), velice pravděpodobně sám v pozici učitele, snad v klášteře či katedrální škole,¹³⁵ se sice zaštiťuje autoritami latinské literatury, vzorem jsou mu výkladová paradigmaty dobře známá v latinské vzdělávací oblasti a jeho vlastní autorský přínos není příliš rozsáhlý, avšak výběrem a spojením vhodných pramenů dal vzniknout dílu tvořícímu jednoduše harmonický celek. Přináleží mu proto vyšší role než označení překladatel či sestavovatel; je do značné míry sám autorem, který zvolenou předlohu nebo předlohy tvůrčím způsobem upravuje, pozměňuje, aktualizuje jejich obsah.

Autor či autorsko-redakční tým německého lucidáře byl očividně nejen důkladně obeznámen s nejnovějšími latinskými traktáty teologického, filozofického a

---

dalších rukopisných exemplářích i inkunábulích, které ve vydání Gottschallové–Steera nejsou uvedeny. Nové jsou v Ulmschneiderovu seznamu i údaje o manuskriptech německého lucidáře nacházejících se v knihovnách a archivech na českém a ukrajinském území: *Rukopis chebský* (Eg 1; o něm zde na s. 12, blíže na s. 89–90), *Ivovský* (Lem 1; s. 13, blíže s. 153–157) a *znojemský* (Zn 1; s. 15, blíže na s. 310–313). Ulmschneider dále doplňuje i údaje o již dříve (Gottschallovou a Steerem) zaznamenaných rukopisech *Lucidaria* uložených v českých fondech, a to o *Rukopisu brněnském* (Br 1; s. 11, blíže na s. 74–78) a *pražském* (Pr 1; s. 14, blíže s. 235–236).

¹³⁵ Srov. HAMM 2002:3*.

liturgického obsahu, ale znal i myšlenkový svět středohornoněmecké kazatelské literatury a poezie a inspiroval se jím. Základní encyklopedickou látku přikrášlil vsuvkami, jež znal z německého básnictví, aby tak dílo učinil přitažlivějším pro laiky nepřivykklé vědeckým teologickým traktátům. I když v tomto případě lze bezprostřední literární vlivy prokázat jen stěží a není možné podložit je přímými a přesnými citacemi, četné polocitátové aluze odkazující k mnohým dílům prozaického, básnického, teologického i jiného charakteru svědčí o tom, že autor měl dobrý literární přehled a byl mimořádně sečtělý. Více či méně přesné odkazy uváděl zřejmě popaměti nebo je čerpal z druhé či třetí ruky.¹³⁶

Výchozím materiálem pro autora německého lucidáře bylo jednoznačně latinské *Elucidarium*; německé dílo sestavené zhruba o století později než latinské tak můžeme přijmout jako pokračování naučně-popularizačních záměrů Honoria Augustodunského. Německý tvůrce přejímá a upravuje si tematický a kompoziční plán Honoriova díla do podoby, která mu vyhovuje a kterou pro svůj nově vytvářený text považuje za přínosnou.

Autor německého lucidáře obsah své nejdůležitější latinské předlohy, *Elucidaria* Honoria Augustodunského, jenž se ve svém díle soustředil na učení o Bohu, církvi a budoucím životě, podstatně rozšířil. Základní struktura německého lucidáře, který má s latinským *Elucidarium* kromě obdobného názvu společnou i dialogickou formu a rozdělení do tří knih, je následující: v první knize se ve sto třidvaceti otázkách-odpovědích popisuje a vykládá, *jak je rozdělen svět (wie di welt geteilet ist)*, ve druhé knize odpovídá učitel na sto čtyři žákovy otázky týkající se toho, *jak Bůh spasí svět a jak jsou křesťané rozděleni (wie [Gott] die welt har erlideget vnde wie er die cristenheit geordinet)*, poslední, třetí kniha pojednává ve sto sedmnácti otázkách-odpovědích o tom, *jaká dal Bůh křesťanům práva a zákon a jak budou souzeni (welch reht vnde welch e er der cristenheite gesezzet hat, vnde wie sie gerihitet sol werden)*.¹³⁷

Nejtěsněji, pouze s určitým zkrácením či shrnutím textu v některých pasážích, se německý tvůrce drží latinského díla ve své závěrečné, to znamená třetí knize, jež pojednává o posmrtném životě.

¹³⁶ Srov. *tamtéž*:24*.

¹³⁷ Srov. STURLESE 1993:250.

Téma celé druhé knihy, podobně jako je tomu v *Elucidariu*, věnuje *Lucidarius* církvi, avšak většinu materiálu pro ni čerpá nikoliv z Honoria, nýbrž z jasného, zřetelného výkladu *Služeb božích (De divinis officiis)* Ruperta z Deutz.

K zásadní změně oproti latinské předloze došlo v první knize *Lucidaria*, jejíž převážnou část zasvětil německý autor kosmologickým výkladům.

Zatímco v první knize lucidárního traktátu Honoria Augustodunského stojí ve středu pozornosti Bůh (*De divinis rebus*), německý lucidář se obrátil ke kosmologii (*wie di welt geteilet ist*), i když teologické otázky úplně neopominul a věnuje jim celkem jedenáct otázek-odpovědí (počáteční čtyři otázky a potom sedm posledních z celkových sto tříadvaceti). Po počátečním teologickém úvodu se zbývající rozsáhlý dialog mezi učitelem a žákem v první knize týká již jen kosmologie a je řazen podle schématu čtyř živlů jakožto základních složek hmoty i prapůvodu života: země, voda, vzduch a oheň.¹³⁸ Jako podklad ke kosmologickému výkladu sloužilo autorovi *Lucidaria* s určitostí především *Imago mundi* Honoria Augustodunského, jež ovlivnilo celkovou strukturu první knihy *Lucidaria*, a *Philosophia* Viléma z Conches.

Do první knihy,¹³⁹ v níž se autor *Lucidaria* distancuje od vyhraněného teologického obsahu, jsou zařazeny nejprve otázky-odpovědi z oblasti přírodovědné, které jsou dále v textu rozšířeny i o filozofický pohled. V dalším oddíle této knihy, jenž se věnuje filozoficko-historickým otázkám, se autor německého lucidáře rozhodl převzít pasáže především z *Philosophie* Viléma z Conches.

Počíná se, v souladu se schématem čtyř živlů, otázkami týkajícími se země, vody, ohně a vzduchu. V tomto počátečním úseku první knihy čerpá německý autor inspiraci hlavně z *Imago mundi*, kde Honorius rozšiřuje popis přírody jako soustavy čtyř elementů, jemuž se takto věnoval již v *Elucidariu*. Přírodu představují čtyři živly, z nichž je složen vesmír (makrokosmos) i člověk, který je vesmírem v malém (mikrokosmos).

Jako první element je v německém lucidáři popisována země. Po otázkách týkajících se ráje následuje rozsáhlý zeměpisný oddíl, přichází na řadu popis pekla, dále výklad o odlivu a přílivu, o větru, Sicílii, jinovatce a o rozdílech v trvání dne. Pokračuje úsek věnovaný druhému elementu, vodě, kde je rovněž patrný vliv *Imago*

¹³⁸ Na kosmologické otázky, jež jsou v lucidáři koncipovány podle čtyř živlů, upozornil již Günter Glogner, jenž se strukturou lucidáře jako první důkladněji zabýval: srov. GLOGNER 1937:38–42; dále srov. STURLESE 1993:256; SICK1995:54–56.

¹³⁹ Tato kniha je pro naši práci nejdůležitější, český (a následně ukrajinský) lucidář zpracovává témata takřka výhradně pouze z první knihy *Lucidaria*.

mundi. Učitel odpovídá na žákovy otázky o řekách a jejich pramenech, o mořích a oceánech i dalších jevech, jež odvozuje od působení vodního živlu či je s vodou spojuje. Při výkladu ohně, třetího elementu, kde se probírají otázky z okruhu astronomie, německý autor opouští Honoriovu předlohu a obrací se k dílu Viléma z Conches, rovněž koncipovanému jako dialog; podle této své nové předlohy pak mění i strukturu celého textu. Po vzoru Vilémovy *Philosophie* je pak veden výklad z oblasti meteorologie, do které je zahrnuto pojednání o meteorech, hromu, kroupách, sněhu, dešti a duze. Významným přídatkem německého lucidáře, převzatým z filozofického Vilémova díla, je několik otázek-odpovědí z oblasti lékařství a gynekologie.

V první knize *Lucidaria* se prostřednictvím díla Viléma z Conches odráží vliv nové racionality a idejí přírodní filozofie chartreské školy. Německý lucidář přijímá chartreský radikální racionalismus a v otázce o antipodech¹⁴⁰ se dokonce odvažuje smělé výroky Viléma z Conches předčit. Zatímco chartreský filozof považoval za nutné připojit ke svým výkladům týkajícím se antipodů úvodní poznámku, že je uvádí jako příklad existujících filozofických idejí, kterým ale on sám jakožto dobrý křesťan nevěří, do německého lucidáře je pasáž o životě protinožců vložena jako fakt, bez úvodního vysvětlení, a je tak předávána v duchu čistě platonské přírodovědy. O tradičních teologických námitkách proti existenci antipodů se tu mlčí.¹⁴¹

Se vznikem druhé německé redakce *Lucidaria*, tzv. *brunšvické redakce*, se dílo stává jedním ze vzdělávacích nástrojů na vévodském dvoře falckraběte Jindřicha, nejstaršího syna Jindřicha Lva. Text díla je rozšířen, je nyní rozmanitější a díky svému novému obsahu může plnit více účelů. Začíná záhy sloužit i v běžné školní výuce jako učebnice, jež se těšila mimořádné oblibě. *Lucidarius* se ale šířil i mimoškolním čtením a brzy získal větší popularitu než Honorioův teologický traktát.

Lucidarius, jenž byl šířen ve dvou základních redakcích, pak v průběhu dalších více než tří staletí vycházel v nejrůznějších obměnách a dobových dodatcích. Ve svých pozdějších rukopisných opisech, zvláště ve 14. století a následně v prvních vydáních 15. století, sloužil jako domácí příruční encyklopedie.

¹⁴⁰ V českém i ukrajinském lucidáři jsou otázky o antipodech vynechány.

¹⁴¹ Srov. STURLESE 1993:256–257, podrobněji pak o filozofii německého lucidáře *tamtéž*:250–263.

Nejstarší známý německý prvotisk *Lucidaria* pochází z augsburské tiskařské dílny Antona Sorga z března roku 1479;¹⁴² již v květnu roku 1479 byl v mírně pozměněné verzi vydán dalším augsburským tiskařem Johannem Bämletem. O jeho stálé oblíbě i po zavedení knihtisku svědčí to, že byl realizován ve 34 prvotiskových vydáních.¹⁴³

Německý lucidář byl přepracován i pod vlivem reformačních idejí. Ve třicátých letech 16. století¹⁴⁴ byl ve štrasburské tiskárně Jacoba Cammerlandera dvakrát vydán *reformovaný* lucidář jako kniha určená pro čtenáře z řad protestantů; toto vydání, jež tiskař (který je rovněž upravovatelem textu a redaktorem) prezentuje jako *newen M. Elucidarius*, zahrnovalo kromě nově pojatého teologického obsahu a rozšíření přírodovědného a zeměpisného obsahu i údaje o zámořských objevech tehdejší doby.¹⁴⁵

Od konce 17. století vychází německý lucidář několikrát pod názvem *Kleine Cosmographia*,¹⁴⁶ kdy se mění na knihu takřka výlučně geografickou a astronomickou a kdy se původní třídílnost, která knize dodávala jednotící rámec zahrnující svět, církev a nadpozemský život, vytrácí. Dílo se tak stává typickým lidovým čtením sloužícím pro poučení i zábavu. U posledního známého německého tisku chybí jak jméno vydavatele či tiskárny, tak místo vydání i jeho datace; jako pravděpodobné datum vydání se uvádí rok 1806.¹⁴⁷

¹⁴² München, Bayerische Staatsbibliothek, sign. 2 Inc.c.a. 861. Digitální faksimile [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0002/bsb00029853/images/>.

¹⁴³ Stemma rukopisných exemplářů *Lucidaria* srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:125*, jejich kolace srov. *tamtéž*:128*. Rozšířené stemma, doplněné jednak o nově nalezené rukopisy, jednak o přehled toho, jak se měnil převažující podíl hlavních recipientů (šlechta, patriciát, měšťanstvo, klérus) jednotlivých rukopisných větví německého lucidáře v průběhu staletí (dovedeno až do 16. století), a to včetně závislosti na jazykové oblasti recepce (alemanská, středoněmecká, bavorsko-rakouská) srov. ULMSCHNEIDER 2011:376. Stemma upozorňující na rukopisné exempláře *Lucidaria*, jež obsahují mapu světa, srov. ULMSCHNEIDER 2011:407.

¹⁴⁴ Přesná data vydání nejsou stanovena, první vydání bylo realizováno kolem r. 1536, druhé kolem r. 1539. Srov. GOTTSCHALL–STEER 1994: 21*–22*.

¹⁴⁵ Kritické vydání prvního vydání protestantského lucidáře srov. PODLEISZEK 1936. Poznámky o protestantském lucidáři srov. SCHORBACH 1894:140–148; GOTTSCHALL–STEER 1994:2*; LACH 1994:338, 391. Podrobný rozbor Cammerlanderova vydání srov. LUFF 1999:109–115.

¹⁴⁶ Poprvé byl německý lucidář vydán pod názvem *Kleine Cosmographia* v roce 1655 v Norimberku (vydavatel Caspar Maurer). Srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:23*.

¹⁴⁷ *Tamtéž*.

2.4 Historie bádání o německém lucidáři

V německém prostředí se lucidář počíná zkoumat nejprve nikoliv jako pozoruhodné dílo středověké literatury, ale jako knížka lidového čtení.¹⁴⁸ Filolog a básník Karl Simrock vydal v roce 1866 německý lucidář pod názvem *Meister Lucidarius: von der wunderbaren Dingen der Welt* ve třináctém díle edice *Die deutschen Volksbücher*¹⁴⁹ a označil ho za *původní text*,¹⁵⁰ avšak ve skutečnosti o původní středověké dílo nešlo – Simrock vydal až pozdější přepracování textu *Lucidaria* z poslední čtvrtiny 15. století.¹⁵¹

Koncem 19. století doporučuje případným badatelům Karl Schorbach ve své studii o německém lucidáři (*Studien über das deutsche Volksbuch Lucidarius*, 1894) Simrockův „modernizovaný text“ pouze k základní orientaci o díle a poukazuje na to, že „edice *Lucidaria* dosud neexistuje.“¹⁵² Schorbachova monografie vysvětluje původ německého lucidáře, charakterizuje ho jako „katechismus víry a vědění své doby určené pro výuku laiků“,¹⁵³ seznamuje s jeho obsahem a sleduje další šíření *Lucidaria* i jeho překlady do jiných národních jazyků.

Autorství prvního kritického vydání německého lucidáře (*Lucidarius: aus der Berliner Handschrift*) z roku 1915 náleží Felixi Heidlaufovi,¹⁵⁴ jenž při přípravě edice vycházel z jednoho z textů z poslední čtvrtiny 13. století, tzv. *Berlínského rukopisu*,¹⁵⁵ (originální rukopis z konce 11. století se nedochoval), přičemž chybějící místa

¹⁴⁸ Srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:1*–2*.

¹⁴⁹ SIMROCK:1866.

¹⁵⁰ *Tamtéž*:375.

¹⁵¹ Šlo o vydání připravované pravděpodobně v letech 1475–1476 v benediktinském klášteře svatého Ulricha a Afra v Augsburgu a vydaného v roce 1491 augsburským tiskařem Hansem Schönspergrem. Srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:1*. Toto vydání lucidáře pod názvem *Maister Elucidarius, von den wunderbern sachen der welt* posloužilo s největší pravděpodobností jako předloha pro překlad prvotisku českého lucidáře. Srov. ZÍBRT 1903:22.

¹⁵² SCHORBACH 1894:2.

¹⁵³ *Tamtéž*.

¹⁵⁴ HEIDLAUF 1915.

¹⁵⁵ *Berliner Handschrift* (B1). Berlin, Staatsbibliothek. Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. oct. 26, 1r–77r. Digitální faksimile [online]. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN777238470&LOGID=LOG_0001

v rukopise či úryvky, jež považoval za nedostatečně věrohodné, doplňoval nebo nahrazoval ze čtyř dalších textů.¹⁵⁶

K dějinám německého lucidáře se koncem 19. století vyjádřil také ruský literární historik a filolog Alexandr Semjonovič Archangelskij (1854–1926), který ho zkoumal i jako předlohu pro českou¹⁵⁷ a ruskou¹⁵⁸ redakci díla. Jak v českém, tak ruském lucidáři (jenž se šířil v mnoha opisech, přestože narážel na striktně odmítavý postoj pravoslavné církve) nalézají badatelé shodnou strukturu textu s německou předlohou.

Zásadní význam pro nově pojatou interpretaci díla má několik publikací, jež vycházely v Německu od první poloviny devadesátých let 20. století. Kromě komparatistické práce Moniky Sickové srovnávající výkladové dialogy obsažené ve dvou podobně koncipovaných středověkých dílech: *Der „Lucidarius“ und das „Buch Sidrach“: eine wissenssoziologische Untersuchung zweier mittelalterlicher Wissensbücher* (1995) jde v první řadě o několik svazků ediční řady *Der deutsche Lucidarius*. Jejím prvním svazkem je kritické vydání německého lucidáře (*Kritischer Text nach den Handschriften*, 1994), již v souladu s posledními výsledky bádání připravili Dagmar Gottschallová a Georg Steer. Ve třetím svazku této řady vydala v roce 2002 obsáhlý komentář k *Lucidariu* Marlies Hammová (*Kommentar*) a v roce 2011 vyšla jako čtvrtý svazek řady monografie Helgarda Ulmschneidera (*Die mittelalterliche Überlieferungsgeschichte*), která se věnuje šíření rukopisných i tištěných verzí *Lucidaria* v průběhu staletí a zaznamenává místa jejich současného uložení v německých i zahraničních archivech a knihovnách.

¹⁵⁶ Více o Heidlaufově edici srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:3*–7*, o dalších edicích německého lucidáře srov. *Tamtéž*:7*–10*.

¹⁵⁷ АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1897.

¹⁵⁸ АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899.

3 Český lucidář

3.1 Recepce lucidáře v českém prostředí

Lucidář se v české literatuře objevuje nejpozději kolem poloviny 15. století. Patří k těm středověkým dílům, která se k nám dostávají nejčastěji jako překlady či převody z latiny nebo němčiny. Tato recepce literárních děl či námětů počíná ve druhé polovině 13. století, odkdy se již také zahajuje souvislý vývoj česky utvářené literatury. Je to období, které se vyznačuje nedůslednými, ale neustálými návraty k inspiracím čerpaným z některých známých literárních předloh minulosti. Různorodá mozaika prvků a variabilita syžetů dodávají těmto dílům otevřenost, pobízejí k dodatkům, přeformulování a dalším úpravám.¹⁵⁹

Pouť literárních děl s jejich mnohými variantami, jež byla zvláště intenzivní od druhé poloviny 13. století zhruba do konce 16. století, měla většinou svůj počátek ve francouzském písemnictví a prostřednictvím nejprve německé, poté české a dále pak polské literatury často dosahovala až do literárního prostředí ukrajinsko-běloruského.

V českém prostředí bylo obvyklé, že zde vedle sebe vznikala díla psaná česky, německy a latinsky. Především po založení univerzity v Praze se v Čechách utváří duchovní společenství, v němž psali svá díla latinsky vzdělanci jak českého původu, tak cizinci.¹⁶⁰ Z českého prostředí pochází značné množství adaptací latinských předloh tzv. středolatinské beletrie,¹⁶¹ u nichž úpravy oslabují hrdinskou složku i

¹⁵⁹ Srov. VOISINE-JECHOVÁ 2005:112.

¹⁶⁰ „Tento kosmopolitismus se ovšem zdál být nebezpečný části domácích elit, která se obávala oslabení nebo rozplynutí národní specifičnosti země. Výsledkem byla – a to již od středověku – bipolarita kultury v Čechách; na jedné straně byla široce otevřena podnětům přicházejícím z ciziny, na druhé straně dávala přednost domácím hodnotám a odmítala vlivy z jiných zemí (a dokonce fyzickou přítomnost cizinců v české společnosti). Česká kultura se však jeví jako bipolární i v jiném ohledu: od 15. století byla část české literatury poznamenána duchem reformace, kdežto jiná část lpěla na tradici katolické církve. V 17. a 18. století se zdánlivě vzájemně neuznávaly.“ *Tamtéž*:10. O nejednoznačném postoji ve vztahu českého obyvatelstva k Němcům a etnickým menšinám na našem území a o silném národním citění českého etnika v době husitství srov. ČORNEJ 2000:413–428, dále o národnostní problematice v husitském i těsně pohusitském období srov. ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007:485–504 (podkap. Češi a ti druzí).

¹⁶¹ Tyto spisy se k nám dostávají v naprosté většině ve druhé polovině 14. století, jsou mezi nimi jak ty, které byly v západní Evropě známy již několik staletí, jako *Historia de preliis Alexandri Magni*, tak díla ve své době zcela moderní, např. spis *Vitae philosophorum*

složku zábavnou, a posilují se mravoučné prvky. Tyto zsmoralizované verze děl středolatinšské beletristické literatury se pak šířily i do dalších zemí, především střední Evropy, včetně ukrajinské Haliče.¹⁶² Do češtiny a často i do němčiny pak byly překládány ty latinské adaptace, které se staly nejoblíbenějšími.¹⁶³

Ve středověké literatuře určené pro širší okruh recipientů se často stýká tvorba psaná zároveň česky a německy, přičemž se nezdřídka zpracovávaly stejné látky či fabule. V obou těchto jazycích byly zpřístupňovány společné obsahy a kolovaly překlady, spíše však adaptace přepracované nezdřídka tak volně, že již šlo o svébytná díla, což se týká i zpracování jedné z nejpoblíbenějších středověkých látek, *Alexandreidy*.¹⁶⁴

Vznik českého zpracování lucidáře patří do období označovaného jako *kultura doby husitské*, datovaného rozmezím zhruba od samého počátku až po sedmdesátá léta 15. století.¹⁶⁵ Gramotnost v českém prostředí přestává být výsadou kleriků a učenců a literatura, především náboženská, ve své zjednodušené podobě proniká i do nejnižších sociokulturních vrstev společnosti. České publikum zná již například českou redakci středověké sbírky exempel *Gesta Romanorum*, jež vznikla ve druhé polovině 14. století jako *Příběhy římské* a která jako „nábožensky vzdělavatelné laické čtení“¹⁶⁶ patří mezi nejstarší adaptace tohoto díla psané národním jazykem. Mimořádnou zásluhu v procesu zpřístupňování vysoké teologické literatury prostému

antiquorum, některými badateli připisovaný anglickému filozofovi Walteru Burleyovi – blíže srov. VIDMANOVÁ 1975:235.

¹⁶² Není však prokázáno, zda tyto zsmoralizované verze vznikly v Čechách, nebo zda k nám přišly odjinud a české prostředí si je osvojilo a šířilo dál. Srov. *tamtéž*:237.

¹⁶³ Blíže srov. *tamtéž*:235–236.

¹⁶⁴ Blíže srov. HRABÁK 1974:16; LČL 1985:52–53.

¹⁶⁵ Pojmenování *kultura doby husitské* zahrnuje jak kulturu utrakvistického obyvatelstva (*husitská kultura*), tak kulturu katolíků žijících v Čechách a na Moravě. Srov. ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007:273. Počátky takto označené kultury, jež se kryjí s vystoupením reformního kruhu na pražské univerzitě, i její konec stanovený orientačním mezníkem r. 1471 (úmrť Jiřího z Poděbrad) se nedají stanovit přesně, kulturní paradigma husitské epochy ovlivňovalo i nechalo se ovlivňovat kulturními proudy předchozími a následujícími. Blíže ke kultuře doby husitské srov. ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007:273–402. O literární produkci husitského období a jejím žánrovém systému srov. též KOLÁR 1999:33–42. Od devadesátých let minulého století u nás vyšlo několik významných monografií, které nově interpretují husitství. Kromě publikací, z nichž přímo čerpáme (ČORNEJ 2000, ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007), jde především o syntetická díla Františka Šmahela (*Husitská revoluce*, I–IV, Praha 1993 (2. vyd.: Praha 1995–1996); *Idea národa v husitských Čechách*, Praha 2000; *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje*, Praha 2001) a kolektivní práci *Husitské století* (Pavlína Cermanová–Robert Novotný–Pavel Soukup, eds.), Praha 2014.

¹⁶⁶ ŠIMEK 1967:14.

člověku má dílo Tomáše ze Štítného (asi 1333–1401 až 1409), především jeho překlady a *příručky pro život* určené širokému publikum.

Oblíbenost zeměpisných pasáží v lucidáři koresponduje se zájmem o daleké a exotické kraje a o cestopisy, mezi kterými se u nás těšil zvláštní popularitě smyšlený *Mandevillův cestopis*, do češtiny přeložený Vavřincem z Březové (asi 1370– po 1437).

Český lucidář se stal vyhledávanou četbou, která se, spolu s dalšími díly popularizačního charakteru, šířila v průběhu několika staletí, přičemž ve formě *knížek lidového čtení*¹⁶⁷ se tak dělo až do počátku 19. století. Patří k dílům, jež, podobně jako například *Tristram a Izalda* či *Historie o Štilfrídovi a Bruncvíkovi*, výrazně poznamenala lidovou představitost a jež se stala součástí naší emocionální a kulturní tradice.¹⁶⁸

O německém lucidáři jsme v předchozí kapitole uváděli, že se zanedlouho po svém sepsání, to znamená koncem 12. století a pak i v období dalším, stal také školní četbou. O tom, zda se ve školách četl český lucidář (v 15. století či později), jsem se žádné zprávy nedopátrala, dá se však předpokládat, že byl i u nás četbou přinejmenším mimoškolní.

K rozkvětu školství u nás dochází od poloviny 13. století, spolu s rozvojem měst a městského života.¹⁶⁹ Na farních školách se vyučovaly nejen zásady víry, ale i čtení a psaní a v některých případech i pravopis, základy aritmetiky, církevní písňe a základy stylistiky. Jsou zakládány cechovní a městské školy a posléze, nejpozději ve druhé polovině 14. století, i školy soukromé.¹⁷⁰ Jisté změny do organizace českého školství přinesla husitská revoluce, kdy se přístup ke školní výuce lišil podle toho, zda

¹⁶⁷ Vymezení pojmu *knížky lidového čtení* a určení jejich pozice v rámci české literatury srov. KOLÁR 1960:3–9.

¹⁶⁸ Srov. VOISINE-JECHOVÁ 2005:35.

¹⁶⁹ Základy českého školství počínají s příchodem mnišských řádů na naše území. Ačkoliv zprávy o prvních českých školách nejsou pramenně doloženy, předpokládá se, že s příchodem benediktinů a založením jejich kláštera v Břevnově r. 993 mohla již kolem přelomu tisíciletí pracovat benediktinská klášterní škola. Jedna z dalších monastických škol zřejmě existovala při premonstrátském klášteře na Strahově, založeném v r. 1139. O první katedrální škole v Čechách (při Svatovítském chrámu na Hradčanech) se dochovala zmínka z r. 1068, tato škola byla ale pravděpodobně činná již nedlouho po založení pražského biskupství r. 973. Od přelomu 11. a 12. století byly činné školy při kapitulách na pražském Vyšehradě a v Olomouci; postupně jsou zakládány farní školy při mnohých kostelích v Praze a i v dalších, zvláště královských městech – existuje doklad o založení městské farní školy ve Znojmě (1225) a v Brně (1234). Blíže o prvních českých školách v období od konce 10. do počátku 13. stol. srov. WINTER 1901:4; KÁDNER 1923:179–181.

¹⁷⁰ Srov. KÁDNER 1923:239.

patřila daná oblast do utrakvistické (kde se rušily klášterní školy a důležitosti nabývaly kališnické městské školy, mezi kterými vynikala škola v Hradci Králové, Kutné Hoře nebo Táboře¹⁷¹), anebo katolické sféry vlivu (významné postavení měla např. plzeňská latinská škola podporovaná jak místními městskými orgány a farou, tak pražskou kapitulou v Plzni dočasně umístěnou).¹⁷² O rozvoj středního školství se významnou měrou zasloužila pražská univerzita, jednak výchovou středoškolských učitelů, jednak tím, že nad středními (partikulárními) školami přebírala patronát. V partikulárních školách mohli žáci získat znalosti latiny a reálií na takové úrovni, že byli schopni bez obtíží pokračovat ve studiu nejenom na pražské univerzitě (která v husitské době přišla o svůj mezinárodní věhlas a její dosah se omezil na české prostředí), ale i na zahraničních univerzitách.¹⁷³

Školní výuka spolu s kázáními v kostelech hrála důležitou úlohu v procesu utváření čtenářské obce. Se zaváděním knihtisku¹⁷⁴ se literární texty, nyní snadněji přístupné, šíří nikoliv již jen k jednotlivcům, ale k širšímu okruhu čtenářstva, které již texty nebude vnímat pouze poslechem, ale i postupně se prosazujícím tichým čtením.¹⁷⁵

¹⁷¹ Podrobněji o historické situaci, jež předcházela vybudování školství v Táboře, a o zdejších školách od 2. pol. 15. stol. do r. 1620 srov. Školy na Táboře. Nástin historický. In: *První roční zpráva* 1863:1–8.

¹⁷² Srov. ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007:298–303 (podkap. Školy městské a vesnické). O třech úrovních českých městských škol (abecedář, školy latinské, školy partikulární) v době vlády Jagellonců srov. MACEK 2002:235. O situaci na venkově a venkovských školách srov. *tamtéž*:456.

¹⁷³ O významu pražské univerzity pro rozvoj českého středního školství i o paralelním školství různých konfesí v husitské a pohusitské době v souvislosti s českou reformací a kulturní proměnou v našich zemích v rozmezí let 1419–1620 srov. PÁNEK 2015:74, 79–80. O dramatickém vývoji pražské univerzity v souvislosti s husitskou revolucí srov. ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007:293–298.

¹⁷⁴ Rukopisy u nás poměrně dlouho konkurovaly tištěným knihám. Ještě ve druhé polovině 15. století byla rukopisná produkce vytvářena domácím klérem i úředníky státní správy navzdory dovozu knih ze zahraničních tiskáren i počínající tuzemské knihtiskařské výrobě překvapivě vysoká. Týkala se hlavně opisů náboženských, právnických a lékařských textů. Srov. VOIT 2014a:166.

¹⁷⁵ Přejít od rukopisné knihy k tištěné však u nás neproběhl nijak rychle ani jednoznačně. Také tiché čtení u nás poměrně dlouho (do počátku 16. století) prohrávalo s vnímáním textu poslechem. „Máme za to, že řemeslník či kramář znalý jen češtiny zůstával i po dvaceti letech existence domácího knihtisku nadále závislý na rodinných rukopisech a poslechu ústně šířeného folklóru.“ VOIT 2013b:36. Nejsou zprávy ani o tom, že by se tiché čtení (alespoň do poloviny 16. století) praktikovalo ve školách: „Paměť žáků je cvičena nasloucháním, čte a předčítá se nahlas, nemáme doklady o tom, že by se na školách vžívalo tiché čtení.“ – MACEK 2002:235.

Rané prvotisky především v latině a němčině, jež se do českých zemí dovážely, byly určené pro vzdělané čtenářské publikum. Vedlo to k tomu, že se naši první knihtiskaři, aby se vůči dovozu cizojazyčné knižní produkce vymezili, soustředili na nižší a střední vrstvu měšťanské společnosti – ta již měla přijatelnou úroveň gramotnosti, ovšem o intelektuálně náročné cizojazyčné texty většinou nestála. V českých inkunábulích chybí literatura antická a prvokřesťanská stejně jako literatura nauková, dluh mají i prvotisky z oblasti historie.¹⁷⁶ Tiskařské dílny soustředěné na vydávání českých knih pracovaly v Praze, Plzni a Kutné Hoře.

Lucidář je jedním z prvotisků vydaných raně renesančním tiskařem a nakladatelem Mikulášem Bakalářem¹⁷⁷ v Plzni,¹⁷⁸ vyhraněně katolickém městě, které se brzy po vynálezu knihtisku představuje jako významné tiskařské středisko. O tiskaři Bakaláři, jenž byl i sám literárně činný, se ví, že byl přesvědčeným stoupencem katolictví, do západočeské metropole přišel po univerzitních studiích v Krakově a v Plzni pak aktivně působil ve své tiskařské dílně od roku 1498 do roku 1513. Do Bakalářova edičního plánu inkunábulí patřily kromě *Lucidáře* (1498) dvě překladová díla – *Život Mahomedův* (1498) Bernharda z Breydenbachu a traktát *O zemi svaté* (1498), dříve též připisovaný tomuto autorovi, podle nejnovějšího výzkumu však považovaný za upravený převod cestopisu Hanse Tuchera *Die Reise ins Gelobte Land*,¹⁷⁹ a dále česká anonymní skladba *Podkoní a žák* (1498), *O následování Krista Pána* Tomáše Kempenského (1498), *Traktátik o divích a*

¹⁷⁶ Srov. VOIT 2011–2012:56. Tisk inkunábulí v němčině u nás nebyl běžný: „... čeští utrakvističtí prvotiskaři se na rozdíl od zahraničních kolegů... vyhraňovali vůči importu cizojazyčného knižního zboží právě monopolizací češtiny (ta se objevuje v 87 % našich prvotisků...). Latinské verše i odborná próza z pera domácích humanisticky orientovaných vzdělanců se tiskla ostentativně v cizině a ty jednotliviny, které vyšly u nás, jsou spjaté pouze s aktivitami zahraničních kočovných tiskařů.“ VOIT 2013b:35. Ještě koncem 15. století „literární kánon antiky, raného křesťanství a středověku zůstal přístupný i nadále jen humanisticky vzdělanějším vrstvám, orientovaným na dovoz cizojazyčného zboží z ciziny“. VOIT 2013a:429.

¹⁷⁷ Bakalář, Mikuláš (rodovým jménem Štětina, ?–mezi 1514–1520), doložený knižní produkcí v Plzni 1498–1513 a zároveň nejstarší osobnost českého knihtisku, o níž existují alespoň kusé biografické informace. Blíže srov. VOIT 2006:86–88. Dále srov. SČSK:s. v. *Bakalář, Mikuláš*; LČL 1985:114–115.

¹⁷⁸ Údaj o tom, v jakém počtu výtisků vydal Mikuláš Bakalář prvotisk *Lucidáře*, jsem nedohledala, předpokládá se však náklad nepřevyšující dvě stě, maximálně tři sta exemplářů, tak jako to bylo u českých inkunábulí obvyklé. O výši nákladu českých prvotisků srov. VOIT 2011–2012:64.

¹⁷⁹ Srov. SVÁTEK 2017.

nesnadnostech při velebné svátosti (1498) a *Žaltář, kantiky Starého a Nového zákona, Tě Boha chválíme, Athanasiovo vyznání víry* (1499).

3.2 Rukopis a tisky *Lucidáře*

Předlohou pro českou redakci lucidáře byl německý *Lucidarius*. Nejstarším dochovaným exemplářem je rukopisný text, jenž je pod názvem *Lucidář* součástí tzv. *Fürstenberského rukopisu*. Tento manuskript pocházející nejpozději z druhé poloviny 15. století se dnes nachází v křivoklátské sbírce vzácných rukopisů (Křivoklát I d 36).¹⁸⁰ Z konce stejného století (z roku 1498) pochází prvotisk *Lucidáře*, vytištěný bastardou v plzeňské dílně Mikuláše Bakaláře, jenž se dochoval ve dvou exemplářích – jeden výtisk je uložen v Knihovně Národního muzea, kde je součástí sbírky starých tisků pod signaturou 25 E 22 (chybí fol. B 1,8, C 1, D 8), druhý výtisk se nachází ve Strahovské knihovně pod signaturou D R IV 37/f (chybí fol. B 8, D 7-8).

Předlohou pro staročeskou redakci prvotisku a pravděpodobně i rukopisu byl dnes neznámý, zřejmě nedochovaný, německý rukopisný text, který se shoduje s jeho pozdějším vydáním v roce 1491 v Augsburgu v proslulé tiskárně Hanse Schönspergera, z jehož dílny pocházejí i dvě vydání bible, takzvané *Schönsperger-Bibeln*, z let 1487 a 1490. Text tohoto prvotisku je nyní k dispozici v digitalizované podobě.¹⁸¹ Zdrojový německý text obsahující podobně jako český lucidář některé specifické doplňky (například zmínka o dřevu svatého Kříže) byl příbuzný s rukopisy označovanými jako větev *y11*.¹⁸² Toto zpracování je oproti německému lucidáři

¹⁸⁰ *Fürstenberský rukopis* z 15. století patří do fondu rozsáhlé encyklopedické knihovny, jež obsahuje sbírku středověkých rukopisů od konce 9. století, prvotisků a starých tisků. Od roku 1881 je umístěna v Zámecké knihovně Státního hradu Křivoklát (v tzv. rytířském sále) v původních knihovnických skříních. Blíže o knižní sbírce, jeho zakladateli knížeti z Fürstenbergu a jeho následovnicích srov. Zámecká knihovna Křivoklát [online]. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: http://opac.nm.cz/authorities/43616?locale=cs#!locale=cs&id=ix-toFc0S2WcdJI4l_TgVA&pageSize=10&sorting=relevance. Knihovnu v současnosti spravuje Národní památkový ústav v Praze – zde je nyní možno prostudovat *Fürstenberský rukopis* rovněž v jeho digitalizované verzi. Za tuto možnost i za poskytnutí práva publikovat vybrané části rukopisu děkuji řediteli NPÚ Dušanu Michelfeitovi.

¹⁸¹ *Lucidarius*, Augsburg, 1491 [online]. [Cit.10. 8. 2017].

Dostupné z: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00029865/images/>

¹⁸² O této větvi blíže srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:79*.

Berlínského rukopisu, jenž je pokládán za vzor úplného textu *Lucidaria*, zhruba o třetinu zkráceno.

Česká redakce si tedy zvolila z německých recenzí tu, jež je čtenářsky nejpřitažlivější – náboženský obsah je v ní redukován, důraz se klade na pasáže věnované kosmologickým a kosmografickým otázkám.

Při srovnání obou nejstarších textů *Lucidáře*, to znamená rukopisné verze a prvotisku, je zřejmé, že byly vytvořeny ze stejného německého vzoru: „... byly po česku upraveny ze stejné předlohy německé... Předloha německá byla tedy stejná, ale překladatelé nejsou druh na druhu závislí.“¹⁸³ Starší *Fürstenberský rukopis* se drží německého textu věrněji. Autor (upravovatel) prvotisku, jímž mohl být tiskař Mikuláš Bakalář, tvoří svůj text volněji a občas do něho vkládá svérázné dodatky, jakým je například rčení *Dawid hude* (P 63.13) v pojednání týkajícího se tmavých skvrn na měsíci, jež německý lucidář ani lucidář *Fürstenberského rukopisu* neznají.

V průběhu let vycházely další, upravované a obměňované verze prvotního textu, především koncem 18. století a hlavně pak ve století následujícím, kdy český lucidář patřil mezi tzv. jarmareční knížky, tedy knížky lidové četby. Nejčastěji byl *Lucidář* vydáván od osmdesátých let 18. století do dvacátých let 19. století. Tato pozdější knižní vydání se od původních českých lucidárních textů, kromě pochopitelných jazykových či grafických oprav, lišila i dodatky – aktuálními dobovými postřehy a narázkami, přídavky z dalších knih, především herbářů, kosmografických či astrologických pojednání, především však zřetelným rozšířením náboženského obsahu.

O oblíbě českého lucidáře svědčí nemalý počet tiskařů, kteří ho do svého edičního plánu zařadili.¹⁸⁴

Pod číslem knihopisu K 4999 uvádí aktuální databáze Knihopisu českých a slovenských tisků Národní knihovny ČR tisk *Lucidáře* s neznámými údaji jak o místě, tiskaři i datu vydání; jako pravděpodobné datum vydání je zde stanoveno rozmezí let

¹⁸³ ZÍBRT 1903:23.

¹⁸⁴ Následující údaje o jednotlivých exemplářích, zaznamenaných v muzejních, knihovních a dalších fondech, uvádím v souladu s údaji o českém lucidáři v *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* (Tobolka 1948; Urbánková 1994), Souborném katalogu ČR a digitální knihovně *Manuscriptorium*. Údaje o knihtiskařích srov. SČSK:s. v. Jauernich, Karel Josef; Kyncl Jiří Vojtěch; Hilgartner, Hynek (Ignác) Vojtěch; Hilgartner, Hynek (Ignác) Vojtěch; Hirnleová, Josefa Terezie; Hirnle, František Antonín; Škarnicl, Josef Antonín; Škarnicl, Antonín Alexander; Škarnicl, František Xaver; Škarnicl, František X. – synové; Škarnicl, Josef.

1600–1699 a jako majitel tohoto exempláře je v databázi uvedeno Reálné gymnázium (Tábor, Česko) se signaturou Ant. 195. V knižním fondu nástupce této školy (Gymnázium Pierra de Coubertina, Tábor) však výtisk není,¹⁸⁵ stejně jako ho neobsahují knižní sbírky institucí, kam byly části fondu bývalého táborského reálného gymnázia přesunuty – tj. do Státního okresního archivu Tábor a Husitského muzea v Táboře.¹⁸⁶ Při pročítání výročních zpráv Reálného gymnázia v Táboře jsem našla dvě poznámky o *Lucidáři*, které jsou zřejmě posledními tištěnými zmínkami o daném výtisku. První poznámku obsahuje třetí výroční zpráva za školní rok 1865, kde v oddíle věnovaném učebním sbírkám, v pododdíle knihovna, uvádí knihovník Martin Kolář mezi knižními dary věnovanými gymnáziu následující poznámku: „Dary několika šlechtých milovníků vzdělání bylo možné zaříditi při knihovně zvláštní oddíl starších spisů literatury české a německé, mezi nimiž takové jsou, že málokterá knihovna na venkově jimi honositi se může.“¹⁸⁷ Mezi těmito spisy je uveden také *Lucidář* i jeho dárci, jímž byl „*Pachta*, měšťan a mistr krejčovský zdejší“.¹⁸⁸ V následující výroční zprávě táborského gymnázia je v oddíle Staročeské knihy, pododdíle XVI. století, zařazen *Lucidář* mezi knihovními přírůstky pod číslem 10: „*Lucidář*. Poznání o nebi, zemi, oblacích a vodách. Rozmluva mezi mládencem a mistrem; leta 1567. (Jungmann II. 80) Daroval p. Ant. *Pachta*, měšťan.“¹⁸⁹ Pokud by byl údaj o datu vydání (1567) správný, jednalo by se tedy o tisk, o němž se Josef Jungmann zmiňuje (1849) a jenž byl v době Čeňka Zírta již zřejmě nezvěstný.

Ve druhé polovině 18. století (přesné datum není stanoveno) vydávaly *Lucidář* tiskařské dílny Karla Josefa Jauernicha v Praze (K 5004), Jiřího Vojtěcha Kyncla v Kutné Hoře (1783, K 5000) a několik vydání realizoval Ignác Vojtěch Hilgartner v Jindřichově Hradci (K 5009, K 5009.1, K 5010 a jedno další, v knihopise neuvedené vydání). Další tisk z tohoto období pochází od nezjištěného tiskaře (tiskařů) z Kutné Hory (K 5002, K 5003; existovalo ještě podobné kutnohorské vydání, u kterého dnes neexistuje žádný výtisk – K 18485); u anonymního vydání z Hradce Králové se uvádí rozmezí let 1780–1825 (K 18486). Dochovaly se i dva neúplné tisky neznámého tiskaře datované léty 1750–1800 (K 5001, K 5006).

¹⁸⁵ Podle ústního sdělení ředitele gymnázia (VÁCHA 2017).

¹⁸⁶ Podle ústního sdělení pracovnice Státního okresního archivu Tábor (LEMBERKOVÁ 2017) i písemného sdělení pracovnice Husitského muzea v Táboře (VLASÁKOVÁ 2017a, b).

¹⁸⁷ *Třetí roční zpráva* 1865:19.

¹⁸⁸ *Tamtéž*.

¹⁸⁹ *Čtvrtá roční zpráva* 1866:10.

V první třetině 19. století se dočkal *Lucidář* vydání v oficíně Václava Turečka v Litomyšli (1811),¹⁹⁰ z druhé poloviny 18. století pak pochází tisk bez udání místa a jména, vytržený z jakéhosi konvolutu (VKO, sign 610.652); z 18. století je i další tisk od Ignáce Hilgartnera v Jindřichově Hradci (18--).

Moravský tiskařský rod Hirnleů a Škarniclů vydával *Lucidář* dokonce po několik generací ve svých dílnách v Olomouci a Uherské Skalici. Reagoval tak jistě na čtenářskou poptávku – pozdní tisky *Lucidáře* této rozvětvené tiskařské rodiny svědčí o tom, že zájem o tradici prověřené, podle dobové situace přetvářené dílo, trval u nás i v 18. a 19. století.

Do roku 1800 realizovali Hirnleové a Škarniclové tři vydání *Lucidáře*. V roce 1772 vyšel v Uherské Skalici péčí Josefa A. Škarnicla (K 5005), z tohoto vydání však dnes již neexistuje žádný dochovaný výtisk.¹⁹¹ Jeho tchyně Josefa T. Hirnleová v Olomouci vydala *Lucidář* v roce 1779 (K 5007), další její vydání je z roku 1783 (K 5008).

Po roce 1800 se ve své tiskařské dílně v Olomouci ujal vydání *Lucidáře* (1805) Antonín A. Škarnicl (starší syn Josefa A. Škarnicla).

V uherskoskalické tiskárně Františka X. Škarnicla (mladší syn Josefa A. Škarnicla) vyšel počátkem 19. století (rok neuveden) *Lucidář* s údajem, že jde o přetisk z roku 1714 (Wytisštěný Roku 1714), *Knihopis* však toto vydání z r. 1714 neuvádí. Další čtyři vydání *Lucidáře* této tiskárny jsou datovány roky 1834, 1841, 1849 a 1872.

Tiskem Josefa Škarnicla (syn Františka X. Škarnicla) vyšel v Uherské Skalici *Lucidář* roku 1877.¹⁹²

Olomoucká vydání z roku 1779, 1783 (J. T. Hirnleová) i 1805 (A. A. Škarnicl), která obsahují jen mírně pozměněný nejstarší text *Lucidáře*, zachovaný ve *Fürstenberském rukopisu* a v prvotisku z roku 1498, jsou z literárněhistorického hlediska nejčinnější. Škarniclovská vydání z 19. století, v nichž převládají otázky-

¹⁹⁰ Ve stati o tiscích vycházejících v Litomyšli do r. 1863 jsem našla údaj, že poprvé byl v tiskárně Václava Turečka *Lucidář* vydán v r. 1783 (srov. ŠTĚPÁNEK 1878:17), tisk z r. 1811 měl být již druhým vydáním (*tamtéž*:18). Databáze *Knihopis* litomyšlský tisk z r. 1783 neuvádí.

¹⁹¹ Srov. MIŠIANIK 1946:147. Podle Mišianikova údaje se výtisk tohoto vydání *Lucidáře* nacházel v soupisu titulů knihovny Michala Institorise Mošovského ml. (1732–1803), slovenského evangelického faráře, spisovatele a bibliofila; tento soupis je součástí seznamu vedeného Maticí slovenskou v Turčianském sv. Martině.

¹⁹² Přesné bibliografické citace všech uvedených tisků *Lucidáře* spolu s místem jejich současného uložení uvádím v seznamu použité literatury.

odpovědi náboženského charakteru a v nichž jsou zredukovány především kosmografické pasáže, svou jazykovou rovinou s četnými archaismy i grafickou úpravou nasvědčují tomu, že upravovatel z předchozích olomouckých vydání částečně vycházel, ovšem po svém je, v některých případech i dosti závažně, měnil. Uherskoskalickým tiskem z roku 1877, který je posledním vydáním českého *Lucidáře*, tak končí takřka pětisetletá pouť této středověké naučné příručky českou literaturou.

Uvedené texty tvořící českou redakci lucidáře se člení do tří základních recenzí.¹⁹³

První recenzi představují nejstarší texty, to znamená manuskript, jenž je součástí *Fürstenberského rukopisu*, a prvotisk z roku 1498. K první recenzi se řadí i vydání, jež realizovali olomoučtí tiskaři Josefa Terezie Hirnleová (1779, 1783; číslo knihopisu K 5007, K 5008) a Antonín Alexandr Škarnicl (1805), která, s nezbytnými úpravami v jazykové oblasti a jen několika málo přídávky a změnami, zachovává obsah nejstarších exemplářů českého lucidáře.

Druhá recenze se zachovala ve dvou, částečně defektních vydáních (1750–1800; číslo knihopisu K 5001, K 5006), bez titulního listu. Tyto tisky zaměňují pořadí několika otázek-odpovědí, avšak většinou odpovídá jejich řazení i obsah (s jazykovými úpravami odpovídajícími úzu 18. století) první recenzi českého lucidáře.

Třetí recenze, do které se řadí všechna ostatní vydání, se od předcházejících dvou nápadně odlišuje především svým zaměřením na náboženská témata; v počátečních pasážích se soustředí na výklad z bible, v závěru pak na vyličení životních peripetií Ježíše Krista. V mistrově odpovědi na otázku o rozdělení světa je již uvedena jako čtvrtý světadíl Amerika.¹⁹⁴

V současnosti jsou v internetovém prostředí volně přístupné čtyři digitální faksimile českého lucidáře: prvním je plzeňský prvotisk Mikuláše Bakaláře z roku 1498 (sign. DR IV 37/f), druhým tisk z pražské dílny Karla Josefa Jaurmicha (1760–1766, sign. AC VI 81, v knihopise pod číslem K05004) a třetím jindřichohradecký tisk Hynka (Ignáce) Vojtěcha Hilgartnera (1775–1800, sign. JK 0710, v knihopise neuvedeno). Čtvrtou digitální faksimili představuje jiná, pozměněná verze

¹⁹³ Řídíme se již provedeným rozdělením textů na tři recenze, jež předložil Antonín Truhlář (OTS:414–415) a převzal Čeněk Zíbrt (ZÍBRT 1903:40).

¹⁹⁴ Zíbrt předpokládá, že vydání *Lucidáře* řazená do třetí recenze mohla být ovlivněna pozdějšími recenzemi (verzemi) německého *Lucidaria* – srov. ZÍBRT 1903:34, 40; srov. též UHROVÁ 1971:11.

Hilgartnerova jindřichohradeckého vydání (sign. JK 715, v knihopise po číslem K05009.1). Odkazy na webové stránky, kde jsou digitální kopie jednotlivých tisků umístěny, uvádím v bibliografii.

3.3 Historie bádání o *Lucidáři*

Zvýšený zájem o původní recenzi *Lucidáře* (lucidář *Fürstenberského rukopisu* a prvotisk 1498) i jeho pozdější recenze a verze se v naší odborné literatuře zaznamenává na přelomu 19. a 20. století, avšak jednotlivé zmínky a krátká pojednání o něm se objevují již dříve.

V roce 1818 na dílo upozornil Josef Dobrovský, jenž ho ve svých *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur* zařadil do oddílu Památky českého jazyka, a to do období let 1310–1410. *Lucidář* charakterizuje jako často vydávanou a oblíbenou lidovou četbu pojednávající o všemožných božích stvořeních, nebi, planetách, andělech atd. Na dokreslení uvádí ukázkou z *Fürstenberského rukopisu*, v níž učitel žákovi vysvětluje otázku plození dětí: „Zur Probe einige Zeilen aus der böhmischen Handschrift: kazda zena ma gednu komoru, so antwortet der alte Meister auf die Frage, wie das Kind im Mutterleibe gebildet werde, ta slowe matrix, ta gest wnytrz kosmata, to gest proto, abi mohla lepe plod drziety, a ta komora ma wsobie sedm peczeti, od nychz przigimagi twarzi diety.“¹⁹⁵

Na Dobrovského zprávu navazuje Josef Jungmann, který ve své *Historii literatury české* z roku 1849 řadí *Lucidář* do druhého oddílu zahrnujícího období od roku 1310 do roku 1409, a to do pododdílu Filozofie, do části Naučné spisy¹⁹⁶ (s. v. *Lucidář* (Elucidarius)). Dílo charakterizuje jako „knihu lidu oblíbenou, také v němčině známou“, zároveň však jako „slabý obraz encyklopedie“ s poznámkou, že „častým vydáváním je řeč velmi změněna“ a že je „sama věc skrovné ceny“. Jungmann uvádí přehled známých vydání českého lucidáře včetně vydání, jež se mělo realizovat v roce 1567 a „dle dovolení biskupa olomouckého jej prodávat“. Žádný olomoucký tisk *Lucidáře* z roku 1567 se nedochoval (alespoň se ho dodnes nepodařilo dohledat),¹⁹⁷

¹⁹⁵ DOBROVSKÝ 1818:179.

¹⁹⁶ JUNGSMANN 1849:33:s. v. *Lucidář* (Elucidarius).

¹⁹⁷ Srov. naši zmínku výše (s. 69–70) o výtisku *Lucidáře* z knižní sbírky tábořského reálného gymnázia.

z tohoto vydání však pravděpodobně vycházejí některé další, již dochované verze českého lucidáře.¹⁹⁸

Václav Hanka se o českém lucidáři zmiňuje v polovině 19. století ve stati *České prvotisky*, kde ho uvádí mezi deseti rukopisy, jež, podle vlastních slov, sám před několika desetiletími našel. Hanka stručně popisuje a uvádí poněkud nepřesně některé okolnosti dalšího osudu objevených rukopisů včetně inkunábule *Lucidáře*, které pak badatele vedly k závěru o ztrátě tohoto prvotisku. „Tento [*Život Mahometa a jeho učenie*, 1498.] a následujících 9 kusů, jež unice jsou, vysvobodil sem 1817 od blízké skázy a daroval sem je k svátku mistru svému Dobrovskému, odkudž p. ryt. Nebergovi a do Museum přišly, a sice č. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 17. a 19.“¹⁹⁹

Poměrně obsáhle píše o *Lucidáři* Karel Sabina ve svých dějinách literatury, kde ho uvádí jako původně latinský spis neznámého autora. Dílo charakterizuje jako „slabý okus encyklopedie způsobem otázek a odpovědí o rozličných věcech náboženských a přírodních pojednávající, ... svého času v lidu oblíbené, avšak ohledem na obsah ceny docela nepatrné. ... Za časů, kde o nebi a zemi se jen málo vědělo, bylo populární takové poučení dosti záslužné avšak příliš hubené a nedostatečné svým obsahem. K nabytí nových poznání ničím nepřispělo, leda ovšem k rozšíření tehdejších vědomostí...“²⁰⁰ Sabina tuto kritiku uvádí v souvislosti s poukazem na vysoce oceňované dílo významného představitele německé vrcholné scholastiky Alberta Velikého (asi 1193/1208–1280), jehož některé, zdaleka však ne všechny práce se objevily i v převodech do češtiny, jako „milé svědectví, že ve XIV. století se v Čechách nejen čítalo a překládalo, ale i myslilo“.²⁰¹ Mnoho důležitých prací tohoto scholastika však v českém prostředí chybělo, což vedlo Sabinu k

¹⁹⁸ Srov. JUNGMANN 1849:33–34; dále ZÍBRT 1903:34.

¹⁹⁹ HANKA 1852:114–115. Rukopis Hankou označený jako č. 8 je *Život Mohamedův* (1498), č. 9 traktát Tomáše Kempenského *O následování Pána Ježíše Krista* (1498), č. 10 je *Lucidář*, č. 11 *Traktátík o divích a nesnadnostech při velebné svátosti* (1498), č. 12 traktát *O zemi svaté* (1498), č. 13 *Podkoní a žák* (1498), č. 14 představuje Hankou neidentifikované rukopisné torzo o čtyřech listech s „průpovídami“, č. 17 *Kronika sedmi mudrců* (1501?) – zde Hanka odkazuje na důkladný popis rukopisu z pera Václava Nebeského ve studii *Literatura lidu v ČČM* (srov. NEBESKÝ 1847:351–368), jako č. 19 jsou uvedeny *Knížky o řádném mluvení a mlčení mistra Albertana* (1502). Hankovy údaje o uvedených prvotiscích a starých tiscích (všechny pocházejí z plzeňské tiskárny Mikuláše Bakaláře) jsem ověřila a upřesnila podle digitální databáze Knihopisu (K).

²⁰⁰ SABINA 1866:376.

²⁰¹ *Tamtéž*:374.

poznámce, že „překladem kosmografického spisu Albertova by si byl český spisovatel kterýs větší zásluhu o vědu získal, nežli překladatel *Lucidáře*“.²⁰²

O *Lucidáři*, jenž byl „v staročeské literatuře kniha svého času velmi oblíbená, slabý to obraz encyklopedie, přeložená z latiny a obsahující výklady o stvoření všech věcí, o zemi, o nebi, o planetách, o způsobech národův, o náboženství atd.“ píše ve *Vlasteneckém slovníku historickém* Jakub Malý.²⁰³

Podobné údaje obsahuje i Jirečkova *Rukověť literatury české*: „Lucidář, vlastně Elucidarius, přeložená z latiny knížka výkladův o stvoření všech věcí, o zemi, o nebi, o planetách, o způsobech národův, o náboženství a pod.“²⁰⁴

O *Lucidáři* se zmiňuje také monografie *Historie literatur slovanských autorů* Alexandra Nikolajeviče Pypina a Vladimira Daniloviče Spasoviče, přeložená do češtiny a vydaná v Praze v roce 1882: „Dále zmínky zasluhuje encyklopedický Lucidarius, po vší Europě známý, jenž obsahuje vědecké známosti středních věků spolu s množstvím báchorek a divných pověr, které se však pokládaly tehdáž za vědu. Český Lucidarius pochází ještě ze XIV. století. Byla to, jako i v jiných literaturách, kniha velice čítaná a po prvé tiskem vyšla v Plzni r. 1498“.²⁰⁵

Výstižnou charakteristiku díla podal Antonín Truhlář v Ottově slovníku naučném: „Lucidář sluje ve starší literatuře české spisek obsahující ve formě dialogické prstonárodní rukověť naukovou, zvláště z oboru víry a vědomostí o světě. Patří ke skupině památek středověkých, kteréž pod obecným jménem *Lucidarius*, *Elucidarius*, *Elucidarium* (vysvětlovatel) v mnohých jazycích evropských kolovaly a vrstvám lidovým skýtaly poučení všeho druhu. Za pravzor těchto učebnic pokládá se latinský traktát Honoria Autunského *Elucidarium* z počátku XII. stol.; odtud z části překladem, obyčejně však volným zpracováním a přibráním látek odjinud vznikaly útvary různojazyčné a měnily svůj obsah podle potřeb časových. V písemnictví německém vyskytuje se takové vzdělání na konci XII. stol. a jest obsaženo v četných rukopisech XIV.–XV. stol. s textem v podstatě dosti jednotným.“ Dále je uveden údaj o jediném dochovaném českém rukopisu „asi z polovice XV. stol.“, vytvořeném na základě německé předlohy, avšak „rozsah proti originálu německému jest daleko skrovnější, neboť ze tří knih podává se pouze první úplně, z druhé pak a třetí vybráno

²⁰² *Tamtéž*:376.

²⁰³ MALÝ 1877:458 (s. v. *Lucidář*).

²⁰⁴ JIREČEK 1875:466.

²⁰⁵ PYPIN–SPASOWICZ 1882:306.

jen něco málo ukázek“. O českém prvotisku z roku 1498 pocházejícím z „téže recenze jako Fürstenberský rukopis“ Truhlář píše, že vyniká „nevšední jadrností v mluvě“ a svědčí o „soudném názoru vzdělatelov“. Vykládá potom stručný obsah a upozorňuje i na druhou recenzi českého lucidáře, kterou podle Jungmanna představovalo olomoucké vydání: „Vedle starší prvotní úpravy vyskytuje se v XVI. st. jiná, slovně i věcně značně odchylná (druhá recenze), přikloňující se celkem k německému textu reformačnímu, ale namnoze i odjinud rozhojňená...“ Třetí recenzi představoval text „od předešlých zcela rozdílný a mnohem chudší“, jenž se objevuje v pozdějších vydáních, z nichž poslední je datováno rokem 1877. Truhlář upozorňuje i na chorvatskou redakci pořízenou na základě redakce české a dále na obsírnou studii o německém lucidáři Karla Schorbacha. Zmiňuje se i o důkladně zpracované monografii A. S. Archangelského, která se věnuje německému lucidáři a vztahu českého překladu k německé redakci (1897), na niž pak ruský badatel navazuje monografií rozebírající staroruskou redakci díla (1899).²⁰⁶ Truhlářův výklad o lucidáři se stal základem pro studii o české redakci díla zpracovanou Čeněkem Zíbrtem.²⁰⁷

Čeněk Zíbrt (1864–1932), kulturní historik a bibliograf, se českým lucidářem zabýval zatím nejdůkladněji. Ve své monografii *Staročeský Lucidář: text rukopisu Fürstenberského a prvotisku z roku 1498* v ediční řadě *Sbírka pramenův ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku* (1903) předkládá souběžně dva nejstarší exempláře *Lucidáře*, to znamená jednak text manuskriptu (*Fürstenberský rukopis*), jednak text prvotisku (z fondu Knihovny Národního muzea) a, jen s nepatrnými grafickými úpravami, zachovává jejich původní znění.

²⁰⁶ OSN XVI. 1900:414–415 (s. v. *Lucidář*).

²⁰⁷ Stručně o *Lucidáři* srov. dále v publikacích: HANUŠ, J[an] I[gnác]. *Dodatky a doplňky k Jungmannově Historii literatury české*, 1869:14 (lucidáře obecně jsou zde charakterizovány jako „středověké pokusy naučných sborníků“); TOBOLKA, Zdeněk V[áclav]. *Český slovník bibliografický*. Praha 1910:22–24 (zde i fyzický popis prvotisku *Lucidáře*). Úryvky z novější (třetí) redakce *Lucidáře* přetiskuje *Selský archiv* s krátkým úvodem: ... Sluje tato knížka „lucidář“ t. j. „osvětlovatel“, ale od té chvíle, co zasvitlo nové světlo osvětové.... onen spis takovou měrou „klesl nepaměti do propasti...“ (Zábavné čtení našich předkův 1902:245). Údaje o *Lucidáři*, jež se v odborné literatuře počínaje Dobrovským nacházejí, přebírají další slovníky, učebnice literatury i monografie o české literatuře. Chybný údaj o datu vydání (kolem roku 1400) uvádí např. i americký medievalista Robert Earl Kaske (srov. KASKE 1988:192). Mnohdy se objevují i další nepřesné údaje, například o překladu českého lucidáře z latinského originálu, jak uvedeme dále. V akademických *Dějinách české literatury* se o českém lucidáři, resp. Zíbrtově vydání *Lucidáře*, J. Hrabák pouze zmiňuje – srov. HRABÁK–MUKAŘOVSKÝ 1959:154.

Vlastním textům předchází literárněhistorický úvod, kde Zíbrt řadí českou redakci lucidáře mezi díla s celoevropsky známými syžety, jež zakotvila i v naší literatuře, jako byly *Ezopovy bajky*, pověsti o *Meluzíně*, *Markoltovi*, *Mageloně*, historie o *Enšpíglovi*, legendy o *Štilfrídovi a Bruncvíkovi* a příběh o *Grizeldě*, považovaná za četbu *prostonárodní* či později za knížky lidového čtení. Zíbrt rovněž upozorňuje na skutečnost, že tyto texty včetně lucidářů byly vydávány, distribuovány a čteny ještě v jeho současnosti, to znamená na přelomu 19. a 20. století: „Lid sytí se toužou četbou, jakou se bavili a vzdělávali jeho předkové před sty lety, žije zvláště v krajích odlehlých přese všecky vyspělosti moderní kultury, přese všecko školské vzdělání v ovzduší dávných primitivních názorů, v okruhu podivných představ, houževnatě zakotvených a udržovaných prostonárodní četbou podnes v tradici lidové.“²⁰⁸

Následuje výklad o německém lucidáři i dalších národních redakcích, o nichž čerpá Zíbrt údaje převážně z monografie Karla Schorbacha. Jelikož však se německý badatel ze slovanských redakcí zmiňuje pouze o české redakci díla,²⁰⁹ doplňuje Zíbrt informace o chorvatském a ruském lucidáři z jiných pramenů. Uvádí přehledně odbornou literaturu týkající se ruského lucidáře přeloženého z němčiny pravděpodobně kolem poloviny 16. století a zmiňuje se i o polské redakci z roku 1640, která si však za předlohu zvolila nikoliv německý text, ale latinské *Elucidarium*.²¹⁰

Pro česko-chorvatské literární styky je významná chorvatská redakce lucidáře (*Lucidar*) sestavená podle české předlohy. Předpokládá se, že překlad byl pořízen buď ještě v Čechách v pražském Emauzském klášteře, ve kterém se vedle sebe pěstovala latina, čeština a chorvatština a který zprostředkoval český kulturní kontakt s jihoslovanským prostředím, anebo již na chorvatském území po odchodu chorvatských mnichů z Emauz.²¹¹

²⁰⁸ ZÍBRT 1903:6. V této souvislosti upozorňujeme na osobitý deník Josefa Heřmana Agapita Gallaše z let 1763–1834, literáta a zakladatele první moravské veřejné studijní knihovny v Hranicích, jenž na *Lucidář* (jako na knížku v Gallašově době všeobecně známou a prostými věřícími hojně čtenou) odkazuje: ... [*Lucidář*] si nezaslouží, aby tam [v hranické knihovně] byl, ten by se měl jmenovat spíš *Lhář* než *Lucidář*, vždyť je plný výmyslů, které autor opsal z *Plinia*... (kurz. autor). GALLAŠ 2002:30.

²⁰⁹ Der böhmische Lucidarius. Srov. SCHORBACH 1894:216–223.

²¹⁰ ZÍBRT 1903:15–16.

²¹¹ Chorvatská redakce lucidáře, jež byla vytvořena podle české předlohy, byla objevena slavistou Ivanem Milčetičem (1853–1921) na ostrově Krku. Podle jazykové analýzy Milčetič

V ukrajinském literárním prostředí se lucidář pod názvem *Люцидарій*²¹² objevuje pravděpodobně ve druhé polovině 16. století (není však vyloučena dřívější doba překladu, snad i konec 15. století); o této národní recenzi se Zíbrt nezmiňuje, uvádí však Archangelského poznámku o jedné redakci *ruského* lucidáře (jde o *Vilenský rukopis*, dnes považovaný za jednu z recenzí ukrajinské redakce lucidáře), ve kterém ruský vědec shledává některé shody s českou redakcí.²¹³

Co se týče německého lucidáře, Zíbrt uvádí názvy oddílů i sled otázek tří knih *Berlínského rukopisu*, jenž je prototypem úplného znění *Lucidaria*. Podrobněji se zastaví i u ruského lucidáře převedeného z německé předlohy, kde odkazuje na práci ruského literárního historika Alexandra Nikolajeviče Pypina (1833–1904), podle níž předkládá seznam otázek obsažených v ruské redakci díla.²¹⁴

Lucidář obsažený v staročeském kodexu známém jako *Fürstenberský rukopis* není originálem, jedná se pravděpodobně o opis staršího exempláře. Čeněk Zíbrt uvažuje o tom, že podle „písma pevného, bez oprav“²¹⁵ proběhlo zpracování překladu z němčiny již počátkem 15. století. Podle tohoto předpokladu opisoval písař text *Lucidáře* ve *Fürstenberském rukopisu* ze starší předlohy, přičemž není vyloučeno, že jde o opis některého z opisů.

Fürstenberský kodex obsahuje na listech 1r–89r *Dalimilovu kroniku*, na listech 89v–112v se nacházejí *Životy starých filosofů* a na listech 112v–129v *Historie o Alexandru Velikém*. Posledním textem kodexu (na listech 129v – 141v) je *Lucidář*. Text *Lucidáře* je nejprve psán bez odstavců, od listu 132r pak odstavce oddělují jednotlivé otázky, písmeno M u slova Mladší se vyznačuje červeně, stejně jako jsou červeně napsána první slova záhlaví u jednotlivých odstavců. List 142r není popsán, je pouze vyčárkovaný a na listu 142v je pozdější rukou připsáno: „alleluia Deus omnipotens a morte resurgens, Deus omnipotens a morte resurgens“. Rukopis je

---

předpokládá, že překlad byl pořízen již v první polovině 15. století, a upozorňuje na četné bohemismy, v některých případech celá česká úsloví, jež se v chorvatském textu nacházejí (MILČETIĆ 1897:556–563). Další upřesnění týkající se chorvatských lucidářů a jejich dvou redakcí (kromě redakce sestavené na základě české předlohy existuje ještě redakce vycházející z latinského *Elucidaria* a převedená do chorvatštiny prostřednictvím italštiny) srov. KAPETANOVIĆ 2005:1–3.

²¹² Další varianty názvu: *Люцдарий*, *Люцдарь*.

²¹³ ZÍBRT 1903:13.

²¹⁴ Srov. ПЫПИИ 1898:466–467.

²¹⁵ ZÍBRT 1903:20.

psaný bastardou,²¹⁶ písmo je dobře čitelné, v některých slovech je vynecháno písmeno, písař zkracuje libovolně, nepravidelně. Zíbrt popsal rukopis *Lucidáře* podrobně i po formální stránce: „Rukopis papírový má formát 4⁰, obsahuje 142 listy a na začátku list pergamenový, s hebrejským písmem... Původní kožená vazba je značně porouchána. Puklice z desek zmizely; růžicovité a liliovité okrasy na kožených deskách jsou otřelé. Ze dvou spinek zachovaly se tři součásti... Při nové vazbě byla přilepena na hřbet bílá neúhledná kůže, na ní nahoře nalepen papírový štítek s novějším nápisem, černě tištěným: „Dalemila Kronika“. Na rubu přední desky poznamenáno zběžně rukou: 6499. Pod tím umístěno „Ex libris“ se znakem Fürstenberským, s nápisem: „Fürstlich Fürstenbergische Bibliothek“. Stará signatura pod znakem D. V. 11. jest dvěma čárkami přetržena a připsána dole nová: I. D. 36. Na papíru zahlédneme vodní znak: býčí hlavu, se čtverolístkem jetelovým nahoře. Vrstvy jdou po 12 listech, bez kustod, s označením počtu vrstev. Celkem: nonus (devět) a 3 listy neoznačené. Listy jsou číslovány, zdá se, od F. L. Čelakovského, jenž sestavil katalog bibliotéky Fürstenberské, nyní uložený na Křivoklátě v místnostech bibliotéky tamější.“²¹⁷

Skutečnost, že se *Lucidář* nacházel ve *Fürstenberském rukopisu* v sousedství takových děl, jako jsou *Dalimilova kronika*, *Životy starých filosofů* a *Historie o Alexandru Velikém*, ve své době neobyčejně rozšířených a čtených, svědčí o jeho značné popularitě u české čtenářské veřejnosti.

Archivář a kodikolog Jiří Pražák dospěl podrobným zkoumáním k názoru, že *Fürstenberský rukopis* byl napsán několika rukama (na rozdíl od Zíbrta, který rozlišuje jen dvě ruce)²¹⁸ a, stejně jako Zíbrt, soudí, že kodex nepředstavuje homogenní celek, ale skládá se ze dvou částí lišících se dobou svého vzniku. První část oba odborníci zařazují do počátku 15. století, druhou část do druhé poloviny 15. století. Co se týče *Lucidáře*, jenž představuje poslední text rukopisného kodexu, Pražák na základě grafické podoby písma a filigránů usuzuje, že ho psal další (tedy třetí) písař.²¹⁹ Přiklání se rovněž k pozdějšímu datu sepsání (překladu) českého *lucidáře*, než tak činí Zíbrt, a umísťuje ho až do druhé poloviny 15. století.²²⁰

²¹⁶ Bastardou se v Čechách psaly od počátku 15. století biblické rukopisy i literatura naučná a traktátová, srov. např. PÁTKOVÁ 2008:130–132, 136.

²¹⁷ ZÍBRT 1903:18.

²¹⁸ Srov. ZÍBRT 1903:18

²¹⁹ Blíže o způsobu rozlišování písařských rukou srov. PÁTKOVÁ 2008:45.

²²⁰ Srov. PRAŽÁK 1969:169; TENTÝŽ:1982, především s. 145–147, 151–152.

Lingvista Oldřich Hujer v recenzi na Zibrtovu monografii podporuje domněnku o převodu lucidáře do češtiny již počátkem 15. století, a to nejenom poukazem na poměrně časté chyby písaře, jenž text původního překladu chybně přečetl (například místo *bůh jediný* uvedeno *buoh, gie dywny* F 44.30, zatímco v prvotisku správně: *buoh gediny* P 45.25; *poczina fie ytazia awte zemy lezi ryn* F 54.9, v prvotisku správně: *poczina se italia a wte zemi leži Rzym* P 55.12), ale i podle charakteru jazyka. V rukopisu se setkáváme s duálem (*dwie horzie* F 52.39; stejně tak v prvotisku: *dwie hoře* P 53.41), vyskytuje se tu dativ posesivní (*affkrziepenye zubuom* F 44.39; v prvotisku již genitiv: *a skrzipenie zubow* P 45.35), pravidelně se užívá jmenný tvar adjektiva v doplňku (*perz zral bude* F 50.24; v prvotisku změněno na *peprz roste* P.51.4; *fwiet gest okruhel* F 58.36; stejně v prvotisku: *swiet gest okruhel* P 59.26). V manuskriptu se ještě vyskytují prostá préterita – imperfektum (*trzie bratrzie miegiechu gednu Seftru* F 48.15; v prvotisku již perfektum: *bratrzie mieli su sestru* P 49.13), aorist se používá pravidelně v úvodu otázek-odpovědí: *mlazffy otaza-mistr wecze, mistr odpowiedie*, v prvotisku se na těchto místech střídá aorist a perfektum: *mladzffy gest tazal – mistr wecze (wece), mistr odpowiedie*).²²¹

Jazykový posun v mladším textu prvotisku oproti lucidáři *Fürstenberského rukopisu* je patrný i v geografických názvech (na které se zaměřujeme v poslední kapitole naší práce), ať již přejatých z řečtiny či latiny, např.: *afryga* (F 48.32), *Affriga* (F 54.26) – *Affrika* (P 49.32, 55.28), *yndyel* (F 52.6) – *India* (53.7), *Europia* (F 54.2) – *Europa* (P 55.3), tak českých (obecněslovanských), např. [zemye] *Czelka* (F 54.6) – [zemie] *Czeska* (P 55.8). V prvotisku se již v některých případech, i když ne pravidelně, objevují na místě spřežek nové grafémy ř, č, ž, š: *řeka* (P 47:2), [dwie] *hoře* (P 53:41), *moře* (P 55:39), *člowečenstwie* (P 43:21), *giž, genž* (55:3), *leži* (55:12), zatímco ve *Fürstenberském rukopise* se vyskytují spřežky: *rzieka* (F 46:1), [dwie] *horzie* (F 52:39), *morzie* (F 54:38), *czlowečenstwie* (F 42:18); v rukopise jsou časté litery s tečkou (punctus rotundus), tzv. nabodenička krátká: *leži* (F 54:10); hlásky *r, l* se vyskytují v pozici slabikotvorných častěji v rukopise než v prvotisku: *Czrwene [morzie]* (F 52.36) – *czerwene moře* (P 53.37). O neustálené grafické podobě *u/v* (a zřejmém bilabiálním způsobu výslovnosti [z předchozího *w*]) svědčí zápis toponym *Uherska* (F 54.5) – *Vherska* (P 55.8). Prvotisk tedy v některých případech akceptuje pravidla nového diakritického pravopisu, ještě však ne systematicky.

²²¹ Blíže srov. HUJER 1903.

Minulé časy jsou takřka výhradně ve tvaru préterita (či perfekta, které však ztrácí svou rezultativnost), aorist však zůstává v případě slovesa *veceti* – *wecze* (F), *wece* či *wetze* (P). S pomocným slovesem *býti* ve 3. osobě singuláru i plurálu se setkáváme jak ve *Fürstenberském rukopise* (zde častěji), tak v prvotisku.

Na počátku 20. století, kdy Čeněk Zíbrt psal a vydal svoji monografii, znal pouze jeden exemplář prvotisku *Lucidáře*, kolem něhož se navíc vznášely nejasnosti a po jistou dobu byl pokládán za ztracený: „Až do r. 1902 udržovala se domněnka, že prvotisk *Lucidáře* byl do Musea království českého odevzdán, odkudž potom další podezření vznikalo u těch, kdož ho v bibliotece musejní marně hledali, že prý se bohužel v Museu vzácný tento tisk neuchoval.“²²² Zíbrt poté vykládá historii nálezu prvotisku objeveného Václavem Hankou, který ho podle svých vlastních slov daroval Josefu Dobrovskému, od něhož se pak přes Jan Norberta z Neuberka²²³ měl dostat do Muzea. Tato zpráva, ze které badatelé, Hankovi současníci i následovníci, vycházeli, když marně hledali prvotisk v muzejním fondu, však nebyla přesná. Prvotisk zůstal u Jana Norberta z Neuberka až do roku 1902 a až v tomto roce ho od něj Muzeum odkoupilo. Zíbrt uvádí, že prvotisk *Lucidáře*, který přešel z Neuberkovy knihovny do Muzea, nebyl vázaný (12°, 27 listů /A-D, 6 l./, dva listy vytrženy). Na prvním listu byla napsána stará signatura Neuberkovy knihovny: No. 21. V Museu byl prvotisk opatřen novou vazbou s hřbetem v hnědé kůži a s rohy v hnědém plátnu a obdržel novou signaturu: Staré tisky, 25. E. 22.²²⁴ Tuto signaturu má prvotisk, dnes patřící do fondu Knihovny Národního muzea, i v současnosti.

Zíbrt ve své monografii (1903) uvádí: „Prvotisk zachoval se v jediném exempláři jako unikát a proto jeho cena a význam vyrovnají se úplně vzácnosti rukopisu.“²²⁵

V roce 1912 byl však nalezen druhý exemplář inkunábule *Lucidáře*. Podal o něm zprávu strahovský knihovník i autor hagiografických, historických a literárněhistorických studií Cyril Antonín Straka (1868–1927) v článku *Nález dosud neznámých prvotisků v knihovně Strahovské*.²²⁶

Prvotisk *Lucidáře* byl, jak Straka uvádí, spolu s ostatními dvanácti tisky,

²²² ZÍBRT 1903:12.

²²³ Jan Norbert, rytíř z Neuberka (z Neuberku, 1796–1859), spoluzakladatel Vlasteneckého muzea v Praze, kurátor Matice české. Srov. URBAN 1982:125.

²²⁴ ZÍBRT 1903:21.

²²⁵ ZÍBRT 1903:23.

²²⁶ STRAKA 1912:209–219.

z nichž bylo šest prvotisků a sedm paleotypů, uložen v černé komoře, tmavé místnosti přeplněné nejrůznějšími knihami, které jako knihovník v létě 1911 třídil: „Zahlédl jsem tu nevelikou knihu, která pro bibliografii prvotisků a paleotypů českých má význam mimořádný... neocenitelný obsah kryje vazba zcela všední, z lepenky a ze slámového papíru, z konce XVIII. stol. pocházející, ve velikosti 10 x15 cm a v síle 4 cm, některé z tisků zachovaly se jen neúplně... Scházející listy doplnil kdosi... prázdnými listy papíru, chtěje scházející místa dopsati dle jiných, úplnějších exemplářů, kdyby se našly... Prázdné listy vložil vazač i před první listy inkunábulí, poněvadž domníval se, chybně ovšem, že scházejí titulní listy. O některých z těchto tisků scházely nám dosud bližší zprávy, neboť novější spisovatelé [Hanka, Jungmann, Tobolka], nemohouce se dopátrati exempláře nějakého, omezovali se na pouhé registrování jich dle dvou nebo třířádkového popisu v Dobrovského „Geschichte der bohm. Sprache u. Literatur“ (Prag 1818).“²²⁷

Většina těchto nově objevených tisků pocházela z plzeňské tiskárny Mikuláše Bakaláře (uvedeno podle pořadí v nalezeném konvolutu): *Spis o nových zemích a o novém světě* (1503/1504), *Knížky o řádném mluvení a mlčení mistra Albertana* (1502), *Život Mohamedův* (1498), traktáty *O následování Ježíše Krista*²²⁸ (1498) a *O zemi svaté* (1498), *Lucidář* (1498), *Traktátík o divích a nesnadnostech při velebné svátosti* (1498). Další tři tisky v konvolutu pocházejí z jiných tiskáren – pod číslem 8 je zařazena epištola Marsilia Ficina *O tom, co mají všelijací lidé činiti* (1502) z dílny tiskaře *Pražské bible*. Následuje *Dialogus, v kterémž Čech s Pikhartem rozmlouvá* (1515) z pražské tiskárny Mikuláše Konáče z Hodištkova. Ze stejné dílny pochází v konvolutu desátý text *O klanění velebné Svátosti oltářní proti pikhardským bludům z třetích kněh Stanislaidových vybrání* (1515). Jedenáctým v konvolutu je *Život Adama a Evy* (asi 1502) z tiskárny Mikuláše Bakaláře. Jako dvanácté a třinácté jsou zařazeny zlomky spisů z pražské tiskárny Mikuláše Konáče, oba z roku 1516 – *Snář, sedm planet, kterau hodinu která panuje a Enea Sylvia poety o štěstí i divný i užitečný sen*.

Počátkem sedmdesátých let minulého století se lucidáři, především německému, obsáhleji věnovala Eva Uhrová ve studii *Poznámky k středověkému Lucidáři*.²²⁹ Píše, že „německý Lucidář... je svou encyklopedickou formou typickým

²²⁷ *Tamtéž*: 209–210.

²²⁸ C. A. Straka považoval traktát za dílo Tomáše Kempenského, nejnovější výzkumy autorství Kempenského autorství nepotvrdily – srov. VOIT 2012:85.

²²⁹ UHROVÁ 1971.

projevem středověkého myšlení“.²³⁰ V souladu s tehdejšími stavem bádání uvažuje o díle jako o produktu „receptivnosti a tradicionalismu doby, která jen sbírala, excerpovala a vytvářela kompilace z poznatků autorit“.²³¹ Jak ukazují kritické edice a komentáře k německému lucidáři z posledních desetiletí, je taková charakteristika zjednodušená a nepřesná. Ve své stati, napsané počátkem normalizačních sedmdesátých let minulého století, představuje Uhrová německý lucidář jako text, pro nějž je typické „ulpívání na dogmatech víry, bezvýhradné respektování autorit velkých učenců minulosti a uznávání nadpozemského života jako nejvyššího cíle člověka“.²³² Autorka představuje *Lucidarius* jako jedno z nejranějších německy psaných děl, jež se později stalo velmi populární knížkou lidového čtení. Za jisté, opět se soudobým stavem bádání, považuje vytvoření německého textu na dvoře brunšvického knížete Jindřicha Lva. Seznamuje se základními pracemi, z nichž autor *Lucidaria* čerpal, a stručně nastiňuje obsah díla i jeho myšlenkové základy a všimá si i pozdějších vydání a překladů do jiných jazyků. Co se týče české redakce, autorka uvádí, že původní záměr autora-překladaatele *Lucidáře* spočíval „ve snaze seznámit české čtenáře s věděním o světě (z oblastí geografické a astronomické)“;²³³ Uhrová se zmiňuje i o změnách a dodatcích v lucidárních textech v době protireformace, ve shodě s výsledky bádání provedeného a publikovaného Čeňkem Zíbrtem.

Počet studií a článků věnujícím se lucidáři v českém odborném tisku posledních desetiletí je poměrně skromný, stejně jako počet diplomových prací, které se českým lucidářem zabývají.²³⁴

O *Lucidáři* jako o průkopníku naší encyklopedické literatury píše Petr Voit: „Dějiny české encyklopedistiky započaly slibně *Lucidářem* (Plzeň 1498), který rozšiřoval Mikuláš Bakalář. Po vydání této středověké příručky (lat. eluceo=osvítit) se

²³⁰ *Tamtéž*:7.

²³¹ *Tamtéž*.

²³² *Tamtéž*:8.

²³³ *Tamtéž*:11.

²³⁴ Jak magisterská (Kubeš, 2000), tak bakalářská (Vyzourková, 2006) práce byly napsány již poté, co vyšla kritická edice německého *Lucidaria* (Gottschall-Steer, 1994). Ani jedna z nich však do svého pojednání tuto zásadní kritickou edici nezahrnula a údaje o německém lucidáři jakožto o bezprostřední předloze pro českou redakci čerpají, podobně jako další vědomosti o české redakci i o dalších redakcích lucidárních textů, z bádání provedeného Čeňkem Zíbrtem před více než sto lety (1903). Obě práce upozorňují na chorvatskou redakci lucidáře vzniklou na základě českého zdroje, ale o možnosti, že by na stejné bázi mohla být vytvořena ukrajinská redakce, neuvažují.

vývoj zastavil.²³⁵ „Dějiny česky tištěných vzdělavatelských rozhovorů počínají neilustrovaným *Lucidářem* (Plzeň 1498). Dle domácího středověkého rukopisu ho vytiskl Mikuláš Bakalář. Někdy před rokem 1567 vzniklo další, avšak exemplářem dnes nedoložené vydání. Později se lucidář z českého terénu vytrácí. Obnovy došel jako knížka lidového čtení až od 18. do poloviny 19. století pod názvy „Lucidář, totiž Knižka osvěcující a otevírající smysl“ nebo „Lucidář, to jest Krátké vypsání o počátku a stvoření všech věcí.“²³⁶ Voit se i ve svých dalších odborných publikacích zmiňuje o lucidáři poměrně často, především v souvislosti s vydavatelem Mikulášem Bakalářem a jeho typografickou činností cílenou na české čtenářské publikum.²³⁷

Na *Lucidář* jako na zprostředkovatele exotických geografických představ se zaměřují orientalisté Jiří Bečka a Miloslav Krása ve studii *Poznávání a studium Orientu v českých zemích*: „Předcházela jim [zprávám o Asii a Africe] bohatá literatura elucidarií nebo českých lucidářů kompilovaných většinou anonymními autory podle starověkých i soudobých dostupných pramenů, namnoze pochybného charakteru. Byly to takové lidové ‚vševědy‘, jakési elementární encyklopedie, jež nacházely své čtenáře od 12. století až do doby rozvinutého knihtisku. Obraz Orientu a zejména bájně Indie byl v nich však natolik zkreslen nejneuvěřitelnějšími smyšlenkami, že k objektivnímu poznávání těchto zemí přispívaly jen pramálo.“²³⁸ Ve své studii, jež reflektuje počáteční seznamování se s indickými reáliemi v českých zemích, uvádí Miloslav Krása úryvek z recenze českého lucidáře 15. století jako důkaz tvrzení, že „vedle informací, na tehdejší dobu jakž takž přijatelných, obsahuje tento nejstarší Lucidář nejnemožnější smyšlenky, které si jen mohla vymyslet středověká fantazie“.²³⁹

Na pasáže v českém lucidáři, kde se vysvětlují atmosférické jevy, upozornili odborníci zabývající se dějinami naší meteorologie a klimatologie.

Otázky-odpovědi na meteorologická témata obsažená v *Lucidáři* vyjmenovává prvorepublikový meteorolog a klimatolog Bohuslav Hruďička, jenž také srovnává příslušné otázky-odpovědi v původní recenzi *Lucidáře* s recenzemi pozdějšími, které

²³⁵ VOIT 2006:243.

²³⁶ *Tamtéž*:549.

²³⁷ O typografické práci Mikuláše Bakaláře, o jeho prvenství při zavedení *velkého švabachu* (kterým vytiskl i *Lucidář*) do Čech (později používal *střední švabach* a *rotundu*) srov. VOIT 2011:118 n.; TENTÝŽ 2012:74–82; TENTÝŽ 2013:430, biografické údaje o Bakaláři a jeho plzeňském působení srov. dále TENTÝŽ 2012:68–74.

²³⁸ BEČKA–KRÁSA 2017 [online].

²³⁹ KRÁSA 1971:153.

obsahují některé meteorologické přídávky. Svůj příspěvek uzavírá slovy: „Byla-li cena meteorologických pouček ve staročeském Lucidáři pozoruhodna, jsou vydání pozdější pro dějiny české meteorologie bez významu”.²⁴⁰ Meteorologických pasáží v českém lucidáři si všímají Karel Krška a Ferdinand Šamaj v monografii o historii meteorologie a demonstrují na nich úroveň znalostí v tomto oboru v 15. stol. Výklady v lucidáři jsou, jak uvádějí, primitivní a často nesprávné, ovšem např. na učitelově odpovědi týkající se jevu krvavého deště demonstrují, že „středověký člověk si intuitivně uvědomoval význačnou úlohu sluneční energie v atmosférických procesech“.²⁴¹ Meteorologie v Lucidáři se zběžně dotýká také František Šmahel v rámci reflexe o kosmogonických záhadách českého pozdního středověku.²⁴²

Meteorologickými otázkami v českém lucidáři se zabývá i studie Barbory Kocánové „Odkud přijde hrom? Mistr vece: toho neví žádný.“: meteorologie ve světle staročeského Lucidáře a staročeský Lucidář ve světle meteorologie.²⁴³ Autorka podává zároveň charakteristiku německé redakce lucidáře podle kritické edice Gottschallov–Steera (1994) i redakce české a jejich základní srovnání, ve kterém vychází ze Zíbrtovy publikace (1903).

V současné české, ale i zahraniční odborné literatuře se v údajích o českém lucidáři někdy objevují nepřesnosti týkající se doby jeho vzniku,²⁴⁴ ale i původu, kdy je, zřejmě na základě starších informací,²⁴⁵ jako bezprostřední pramen uváděno *Elucidarium* Honoria Augustodunského se zdrojovým jazykem latinou.

Tento omyl se objevuje v úvaze o prvotní, liturgické funkci zvonů ve středověké společnosti v monografickém příspěvku *Zvony a lidé středověkého města*, jež je podpořena ukázkou ze staročeského lucidáře převzatého ze Zíbrtovy edice. Ohledně zdroje *Lucidáře* se v příspěvku chybně uvádí: „Jeden z podstatných významů, který lidé ve středověku vyzvánění přisuzovali, lapidárně shrnuje staročeský Lucidář, pozdně český překlad katechetického spisu *Elucidarium* Honoria Augustodunského (*sic*) z přelomu 11. a 12. století.“²⁴⁶

²⁴⁰ Srov. HRUDIČKA 1929–1930:189–191, srovnání jednotlivých znění českého lucidáře na s. 190.

²⁴¹ Srov. KRŠKA–ŠAMAJ 2001:31.

²⁴² Srov. ŠMAHEL 2007:17–18.

²⁴³ KOCÁNOVÁ 2008.

²⁴⁴ Např. americký medievalista Robert Earl Kaske posunuje, bez bližšího zdůvodnění, datum sepsání *Lucidáře* přibližně do roku 1400 (srov. KASKE 1988:192).

²⁴⁵ Srov. výše uvedené odborné studie a encyklopedické práce Sabiny, Malého či Jirečka.

²⁴⁶ BOROVSÝ 2014:40. Stejněho omylu o latinském pramenu pro překlad českého lucidáře

Zcela popletený údaj představuje časopisecký příspěvek Historie československé encyklopedistiky do roku 1945: „V závěru druhé poloviny 15. století sestavil v Čechách poustevník Honorius z Autunu encyklopedii *Elucidarium* (*Lucidář*) jako bohosloveckou příručku pro poučení laika.“²⁴⁷

Ani editoři monografie *Člověk českého středověku* nejsou ve své zmínce o českém lucidáři přesní: „Jeden z nejzajímavějších dokladů laicizace a popularizace původně učenecké literatury představuje staročeské zpracování *Lucidáře*, teologické encyklopedie, již ve 12. století sestavil Honorius Augustodunensis.“ V předchozím odstavci editoři sice píší, že „do Čech se prostřednictvím učenecké latinské literatury, lhostejno zda v originálním znění či v již zpopularizovaném německém převodu, dostávala již hotová intelektuální představa o podobě či spíše podobách ráje“, v případě německého lucidáře však o pouhou popularizaci ani pouhý převod latinské předlohy (*Elucidaria*) nejde. Charakterizují-li editoři v uvedené monografii dále obecně evropské lucidáře jako „původně hluboce promyšlené kosmologické pojednání“, které se předtím, než bylo přeloženo do národních jazyků, radikálně zjednodušovalo, až se „scvrklo na několik zvědavých a neproblematizovaných otázek a odpovědí, jež srozumitelným způsobem objasňovaly záhady nejrůznější povahy počínaje stvořením světa přes věrouku, hvězdářství, alchymii, lékařství, právo až k monstrům vzdáleného orientu,“²⁴⁸ opomíjejí skutečnost, že německý *Lucidarius* byl naopak proti latinskému *Elucidariu* (jehož vznik spadá do konce 11. století, nikoliv do století 12., jak autoři uvádějí) významně rozšířen a stal se svébytným dílem, jež čerpalo a dále zpracovávalo nejvýznamnější geografická, historická, filozofická a teologická pojednání své doby.

Pozdnímu lucidárnímu tisku (číslo knihopisu K 5009) z konce 18. století se podrobněji věnuje autorka studie *Tisk Lucidáře z Jindřichova Hradce* Věra Pospíšilová. Jde o verzi lucidáře, kde se čtenář setkal, kromě systematického výkladu

---

se doporuští i Olga Vladislavovna Belova: „*Луцидаруис*“ – в славянской книжной традиции вариант одной из наиболее популярных в средневековой Европе народных „энциклопедий“; древнерусский перевод XVI в. восходит к немецкому тексту, основанному на латинских сочинениях XII в. „*Elucidarium*“ и „*Imago Mundi*“. С латинского языка сделан чешский перевод, с которым связан хорватский глаголический и украинский.“ – БЕЛОВА 2001:19.

²⁴⁷ HARTMANOVÁ 2000:15

²⁴⁸ ŠMAHEL–NODL 2002:12.

biblického učení s důrazem na *Nový zákon* a na jeho výchovné tendence, s encyklopedickým výčtem informací z oblasti zeměpisu, kosmografie a dějepavy.²⁴⁹

Z uvedeného přehledu a základního rozboru literatury pojednávající o českém lucidáři je zjevné, že se v ní nachází mnoho nepřesností či dokonce mýlek a že dílo samotné nepatřilo k těm, na něž by se (přínejmenším v posledním století, od Zíbrtovy studie) zaměřovala pozornost badatelů.

Čeněk Zíbrt ostatně v souvislosti s variovaným, velmi různorodým zpracováním i obsahem českých lucidářů – počínaje rukopisem z 15. století, přes prvotisk z roku 1498 až k tiskům vydávaným ještě v poslední třetině 19. století, píše o *zmatku* v lucidárních textech jako o možném důvodu, který „nelákal k rozboru, k dějinám oblíbené této četby lidové, k stanovení poměru mezi jednotlivými texty a varianty.“²⁵⁰

---

²⁴⁹ Srov. POSPÍŠILOVÁ 2006:104. O této recenzi srov. též ZÍBRT 1903:34.

²⁵⁰ ZÍBRT 1903:7.

4 Ukrajinský lucidář

4.1 Společnost, kultura a vzdělanost na Ukrajině v 15.–18. století

Doba, kdy se do ukrajinského prostředí dostává středověký lucidář, bývá označována za období druhého rozkvětu ukrajinské literatury, jež charakterizuje především rozmach literatury polemické. Přichází více než tři staletí po prvním významném období, za něž je považováno literární vzepětí Kyjevské Rusi v 11.–13. století.²⁵¹

Ukrajinsko-běloruské písemnictví, jež se zpočátku soustřeďovalo na překlady z okruhu byzantské křesťanské literatury a na překladový jazyk řečtinu (stejně jako tomu bylo v ruském prostředí), se mění v závislosti na politické situaci – se začleňováním ruténského území do litevského státu a později do polsko-litevského soustátí přichází obrat v kulturně politické orientaci a s ním i změna v zaměření překladových děl: ve stále větší míře se objevují překlady či převody, jejichž původ lze najít v západoevropském a středoevropském prostředí. Je však třeba zdůraznit, že šlo o proces pozvolný, neboť celkově byla ukrajinská kultura až do 16. století ještě v těsném spojení s byzantskou kulturní sférou.²⁵² Literární vědec Mychajlo Vozňak (1881–1954) ve spojitosti s opožděným vývojem ukrajinské literatury připomíná, že zatímco v Evropě vstupuje koncem 16. století na scénu Shakespeare, Ukrajinci se právě seznamují s dramatem za pomoci polských náboženských divadelních představení, jež západní Evropa znala přinejmenším již v 12. století.²⁵³

V ruténské překladové, ale i domácí literatuře se však již od konce 14. století dají vysledovat náboženské a kulturní proudy přicházející ze Západu, jež přinášejí katolicismus,²⁵⁴ protestantismus, reformaci i protireformaci.²⁵⁵

²⁵¹ Srov. ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:23.

²⁵² Srov. ТУРИЛОВ 2012:670–703 (kap. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV–первой половины XVI в.: Парадоксы истории и географии культурных связей).

²⁵³ Srov. ВОЗНЯК 1992:283.

²⁵⁴ Přílišný vliv katolicismu v ukrajinsko-běloruském prostředí však zpochybňuje např. Anatolij Arkadjevič Turilov ve své práci o ruténských překladech 15.–16. stol. (ТУРИЛОВ 2007 [online]), v níž na základě výběru překladové literatury z latiny a západoslovanských jazyků odmítá tezi katolicky orientovaných historiků a teologů o tíhnutí ukrajinské a běloruské společnosti k duchovním hodnotám evropského katolictví již od konce 14. stol., jež mělo vyústit do vytvoření církevní unie. Tvrzení o tradiční *prokatolické* orientaci ukrajinsko-

Díla pocházející z období, jež nás zajímá (konec 15. až 18. století, tedy doba pokládána za vznik několika recenzí ukrajinského lucidáře), máme dnes k dispozici jen zcela výjimečně v jejich celistvosti, nejčastěji se z nich dochovaly pouze fragmenty. Svědčí o tom ostatně i ukrajinský lucidář – dílo je dnes fyzicky přítomno pouze ve třech rukopisných recenzích či verzích, z nichž pouze dvě (*Sokolský rukopis* a *Rakošynský sborník*) jsou úplné, z třetího (*Vilenský rukopis*) se zachovaly jen úryvky. Další dva exempláře, o kterých máme pouze svědectví (*Borševyčský rukopis* a *Karského rukopis*), jsou dnes buď nenávratně ztraceny, anebo ukryty v hloubi některého z archivů a čekají na své znovuobjevení. Spolehlivé údaje o datu překladu neexistují ani u jednoho z pěti rukopisných svědků ukrajinského lucidáře.

Pro naši práci je důležité podívat se na kulturní, náboženské a literární prostředí tohoto období především v západních oblastech dnešní Ukrajiny, kde byly nalezeny a s největší pravděpodobností i sepsány a čteny tři z pěti známých exemplářů ukrajinského lucidáře (*Borševyčský rukopis* byl objeven v obci Borševyči u Přemyšle, *Sokolský rukopis* v obci Sokolja severovýchodně od Lvova nedaleko Busku a lucidář *Rakošynského sborníku* v obci Rakošyno u Mukačeva), a dále v širším regionu bělorusko-litevsko-polského pomezí včetně litevské metropole, z něhož zřejmě pocházejí dva další opisy (*Vilenský rukopis* a *Karského rukopis*).

---

běloruského prostředí a o rozvíjejících se kontaktech mezi ním a katolickou Evropou se autor snaží vyvrátit analýzou dochovaného rukopisného materiálu 15. a počátku 16. stol.; uvádí, že překlady s náboženskou tematikou z latiny, polštiny a češtiny do ukrajinsko-běloruského jazyka představovaly v tomto období jen nepatrnou část překladové produkce a svědčí o velmi skromných literárních kontaktech mezi pravoslavnou a katolickou společností do první čtvrtiny 16. stol. Tato okolnost podle něho nevypovídá o přílišné propagandě unie představitelů katolického duchovenstva polsko-litevského soustátí. Skutečnost, že většina těchto překladů nevznikla z iniciativy katolické církve, či alespoň ne z popudu její hierarchie, dokládá podle Turilova existence řady textů vztahujících se k tzv. husitské bibli (tj. 3. redakci staročeské bible – srov. KYAS 1997:99–111) a prakticky žádné památky týkající se katechizace (výjimkou je lucidář věnující se katechetickým výkladům ve své první části). Obsah děl vypovídá o tom, že se jejich výběr prováděl v nižších společenských vrstvách – vysoké kruhy katolického duchovenstva by sotva doporučily uvedené texty k překladu. Turilov zdůrazňuje, že náboženské texty překládané v 15.–16. stol. v ruténském prostředí vycházejí z řeckého, bulharského a srbského pravoslavného prostředí. Překlady z latiny a západoslovanských jazyků mají podle něho význam pouze mimonáboženský, což dokládá skutečnost, že některé z těchto textů patřících k evropské středověké literární tradici se později, v 17. stol., šířily i v Moskevské Rusi (tedy ve výhradně pravoslavné oblasti), kde vznikaly převážně v neoficiálním překladatelském prostředí.

²⁵⁵ Srov. např. ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:247 či VERKHOLANTSEV 2008:16.

Ukrajincům otvírala cestu k západoevropské vzdělanosti christianizace, v jejímž důsledku se Litevské velkoknížectví postupně zapojovalo do kontextu katolické Evropy.

První studenti z ukrajinsko-běloruských území se vydávali za vysokoškolským vzděláním především do Boloně, Padovy i do Prahy, kde byla při univerzitě pro výchovu kléru královnou Jadwigou roku 1397 založena litevská studentská kolej,²⁵⁶ jež později sehrála důležitou úlohu i v šíření husitského hnutí. Po založení krakovské univerzity roku 1364 počet ruténských studentů na pražské univerzitě klesá – míří nyní daleko častěji do jím bližšího Krakova,²⁵⁷ kde postupně začínají působit i vyučující pocházející z ruténského prostředí.²⁵⁸ Od druhé poloviny 16. století přicházejí, i když v omezené míře, Rutěnci studovat i na univerzitu do Olomouce.²⁵⁹ V 16. století studují ve větší míře také na německých (Wittenberg, Greifswald, Rostock, Lipsko aj.), částečně i na francouzských univerzitách. Jejich jména byla v seznamu studujících zapisována s dodatky *Rossicus*, *Ruthenus*, *Roxolanus*, *de Russia*,²⁶⁰ od poloviny 16. století se však objevují i zápisy, kde je jako etnické určení studenta uvedena ukrajinská národnost či místo jeho původu Ukrajina.²⁶¹

Od konce 16. století, kdy se po vytvoření církevní unie uzavřené v Brestu roku 1596 dostává ukrajinská pravoslavná církev do těsného spojení s polskou katolickou církví, dochází zároveň ke konfesní konfrontaci a kulturnímu soupeření mezi pravoslavím a katolicismem, mezi *ortodoxní* a *západní* kulturou, jež představuje první rozsáhlý ideologický diskurz v ukrajinské historii. Výrazná snaha o obranu národní identity, jež má počátek v tomto období, je prvkem, který bude stále přítomný v dalších dějinách Ukrajiny.²⁶²

Pravoslavná církev byla na přelomu 15. a 16. století ve složité situaci, kdy absence silného církevního centra vedla ke zmatkům a korupcím. Od první poloviny 16. století se však dá pozorovat posilování jejího vlivu; o rozvoji pravoslavného

²⁵⁶ Blíže o okolnostech založení koleje určené přednostně pro litevské studenty-křesťany srov. HOLÁ 2016:35–37.

²⁵⁷ Srov. НУДЬГА 1982:93.

²⁵⁸ Srov. *tamtéž*:99.

²⁵⁹ Srov. *tamtéž*:95.

²⁶⁰ Srov. *tamtéž*:91; ГОЛЕНИЩЕВ-КУТУЗОВ 1963:11.

²⁶¹ Srov. НУДЬГА 1982:91.

²⁶² Srov. SUBTELNY 1988:93.

monastického života svědčí značný počet nově postavených klášterních objektů²⁶³ a k nim přidružených škol, zřizování skriptorií i budování knižních sbírek.

Nejdůležitější skriptoria byla činná při kláštorech – v Kyjevskopečerské lávře a Mychajlovském klášteře v Kyjevě, v Univské lávře a Spaském klášteře v Haliči a v Zymnenském a Peresopnyckém klášteře na Volyni. Od poloviny 16. století se zaznamenává zvýšená aktivita i v písařských dílnách při městských kostelech, především haličských a volyňských. Dalšími středisky, kde se zhotovovaly manuskripty, byla bratrská skriptoria, mezi nimiž patřilo k nejvýznamnějším skriptorium v Přemyšlu, místě, v jehož okolí se našly dva různé opisy (*Borševyčský* a *Sokolský*) ukrajinského lucidáře. Co se týče činnosti písařů na Zakarpatí, předpokládá se, že existovala skriptoria při Mukačevském (to znamená v blízkosti místa nálezu *Rakošynského sborníku*) a Hruševském klášteře, ale i jednotlivé písařské dílny mimo klášterní prostředí.²⁶⁴

Dochované prameny dokládají, že ve druhé polovině 16. století převažují světští písaři nad skripty z řad duchovenstva, přičemž vedle městských se dá vyzorovat zvýšená aktivita vesnických písařů, především d'áků.²⁶⁵

Zakládání škol a jejich rozvoj podporovaly, jak materiálně, tak vyřizováním právních náležitostí, významné osobnosti ukrajinského společenského života. Vytvářela se síť pravoslavných farních škol, po jejichž zakončení mohli žáci pokračovat ve studiu na školách klášterních.

Mezi nejvýznamnější podporovatele pravoslaví i jeho školství patřil bělorusko-litevský magnátský rod Chodkevyčů (Chodkiewicz), který však na svém zabludovském panství vedle pravoslavné školy podporoval i školu při zdejším katolickém kostele. Aleksandr Chodkevyč (asi 1475–1549) byl zakladatelem

²⁶³ O rozvoji klášterního života východních Slovanů v polsko-litevském soustátí i v Uhrách srov. MAGOCSI 2010:162–163.

²⁶⁴ Srov. podkar. Книгописні осередки. In: БОЯНИВЦЬКА 1993 [online]. O významu podkarpatského písemnictví (15.–19. stol.) srov. ЯВОРСКИЙ 1932. Některé cyrilské rukopisné památky vytvořené v oblasti východního Slovenska a dnešní Zakarpatské Ukrajiny byly nalezeny nedávno v rámci terénních i archivních výzkumů zaměřených na sběr, evidenci a digitalizaci rukopisných pramenů, jež svou proveniencí tvoří součást slovenské kultury. Srov. ŽEŇUCH–ŠKOVIERA 2010:9. Písařská tradice Podkarpatské Rusi se zformovala pod vlivem bulharského a haličského prostředí. K cenným cyrilským písemnostem místního původu patří např. *Baškovský evangeliář* z konce 15. stol., který byl opsán z velmi staré předlohy (svědčí o tom množství nosových a jerových hlásek na původních pozicích). *Tamtéž*:12.

²⁶⁵ Srov. podkar. Переписувачі та замовники книжок. In: БОЯНИВЦЬКА 1993 [online].

významného pravoslavného Supraslského klášteřa, Hryhorij Chodkevyč (asi 1513–1572) poskytl v Zabłudově ochranu tiskaři Ivanu Fedorovovi, jenž byl kvůli carské nemilosti nucen opustit Moskvu a na Chodkevyčově panství získal útočišče s možností práce ve zdejší tiskárně (tisky v rozmezí let 1568–1570).

Fedorov poté působil ve Lvově (1574) a nakonec ve volyňském Ostrohu (1575–1585), kde vytiskl první kompletní vydání bible církevněslovanským jazykem (1581). Předmluvu k ní napsal Herasym Smotryckyj (?–1594), jeden z předních učenců²⁶⁶ působících na zdejší akademii založené knížetem Konstantinem Ostrožským (1526–1608).²⁶⁷

Jako odpověď na příchod jezuitů do Polska (1564) a na Litvu (1569) a zřizování jezuitských institucí s jejich propracovaným školským systémem jak základního, tak vyššího gymnaziálního vzdělání (před rokem 1648 bylo na teritoriu Ukrajiny vytvořeno třidvacet jezuitských kolejí,²⁶⁸ přičemž ze Lvovské koleje vznikla v roce 1661 univerzita, nejstarší na ukrajinském území) si pravoslavné ukrajinsko-běloruské prostředí vytváří vlastní vzdělávací systém. Nabízí ortodoxní vzdělávání v řečtině a církevní slovanštině a dává podnět pro sestavování prvních celistvých gramatik a slovníků, jež sloužily jako prameny pro *umění psát*.²⁶⁹

Nejenom v oblasti školství, ale v celé kultuře hrají od druhé poloviny 16. století důležitou úlohu bratrstva a k nim přidružené školy, knihovny a tiskárny. Ukrajinská bratrstva se vyznačovala pevnou organizační strukturou převzatou ze západoevropských vzorů včetně českých, snahami o *pravoslavnou* náboženskou reformaci i bojem za národnostní práva. Vedoucí úlohu mezi nimi mělo Lvovské Uspenské bratrstvo, z jehož tiskárny vzešly cenné tisky jak náboženského, tak filozofického a jazykovědného zaměření²⁷⁰ a jež se stalo vzorem pro zakládání pravoslavných bratrstev v ostatních městech.

²⁶⁶ Blíže o něm srov. ВОЗНЯК 1924:301; ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:254–255, 268.

²⁶⁷ Srov. jednu z posledních prací o významu Ostrožské akademie pro intelektuální rozvoj středověké a raně novověké ukrajinské společnosti a jejím duchovním dědictví: КРАЛЮК–ПАСІЧНИК–ЯКУБОВИЧ 2013.

²⁶⁸ Srov. MAGOCSI 2010:170. V Užhorodu byla jezuitská škola činná od r. 1646 – srov. ТИМКОВИЧ 2004:653.

²⁶⁹ Srov. GOLDBLATT 2007:168.

²⁷⁰ Do dějin ukrajinského knihtisku se výrazně zapsal Mychajlo Sljozka (?–1667), člen Uspenského bratrstva, v jehož Lvovské dílně připravoval k vydání a tiskl jednak katolické spisy v polštině a latině, jednak pravoslavné cyrilské spisy v církevní slovanštině i díla psaná *prostým* ukrajinským jazykem. Jeho tisky jsou vysoce ceněny také kvůli preciznímu výtvarnému zpracování.

Při Lvovském bratrstvu vznikla příkladná pravoslavná škola poskytující vzdělání středoškolského typu s výkladovým jazykem církevní slovanštinou (pravděpodobně v podobě přizpůsobené místnímu dialektu) a důrazem na znalost řečtiny, postupně i latiny.²⁷¹ Rektorovi Lvovské bratrské školy Ivanu Boreckému (1560–1631), jenž později stanul v čele kyjevské bratrské školy i akademie, bývá připisováno autorství polemičského protiuniatského spisu *Пеpecтopoга*.²⁷² Podle Lvovského vzoru byly zakládány na ukrajinském i běloruském území další vzdělávací instituce;²⁷³ jednou z nich byla i škola v Přemyšlu, v jehož bezprostředním okolí byly nalezeny dva známé exempláře lucidáře.

Semináře ve Lvově a Přemyšlu, podobně jako Kyjevsko-mohyljanská akademie, připravovaly na pastorační i kněžskou službu v Podkarpatsku.²⁷⁴ O výraznějším rozvoji podkarpatského školství se však dá hovořit až po vzniku kněžského semináře v Mukačevu a jeho pozdějším přenesení do Užhorodu v polovině 18. století.²⁷⁵

V 16. století tak byly na ukrajinském území polsko-litevského státu činné pravoslavné, protestantské a katolické (jezuitské) školy nabízející dvouúrovňový systém vzdělání.²⁷⁶ V kurikulu protestantských a katolických škol nebyly výraznější rozdíly, vyučovala se latinská a řecká gramatika, rétorika, poetika, dialektika, nižší matematika a základy přírodních věd; hlavní důraz se kladl na rozbor děl klasiků řecké a latinské literatury. Je doloženo, že tyto vyučovací předměty měla i bratrská pravoslavná škola ve Lvově, doplnila je ovšem rozšířenou výukou řečtiny a

²⁷¹ Bratrstva, ve kterých se kladl důraz na obranu pravoslaví, se však nevyhnula *reformačním* konfliktním situacím, kdy se objevovaly pochybnosti ohledně hlášené věrouky i chodu bohoslužeb ze strany běžných členů – „a biskupové se vzpěčují takové neslýchanosti, jakou je samostatná církevní aktivita laiků“. Srov. PUTNA 2015:117.

²⁷² Srov. např. КРАЛЮК 2015:14; o díle srov. též ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:255–256.

²⁷³ Podrobněji srov. ІСАЄВИЧ 2001 [online]. Výuku v bratrských školách ovlivňovaly i pedagogické metody Komenského. Srov. NEPOROŽNIA 1998:39.

²⁷⁴ V Podkarpatsku působí řeckokatolická církev po vytvoření užhorodské unie roku 1649, část pravoslavného duchovenstva však dlouho odmítala unii přijmout. Složitou náboženskou situaci v této oblasti v 16.–18. stol. dokumentuje dobová korespondence a dochované archivní dokumenty – srov. TIMKOVIČ 2004:346–467.

²⁷⁵ Podrobněji srov. ŽEŇUCH–ŠKOVIERA 2010:26.

²⁷⁶ První protestantská škola v polsko-litevském státě byla založena v r. 1550 po vzoru kalvínského gymnázia v Lausanne. V průběhu druhé pol. 16. stol. bylo v Rzeczpospolité včetně ukrajinsko-běloruského území činných na dvacet luterských a kalvínských škol. Jezuitská kolegia byla v Rzeczpospolité zakládána od konce sedmdesátých let 16. stol. Srov. podkar. Протестантські школи. Єзуїтські колегіуми. In: ЯКОВЕНКО 2001 [online]. V Užhorodu byla jezuitská škola činná od r. 1646 – srov. TIMKOVIČ 2004:653.

především intenzivní výukou církevní slovanštiny, jež byla, jako propracovaný jazyk, schopna postavit se v náboženských disputacích na roveň latině a stát se prostředkem obrany pravoslavných. Se všemi třemi typy konfesijního vzdělávání – katolickým, protestantským i pravoslavným bratrským, se v 16. století setkáváme ve Vilniusu (Vilně).²⁷⁷

S hlavním městem Litvy, kde měl sídlo uniatský metropolita kyjevský, je spojena činnost ukrajinských náboženských činitelů a literátů, v jejichž díle nacházely svůj odraz reformační i protireformační proudy a náboženské disputace. Řada z nich navštěvovala místní jezuitskou kolej nebo akademii (*Academia et Universita Vilnensis*), na niž byla kolej povýšena roku 1579.

První rektor akademie Petr (Piotr) Skarga (1536–1612), význačná osobnost staré polské literatury, jeden z iniciátorů brestlitevské unie, stál v čele jezuitů, kteří se postupně stávali hybateli společenského života. Svými vybroušenými náboženskými promluvami obracel na katolickou víru nejenom celé zástupy polských a litevských protestantů, ale i mnohé pravoslavné Ukrajince. Nejvýznamnějším pravoslavným autorem, který vedl se Skargou vášnivé rozhořčené polemiky, byl literárně nadaný mnich Ivan Vyšenskyj (asi 1545–1620). Rodák z východní Haliče, jenž se koncem 16. století uchýlil na řecký mnišský poloostrov Athos, hájil pravoslaví a spolu s ním i církevní slovanštinu proti latině v emocionálně vypjatých epištolách a obranách.²⁷⁸

Baštou pravoslaví ve Vilně zůstávalo dlouho místní bratrstvo s vlastní školou a tiskárnou. Kázání rektora vilenské bratrské školy Stepana Zyzanije (1550–1634) zaměřená proti hierarchii jak katolické či řeckokatolické, tak pravoslavné církve, vyvolávala nadšené ohlasy mezi věřícími všech konfesí. Jeho mladší bratr Lavrentij Zyzanij (asi 1570–po 1633), jenž zde také přednášel a na čas vystřídal svého sourozence v rektorské funkci, přispěl do dějin lingvistiky gramatikou (*Граматика словенска*. Вільно, 1596), která se stala první systematicky vyloženou učebnicí církevní slovanštiny, a lexikonem (*Лексис, Сирѣчь реченія...* Вільно, 1596), v němž autor definuje lexikografická pravidla a církevněslovanská slova překládá do tehdy ještě společného ukrajinsko-běloruského neboli ruténského literárního jazyka.

²⁷⁷ O ukrajinské vzdělanosti a školství 14.–17. stol. srov. též kapitolu *Освіта в добу Литовсько-руської держави* a dále kapitolu *Організація української вищої освіти*. In: БІДНОВ 1993 [online]. Též srov. SUBTELNY 1988:96–99; RYCHLÍK–ZILYNSKYJ–MAGOCSI 2015:83–86.

²⁷⁸ Blíže srov. ШЕВЧУК Валерій. Іван Вишенський та його послання. In: ВИШЕНСЬКИЙ 1986:3–18; srov. též ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:257–265.

Řeckokatolická církev postupně zabírala místní pravoslavné chrámy, což vyvolávalo bouřlivé reakce, a konflikty mezi uniáty a zastánci pravoslavných končily často tragicky. Postihly i jednoho z neaktivnějších přívrženců církevní unie, řeckokatolického biskupa Josafata Kuncevyče (1580–1623), který po svém vilenském působení odešel přesvědčovat o správnosti sjednocení církví do reformačního Vitebsku, kde byl rozvášněným davem pravoslavných zavražděn.

Ke Kuncevyčovým protivníkům se počítal i spisovatel, teolog a gramatik Meletij Smotryckij (asi 1577–1633), jedna z nejpozoruhodnějších osobností své doby. Údaje o jeho životní pouti a kolísajících ideových postojích zde podrobněji uvádíme na dokreslení toho, jak nejednoznačná a proměnlivá byla tehdejší situace v ukrajinsko-běloruském prostředí v 16.–17. století.

Po studiích na Ostrožské akademii a jezuitské akademii ve Vilně (kterou kvůli svému pravoslavnému přesvědčení nedokončil) pokračoval Smotryckij ve vysokoškolském vzdělávání v Německu, kde chodil na přednášky na protestantské univerzity v Lipsku i v Lutherově Wittenbergu. Ze západní Evropy přináší zpátky do pravoslavného prostředí litevského hlavního města spolu s myšlenkami reformace také ideje renesance a humanismu. Seznamuje s nimi i studenty zdejší bratrské školy a v její tiskárně vydává v roce 1610 protikatolický a protiuniatský spis *Trenos* (*Θρηνος το ιεσ Lament iedyney S. powszechney apostolskiey Wschodniey Cerkwie*. Wilno, 1610), kde obhajuje pravoslaví jako příznačný rys ruténské, tedy společné ukrajinské a běloruské, etnické identity.²⁷⁹ Ve zralém věku však Smotryckij přehodnocuje svůj negativní postoj k uniátství a neskrývá stále častější výhrady k aktivitám svých pravoslavných spoluvěrců. Nakonec, zřejmě i s osobních důvodů, kdy obtížně snáší tlak a ubíjející kontrolu své osoby a činnosti hlavně ze strany vedení vilenského bratrstva, řady pravoslavných opouští. Stává se členem řeckokatolické církve a snaží se o smíření vyznavačů obou náboženských proudů. Pravoslavní ho však považovali za zrádce, řečtí katolíci mu zase nemohli zapomenout jeho protiuniatskou minulost. Ani současná historiografie není v objasňování náboženské konverze Meletije Smotryckého jednotná – vysvětlování jejích příčin je různé a velmi často závisí na konfesní a etnické příslušnosti hodnotitele; na jedné straně je to podezření z osobního prospěchu, na straně druhé se vyzdvihuje jeho činnost jakožto

²⁷⁹ O *Trenosu* srov. blíže КРАЛЮК 2015.

prostředníka snažícího se o smír mezi znesvářenými věřícími jedné národnosti.²⁸⁰ Sám Smotryckij vysvětlil příčiny svého obrácení v *Apologii* (*Апология моего странствия в края восточные*. Львів, 1628), kde se vrací také ke své reformátorské činnosti, kterou nyní vidí v podstatně méně příznivém světle, a kaje se ze svého bývalého luteránství, jímž prostřednictvím *Trenosu* ovlivňoval Ukrajinu a Bělorus. Unavený a zklamaný z neúspěšných jednání s představiteli zneprátených církví se ke konci života vzdává aktivní činnosti a volí klášterní asketismus. Meletij Smotryckij zůstává zapsán v ukrajinských dějinách jako autor filozoficko-náboženských pojednání i jako významný gramatik (*Грамматіки Славенския правильное Сунтама*. Єв'є, 1619), jenž ve svých pracích kodifikuje církevní slovanštinu na základě její východoslovanské redakce a staví ji naroveň řečtině a latině.²⁸¹

Na rozdíl od Smotryckého přechází o dvě generace mladší Bělorus Simeon Polockij (1629–1680), spjatý i s ukrajinskou literaturou, od uniatské církve k pravoslaví. Po studiích na jezuitské akademii ve Vilně vstupuje do řeckokatolického mnišského řádu, odchází pak ještě na Kyjevsko-mohyljanskou akademii (založena roku 1633), ale koncem padesátých let 17. století v Polocku konvertuje a stává se pravoslavným mnichem. I o jeho důvodech náboženské konverze se spekuluje; jisté je, že mu pravoslaví dopomohlo k oslnivé kariéře u moskevského carského dvora Alexeje Michajloviče. Vyučoval jeho děti, především se ale stal obdivovaným dvorním básníkem a autorem prvních ruských komedií.

Polockij je představitelem proudu vnímaného v ukrajinském dějepisectví jako „odchod do cizí služby“²⁸². Od druhé poloviny 17. století, kdy v důsledku válečných událostí mezi Ruskem a polsko-litevskou unií je ukrajinské území rozděleno (jeho část východně od Dněpru připadla Rusku) a kdy samo Vilno je ruskými vojsky vypleněno, vyhasíná celkový společenský a kulturní život města a s ním i zdejší ukrajinská a běloruská kultura. Řada absolventů nejenom Vilenské, ale i Kyjevsko-mohyljanské akademie odchází do Moskvy, kde jsou díky svému kvalitnímu vzdělání vítáni a jsou jim nabízena významná místa ve státní i pravoslavné církevní správě. Tito učenci a literáti přinášejí do moskevského prostředí tzv. kyjevskou barokní

²⁸⁰ Srov. КРАЛЮК 2015:7–8, zde i odkazy na příslušnou literaturu hodnotící Smotryckého činnost z různého konfesijního pohledu.

²⁸¹ M. Smotryckému se připisuje i autorství astronomického díla o kometách. Blíže o jeho životě a díle srov. jednu z novějších prací: КРАЛЮК 2007.

²⁸² Srov. ВОЗНЯК 1924:1–6 (podkap. На чужу службу).

scholastiku představující syntézu západoevropského scholastického učení s kyjevskoruským duchovním dědictvím, ale také náboženskou i světskou žánrově rozvrstvenou literaturu. Spolu s reformami Petra I. tak otevírají cestu západoevropské vzdělanosti i celkové evropeizaci a modernizaci kulturního, společenského a politického života ruského carství.

4.2 Ukrajinsko-běloruský (ruténský) jazyk

Litevské velkoknížectví s postupně připojovanými jihozápadními oblastmi bývalého kyjevského státu ochotně přejímalo i kyjevskoruskou kulturu včetně kultury jazykové. Představovalo multietnický a multilingvní celek, v němž sami Litevci byli minoritou, většinovým etnikem byli předchůdci Bělorusů a Ukrajinců.²⁸³ Úřední a diplomatické styky se západní Evropou vedlo Litevské velkoknížectví v latině, později i v němčině; pro listiny vlastního státu a pro církevní i úřední komunikační potřeby panovnického dvora však používalo kromě latiny i jazyky církevněslovanský a ruténský.²⁸⁴

Úřední komunikaci představovala jednak církevní slovanština kultivovaná kyjevskoruskou literaturou, jednak jazyk, jenž byl společný zatím víceméně jednotnému ukrajinsko-běloruskému etniku a v době, kdy se používal, tj. ve 14.–17. století, se nazýval ponejvíce *prostyj* nebo *ruskyj*. Označoval současně, i když s určitými nuancemi, projev jak hovorový, tak písemný literární, jímž se psaly hlavně úřední a právní dokumenty. Postupně však stále více přebíral funkci církevněslovanského jazyka i v biblických textech a předával tak náboženské ideje formou, jež byla pro širší okruh věřících srozumitelnější.

²⁸³ Ze zhruba 800 000 km² představujících ve druhé polovině 13. a ve 14. stol. litevský stát obývali Litevci (či východní Baltové) jen asi deset procent území, a to jeho severozápadní část. Srov. např. WIEMER 2003:107. O Litevském velkoknížectví od počátku státnosti (13. stol.) do uzavření lublinské unie (1569) v širších souvislostech srov. ŠVEC–ŠTOLL 1996:93–102.

²⁸⁴ Litevština v té době nebyla schopna jazyku východoslovanského etnika konkurovat a na to, aby se stala rozvinutým literárním jazykem, musela ještě dlouhá staletí čekat. Současníci Gediminase, který vládl v letech 1316–1341, a jejich nejbližší potomci litevsky ještě běžně hovořili. Avšak po utvoření polsko-litevské unie roku 1385, kdy se kromě ruténštiny prosazuje na Litvě stále více polština, se litevský jazyk takřka přestává používat. Traduje se, že když se Vladislav II. Jagellonský a Vytautas v roce 1410 vraceli z grunwaldského bitevního pole a nechtěli, aby jim spolubojovníci rozuměli, posloužila jim litevština jako jakýsi spiklenecký, ostatním neznámý jazyk. Srov. БЕНЦЛОВА 2012:40.

V období 15.–17. století, tedy i v době předpokládaného vzniku rukopisů ukrajinského lucidáře, se ve společenském a kulturním životě litevského státu používal jeden písemný literární jazyk ve dvou, převážně fonetických variantách. Na tomto faktu se shoduje většina odborníků, avšak v jednotlivostech týkajících se vymezení těchto variant a jejich příslušnosti buď k běloruskému, anebo k ukrajinskému jazykovému základu, se již jejich názory rozcházejí. Pohledy filologů i historiků byly velmi často ovlivňovány jejich příslušností k tomu či onomu etniku, tedy tím, zda šlo o běloruského, anebo ukrajinského vědce.²⁸⁵ Tyto nesrovnalosti mohou vycházet z představy, že současná etnika existovala již v raném středověku či ještě dříve a pokud žila na území dnešních států, chápou se dnešní národy jako jejich pokračatelé. Ve skutečnosti řada raně středověkých etnik zanikla či se během vývoje mísila s jinými národnostmi, tak jako tomu bylo i u Ukrajinců, Bělorusů a Rusů.²⁸⁶

Pro zařazení daného rukopisu do běloruského či ukrajinského (anebo i ruského jazykového areálu) se nedá jako jednoznačné kritérium použít teritoriální princip, ale ani princip lingvistické analýzy textu – dochované památky jsou většinou kopie, kde mohou být původní jazykové rysy originálního textu překryty jazykem dialektu, který upřednostňoval přepisovač.²⁸⁷

Při dělení textů starého písemnictví na ukrajinské a běloruské se často zdůrazňuje ta skutečnost, že je třeba věnovat pozornost jak jazyku písemnosti, tak jejímu postavení a významu v duchovní kultuře toho kterého národa. Při kvalifikaci památky buď jako ukrajinské, anebo jako běloruské je třeba podle tohoto principu vzít v úvahu především to, kterému národu sloužila a jaký vliv měla na rozvoj jeho kultury.

²⁸⁵ O vývoji ukrajinštiny srov. studii Jurije Ševel'ova Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? (ШЕВЕЛЬОВ 2009: 382–411), který podává přehled vývoje ukrajinštiny od 6. do 16. stol. Podle Ševel'ova má ukrajinština základ v praslovanštině; v 6.–7. stol. dochází k opouštění praslovanštiny a k postupnému utváření regionálních protodialektů – galičsko-podolského (Галицько-Подільський) a kyjevsko-poleského (Києво-Поліський), jež byly základem pozdějšího ukrajinského jazyka. Jediný *společný ruský jazyk* – podle výkladu Alexeje Alexandroviče Šachmatova (1864–1920) – jako základ ukrajinštiny, ruštiny a běloruštiny Ševel'ov, stejně jako celá řada dalších ukrajinských lingvistů (Hryhorij Pivtorak, Oleksandr Caruk, Vasyl Nimčuk, Jurij Karpenko, Oleksandr Taranenko) odmítá – jeho koncepce je taková, že pozdější východoslovanské jazyky se utvořily integrací dialektů. Srov. též studii Прасхіднослов'янська мова чи східнослов'янська мовна спільність? – МОЗЕР 2011:3–16, kde jsou odkazy na další literaturu k tématu.

²⁸⁶ Srov. RYCHLÍK–ZILYNSKYJ–MAGOCSI 2015:23.

²⁸⁷ Srov. ПИВТОРАК 2012.

Existuje však i *nadnárodní* přístup, jenž nepovažuje za důležité ani to, v jaké části bývalého polsko-litevského státu byla ta či ona památka nalezena, ani to, pro který národ měla větší či menší význam, ale soustředí se výhradně na nestranné zhodnocení jejích jazykových rysů, na postižení morfologických, lexikálních, frazeologických a syntaktických zvláštností daného textu.²⁸⁸

Po rozpadu Kyjevské Rusi se v ukrajinských a běloruských zemích kromě církevní slovanštiny vyhrazené pro náboženské texty používal jazyk, pro který se vžilo označení *руська мова*. Byl to jazyk, jímž se psaly dokumenty a *gramoty* a který je většinou ukrajinských a zahraničních (nikoliv však většinou běloruských) badatelů považován za společný ukrajinsko-běloruský jazyk.

Od 16. století se na tomto území vyčleňuje specifický druh, odnož tohoto jazyka, nazývaný *проста мова*. (Pro některé badatele však představuje samostatný jazyk, nikoliv jen druh či odnož jazyka *руська мова*). Jazyk *руська мова* se přitom charakterizuje jako neliterární, zatímco *проста мова* má podle většiny badatelů všechny znaky literárního jazyka. Podobné diskuse vyvolává určení etnické příslušnosti literárních textů sepsaných na ukrajinsko-běloruském území.

Zatímco termín *проста мова* je v ukrajinské lingvistice obecně přijatým pojmem, běloruská jazykovědná tradice ho jako běžný nepoužívá a vystačí si s pojmem *старобеларуская літаратурная мова*. Ukrajinská jazykověda používá k označení tohoto jazyka i další výrazy, někdy v totožném, jindy ve specificky vymezeném významu: *мова руська, проста, актова, староукраїнська, книжна українська*.

Podle současného pohledu ukrajinské i zahraniční lingvistiky na jazyk Ukrajinců a Bělorusů používaný na území Litevského velkoknížectví, jehož písemná tradice se utvořila na základě propracované tradice kyjevskoruské a haličsko-volyňské, není důvod stavět mezi jazyky *руська мова* a *проста мова* dělicí čáru. Jediným podstatným rysem, jímž se oba jazyky (či, v souladu se současným přístupem, varianty jednoho jazyka) odlišují, je ten, že v jazyku úředních písemností (*руська мова*) se nevyskytují církevněslovanské výrazy.

Sami současníci, to znamená předkové dnešních Ukrajinců a Bělorusů, etnickou rozdílnost nepocítovali a nazývali se jednotně *ruským* národem.²⁸⁹ Společně

²⁸⁸ Srov. МОЗЕР 2011:40–4.

²⁸⁹ V 16.–17. stol. nebyl pojem národ ještě ustálen, označovala se jím nejčastěji státní příslušnost nebo geografická oblast; tato označení se často mísila a zaměňovala, což později

se však vymezovali proti Polákům a etniku moskevského carství.²⁹⁰ Jazyk, jímž hovořili, pojmenovávali jako *руський* a toto označení se týkalo jak současného hovorového, tak písemného literárního jazyka. Další šíření reformace spolu s překlady biblických textů do národních jazyků s sebou přineslo i rozšíření termínů používaného jazyka: *руський* (*рускїи, росський, роскїй*) *языкъ, діалектъ, речъ руская, простый языкъ, проста мова, діалектъ домашний*, přičemž se tento národní jazyk vymezoval vůči jazyku s církevněslovanským lexikem, jenž byl označován za *языкъ словянскїй, словенскїй, словѣнскїй*.²⁹¹

V lingvistických pracích současných ukrajinských i zahraničních badatelů se jazyk Litevského velkoknížectví označuje za *руський* nebo *рускїй* (nikoliv však *рускїй*). V litevské historiografii se jako vhodný termín navrhuje *rusėnų kalba* (doslovně rusenský jazyk), jenž odpovídá latinskému historickému názvu *lingua Ruthenorum*.²⁹² Čeština má s překladem termínu doposud problémy, jako adekvátní

---

vedlo (a často vede i v současnosti) ke sporům, k jaké národnosti je třeba tu kterou význačnou osobnost počítat. Jazykové kritérium se do popředí dostávalo v obdobích radikální demokratizace společnosti, kdy moc přejímaly vrstvy, jež cizí jazyky, jímž byla vyhazena vyšší kulturní i společenská funkce, neznaly (příkladem je české husitství). Lidé, kteří ztratili pevné zakotvení v určitém kraji, ať již jako kočovní humanisté, anebo emigranti, pro určení své národnosti též volili jazykové hledisko, anebo se stávali kosmopolity (např. Komenský). Srov. KREJČÍ 2014:387.

²⁹⁰ V polsko-litevském soustátí byla však národnostní a jazyková situace natolik složitá, že se pro určitou část společnosti ujal termín *gente Ruthenus, natione Polonus* postihující tzv. dvojstupňovou identitu – snahu o potvrzení příslušnosti k polskému státu a zároveň k ruténskému původu. Jako *Rusín polského národa* se označoval např. Stanisław Orzechowski (1513–1566), haličský náboženský publicista a katolický kněz.

²⁹¹ Detailněji srov. МОЙСИЕНКО 2007.

²⁹² Latinské jméno Rut(h)eni (sg. Rut(h)enus) se původně používalo k označení keltského kmene starověké Galie. V důsledku středověkého obyčeje pojmenování přenášet ze zaniklých či asimilovaných kmenů (jak tomu bylo v případě Galů) na nově vzniklé byli od 11. stol. Rutheny nazváni obyvatelé Kyjevské Rusi. Po několika dalších staletích se pojmenování používalo v latinském jazykovém prostředí pro východní Slovany jako celek, postupně, od 16. stol. pak již takřka výlučně, se spojovalo pouze s ukrajinským a běloruským obyvatelstvem polsko-litevského soustátí, zatímco pro Rusy se používalo označení *Moscovitae*. K další specifikaci termínu Rut(h)eni došlo po trojím dělení Polska v letech 1772 až 1795 – nyní se používal pro označení ukrajinského (tj. haličského, bukovinského a zakarpatského) obyvatelstva habsburské monarchie (užití termínu potvrzeno rakouskými úřady v roce 1843 a oficiálně používáno v tomto významu až do roku 1918). Od sedmdesátých let 19. stol. však radikálně naladěná haličská inteligence termín Rutheni (ukrajinská verze Rutenci) odmítá a identifikuje sama sebe jako Ukrajince. K dalšímu posunu – zúžení pojmu Rutheni – dochází v období mezi dvěma světovými válkami. Na severoamerickém kontinentu se tak označují imigranti, jejichž původní vlastí byla oblast Zakarpatí; od sedmdesátých let 20. stol. se označují jako Rusíni či Karpatorusíni. Srov. IEU:s. v. *Ruthenians*.

výraz je možno navrhnout pojmenování *ruténský jazyk*.²⁹³ Z našeho pohledu jde o výstižný termín, jenž se však u nás zatím úplně nevžil.

Ve 14.–15. století se ukrajinsko-běloruský (ruténský) jazyk používal takřka výhradně pro sepisování úředních listin. O tom, že by pronikal i do jiné literatury, např. letopisů a kronik nebo do uměleckých a náboženských textů, přesvědčivé důkazy chybějí. V tomto období zahrnovala působnost společného ukrajinsko-běloruského jazyka, omezená na použití v písemném úředním styku, převážně běloruskou etnojazykovou oblast a areál jižních (podolských) ukrajinských dialektů. Přestože se hovoří o společném jazyku, i zde existovaly rozdíly v redakcích dokumentů sepsaných buď na běloruském, anebo na ukrajinském území.

Postupně se v církevněslovanských redakcích nábožensko-filozofických traktátů, ale i v textech uměleckého, vědeckého či vědecko-populárního charakteru stále více prosazují zvláštní jazykové rysy, z nichž se utvořily samostatná běloruština a ukrajinjština. Lingvistické zvláštnosti té které písemné památky jsou důležitým pramenem pro zkoumání historického vývoje daného jazyka, jeho fonetického a morfologického principu a lexikální zásoby.

Pro rozvoj těchto národních jazyků bylo důležité to, že se do nich postupně počínají překládat spisy náboženského, nejčastěji apokryfního charakteru, ale i díla sekulární literatury, a to buď přímo z latiny, anebo z polštiny či češtiny.

V období zhruba od druhé poloviny 16. století až po 18. století představovala *проста мова* literární úzus; v současné ukrajinské lingvistice se považuje za jednu z period rozvoje ukrajinjštiny (*українська літературна мова відповідного періоду*),²⁹⁴ jež se vymezovala a tvořila alternativu vůči církevní slovanštině i polštině.

²⁹³ „Donedávna jsme v češtině ani uvedenou rovinu tohoto topolektu nedovedli pojmenovat, byl to pojem „jazyk ruskí“, který dnes překládáme jako ruténština.“ In: LENDĚLOVÁ–MARVAN–VAŠÍČEK 2013:32 (stať Jiřího Marvana: Soužití češtiny a běloruštiny v díle velkého evropského básníka). Termín ruténština pro označení jazyka ukrajinsko-běloruského etnika v období 16.–17. stol. používá i např. Danuše Kšicová ve svém přehledu ukrajinské kultury (KŠICOVÁ 2014:13). V angličtině se nabízí následující rozlišující označení vztahující se k etniku a jeho jazyku: atribut *Rusian* pro období Kyjevské Rusi, *Ruthenian* pro východoslovanské obyvatelstvo polsko-litevského soustátí, *Russian* je vyhrazeno pro ruskou říši (včetně následných státních útvarů vytvořených na jejím území), *Ukrainian* jako geografický termín pro období středověku a raného novověku a jako politický termín v novodobém kontextu. Srov. SNYDER 2003:IX–X. V němčině se pro pojmenování společného ukrajinsko-běloruského etnika považuje za vhodné označení *Ruthenen* a pro jeho jazyk *ruthenisch*. Srov. MOZEP 2011:55.

²⁹⁴ Srov. SUM:4.

V období 16. století a první poloviny 17. století se v ukrajinsko-běloruském prostředí ve větší míře začínají tisknout knihy,²⁹⁵ objevují se vědecká díla a komplikované náboženské polemiky. Pro literaturu té doby je charakteristický multilingvismus – vznikaly texty psané jednak ukrajinským živým lidovým i knižním jazykem, jednak církevní slovanštinou, polštinou, latinou a řečtinou.²⁹⁶ Je zde tedy analogie s jazykovou situací tohoto období v českém prostředí, kde bylo obvyklé, že zde vedle sebe stála díla psaná česky, německy, latinsky.²⁹⁷

4.3 Český jazykový a literární vliv v 15.–17. století

Ukrajinskou redakci lucidáře považujeme za jeden z důkazů o bezprostředním literárním a jazykovém kontaktu mezi českým a ukrajinským prostředím, jako součást kulturně-politických a literárních vlivů, jež se, zhruba od 15. století, šířily na území dnešní Ukrajiny jak polským prostřednictvím,²⁹⁸ tak přímo.²⁹⁹

²⁹⁵ O odlišném přístupu k tištěné knize v období 15.–18. stol. v zemích patřících do okruhu *Slavia Orthodoxa*, než tomu bylo u Slovanů vyznávajících katolictví, případně protestantství, a náležících od okruhu *Slavia Catholica* či *Slavia Romana*, srov. MATHIESEN 2004. Autor upozorňuje na skutečnost, že rozvoj knihtisku v ukrajinsko-běloruském prostředí, které ve sledovaném období stálo mezi těmito dvěma světy, šel poněkud odlišnou cestou, než tomu bylo v prostředí ortodoxním na jedné straně a katolickém či protestantském na straně druhé. V ukrajinsko-běloruském prostředí vycházely tiskem v naprosté většině náboženské texty v církevní slovanštině, zatímco texty neduchovního, světského charakteru psané jazykem *prosta mova* se šířily především prostřednictvím rukopisů. Některé ukrajinsko-běloruské tisky však připomínají svým grafickým ztvárněním západoevropské tisky stejného období (jejich součástí jsou např. titulní listy, které knihy tištěné v ortodoxním prostředí neobsahovaly). První cyrilské tisky v církevní slovanštině vyšly v tiskařské dílně Schweipolta Fiola roku 1491 v Krakově, kde žila početná ukrajinsko-běloruská komunita, která si zřejmě tištěná vydání liturgických děl objednala. Rozvoj ukrajinského a běloruského knihtisku je pak spojen s činností Františka Skoriny, Ivana Fedorova a Mychajla Sljozky i s tiskaři Kyjevskopečerské lávry (srov. např. ІСАЄВИЧ 2002:307–318). Co se týče knihtisku na Zakarpatí, v padesátých a šedesátých letech 17. stol. snad existovala tiskárna při klášteře v Hruševu (první zmínka o něm r. 1242), jejíž činnost měla zaniknout spolu se zánikem kláštera ve druhé pol. 17. stol. Knihy byly na Zakarpatí dováženy, především z Kyjeva, Lvova, ale i Moskvy či Moldávie. Srov. ОПІЕНКО 1994 [online] (kap. IX. Друкарство на Підкарпатській Україні).

²⁹⁶ SUM:4; МОЗЕР 2011:46–49 (podkap. Співіснyвання мов).

²⁹⁷ Blíže o tomto jevu kulturní diglosie srov. např. ČEJKA 1998:87.

²⁹⁸ Spisovná čeština byla ve středověku kromě církevní slovanštiny jediným skutečně rozvinutým slovanským jazykem. Úměrně mocenskému postavení českého státu se za vlády posledních Přemyslovců a Lucemburků rozšiřuje pole působnosti českého jazyka. Vliv spisovné češtiny na polštinu byl podporován nejen politickou a hospodářskou, ale i kulturní

Čeština byla ve 14.–15. století, a často i ve století následujícím, jazykem, jenž se v mluvené i psané formě používal v prostředí polského královského dvora a státní správy. Tato skutečnost otvírala českému vlivu cestu k elitám polsko-litevsko-ukrajinsko-běloruské společnosti, tedy i k příslušníkům vyšších sociálních vrstev Ukrajiny a Běloruska.³⁰⁰

S češtinou a její literaturou se obyvatelé polsko-litevského soustátí setkávali nejenom prostřednictvím dovezených psaných textů,³⁰¹ ale i dalšími, přímými kontakty s rodilými mluvčími.³⁰² Přicházeli do styku i s českými kněžími a kazateli, kteří, podobně jako jejich polští a němečtí kolegové, podnikali do ukrajinsko-běloruských zemí misionářské cesty³⁰³ – počátkem devadesátých let 15. století se do pravoslavných oblastí polsko-litevského soustátí vydal i Jeroným Pražský (asi 1378–1416). V Polsku a Slezsku však nacházeli útočiště i čeští mniši, kteří sem přechali, aby byli ochráněni před útlakem ze strany husitů.³⁰⁴

Počet českých přesídlenců vzrostl po prohraných husitských válkách, kdy v Čechách docházelo k pronásledování husitů a jejich přívrženců a kdy skupiny

převahou českých zemí nad polskými. Působení češtiny v polském prostředí je možno sledovat již od 10. stol., kdy polština přejímala především náboženskou terminologii; postupně se vliv češtiny rozšiřuje na další sféry kulturního a civilizačního života. K nejvýraznějšímu rozšíření češtiny v Polsku a jejímu vlivu na spisovnou polštinu dochází v době lucemburské a především husitské. Vliv češtiny na polštinu ustává koncem 16. stol., ve stol. následujícím již zcela mizí. Blíže srov. HAVRÁNEK 1936:44–48.

²⁹⁹ Vzájemné vztahy mezi literaturami Evropy se vyvíjely různými formami přímého i nepřímého styku. Existovaly rozličné způsoby setkání a výměny kulturních hodnot mezi jednotlivými národy nebo jejich skupinami, určované a podporované geografickou blízkostí, jazykovou příbuzností i jinými komunikačními prostředky, jakými byly obchodní cesty či politické i náboženské styky. Srov. KREJČÍ 2014:330.

³⁰⁰ Blíže srov. ФЛОРОВСКИЙ 1947:14–15.

³⁰¹ Klášterní, bratrské i privátní knihovní fondy obsahovaly české knihy – blíže srov. ФЛОРОВСКИЙ 1947:60–61.

³⁰² Živý kontakt mezi českým obyvatelstvem a ruténským obyvatelstvem Haliče v různých sférách činnosti je zaznamenán již ve 13. stol. – srov. ФЛОРОВСКИЙ 1947:278–284. Jedním z prvních dokladů od odchodu českých skupin obyvatelstva do oblasti Haliče (*in Russiam*) je období morové epidemie a hladomoru v letech 1281–1282 (srov. *tamtéž*:279). O aktivních obchodních kontaktech mezi českými a východoslovanskými oblastmi včetně ruténských od 14. stol. (srov. především údaje o listině Karla IV. stanovující obchodní pravidla mezi českými a haličskými oblastmi – *tamtéž* 1947:114–116) do 18. stol. srov. *tamtéž* 1947:99–367.

³⁰³ O působení českých dominikánů v ruténských oblastech koncem 14. stol. srov. *tamtéž* 1947:280.

³⁰⁴ Srov. KALISZUK 2010.

poražených bojovníků hledali v polsko-litevském soustátí nový životní prostor.³⁰⁵ I jejich prostřednictvím se do této oblasti šířily reformační ideje, jež měly vliv na rozvoj ukrajinské polemičké literatury.³⁰⁶ K další přesídlenecké vlně z Čech na území Polska a Litvy dochází po prohrané bělohorské bitvě.³⁰⁷

Česko-ukrajinské jazykové kontakty významně ovlivnilo i to, že studenti z polsko-litevského soustátí měli možnost studovat v Praze – přicházeli na pražskou univerzitu již záhy po jejím založení v roce 1348, od roku 1397 pak mohli studovat i na litevské koleji. Prostřednictvím studentů pražské univerzity se zase šířila česká literární tvorba 14. a 15. století do sousedních polských zemí. Mnozí odcházeli na studia do Krakova, na univerzitu založenou v roce 1364.

Pro historii vztahů mezi českými a bělorusko-ukrajinskými zeměmi je důležitá činnost především bývalého studenta krakovské a později padovské univerzity (zde získal titul doktor medicíny) Františka Skoriny (asi 1490–asi 1551). Týká se hlavně jeho pražského působení, kdy ve zdejší cyrilské tiskárně vydal v letech 1517–1519 dvacet tři svazků knih Starého zákona ve vlastním překladu z latiny do církevněslovanského jazyka běloruské redakce.³⁰⁸ Ve své literární i vydavatelské práci pokračuje Skorina mezi lety 1520–1525 ve Vilně, kde založil tiskárnu.³⁰⁹ Jeho překlady náboženských textů a vlastní předmluvy k biblickým knihám jsou psány jazykem, jež je možno označit za předěl, kterým se počíná vyčleňování běloruštiny jako samostatného jazyka. Skorinovu literární a vydavatelskou činnost je zcela jistě možno zařadit do evropského reformačního proudu, kdy se náboženské texty

³⁰⁵ Srov. ПЕРВОЛЬФ 1893:157–158. Srov. též monografii analyzující vliv husitského hnutí v Polsku 15. stol. – KRAS 1998.

³⁰⁶ Husitská poselstva přinášela s sebou na Ukrajinu i české knihy. Podrobněji o vlivu husitského hnutí v ukrajinském prostředí srov. kapitolu Відгомони чеського релігійно-національного руху. In: ГРУШЕВСЬКИЙ 1995:61–83.

³⁰⁷ Srov. ФЛОРОВСКИЙ 1947:292–294, 297–302. O situaci pobělohorské emigrace v polsko-litevském státě a jejím vztahu ke zdejšímu prostředí a obyvatelstvu i o vzájemném kulturním působení, jež navazovalo na tradici první bratrské emigrace v polovině 16. stol. – na základě nově objevených pramenů – srov. BEČKOVÁ 1985; GMITEREK 1989. Šířeji o vzájemných česko-polských vztazích (10.–18. stol.) srov. GMITEREK–IWAŃCZAK 2004.

³⁰⁸ O pobytu a činnosti Skoriny v Praze a recepci jeho díla v českém prostředí srov. především sborník studií: SOKOLOVÁ 1992; o jeho knihtiskařské práci srov. TATÁŽ 1997; dále srov. VOIT 2006:816–818, s. v. *Skoryna Francisk Heorhij*. Nové poznatky o Skorinovi jakožto o znalci zahraniční typografie, kterou využíval v pražské (zřejmě nájemní) tiskárně, a o výtvarné složce jeho biblických tisků srov. VOIT 2014 [online].

³⁰⁹ Přibližně ve stejné době, kdy do středověkého Vilna přichází z Prahy Skorina, dokončoval se zde pozdně gotický cihlový kostel sv. Anny, pravděpodobně (v tom případě je to další doklad šíření českého vlivu na evropský Východ, tentokrát na poli architektury) podle návrhu českého architekta Benedikta Rejta. Srov. БЕНЦЛОВА 2012:70.

překládají a tisknou v národních jazycích. Jeho dílo ovlivnilo kromě běloruštiny, vyčleňující se ze společného ruténského jazyka, i formující se ukrajinštinu.

Přesné určení toho, jakým způsobem se cizojazyčná slova dostávala do ukrajinské slovní zásoby, je často obtížné a někdy i nemožné jednoznačně stanovit. Knižní výrazy, jež jsou výpůjčkami z latiny a západoevropských jazyků a jež se nacházejí v ukrajinských literárních památkách 14.–18. století, mohly pronikat do ukrajinštiny prostřednictvím polštiny, avšak s ohledem na vysokou úroveň vzdělanosti v ukrajinském prostředí především v 16.–17. století a na to, že ukrajinské vědecké a kulturní kruhy byly důkladně obeznámeny s řeckým a latinským písemnictvím, je důvod se domnívat, že většina výpůjček z latiny v tomto období mohla být osvojena ukrajinštinou bezprostředně, paralelně s osvojením týchž slov polštinou. Stejně tak mohla být bezprostředně přijímána slova ze západoevropských jazyků. Přímé výpůjčky z němčiny mohly do ukrajinštiny pronikat i díky stálému kontaktu ukrajinského obyvatelstva s jidiš.³¹⁰

Předpokládá se, že nejnámennější úlohu ve formování středověké psané ukrajinštiny měla čeština 14.–15. století.³¹¹ Většinou však nelze jednoznačně stanovit, zda je dané české slovo, jež se stalo součástí ukrajinské slovní zásoby, přímou lexikální výpůjčkou. Jedním z důvodů je blízkost českého a polského jazyka 15. století, jež byla ještě zesílena významným vlivem češtiny na polštinu a jejím přejímáním českých slov, která pak přecházela do ruténského lexika polským prostřednictvím. Tato skutečnost je dodnes příčinou různých názorů a nejednoznačností při stanovování literární předlohy pro to které dílo, jež se vyskytuje v odborných publikacích zkoumajících ruténské literární památky námi sledovaného období.³¹² Někteří badatelé zastávají názor, že haličsko-volyňské *gramoty* sepsané ve 14. a 15. století byly ovlivněny strukturou českých administrativních dokumentů a že i jejich terminologie vychází z češtiny.³¹³

³¹⁰ Lokálně se šíří rumunismy, maďarismy a výpůjčky z krymské tatarštiny, i když do spisovné ukrajinštiny pronikly jen omezeně (rumunismy: бринза, цап, царина, maďarismy: довбиш, výpůjčky z krymské tatarštiny: козак, товар, карий). Od druhé pol. 17. stol. se pak výrazným zdrojem přejímání nových slov stává ruština.

³¹¹ Srov. ЗАТОВКАЊУК 1980:159.

³¹² Srov. ФЛОРОВСКИЙ 1947:8–9.

³¹³ Srov. *tamtéž*:51–59; MACŮREK 1960; АНДЕРШ 2001. Literaturu k této problematice shrnuje VERKHOLANTSEV 2008:23–26 (podkap. Czech Influence on Administrative Ruthenian). Srov. též analýzu ukrajinských gramot konce 14. a počátku 15. stol., objevených koncem 20. stol. – МОЗЕР 2011:19–39.

Prostřednictvím češtiny přecházely do polské jazykové zásoby i české výpůjčky z němčiny.³¹⁴ Znamená to, že v případě německých výpůjček v ukrajinštině mohla mít čeština dvojí roli – jednak jako přímý zprostředkující jazyk, jednak přes prostředníka polštinu. Často však zprostředkující vliv nelze doložit, opět je třeba uvažovat o tom, že mohlo jít o přejetí souběžné.

Některé bohemismy se v ukrajinštině udržely, zdomácněly a staly se součástí její slovní zásoby, jiné se již běžně nepoužívají a jsou chápány jako archaismy či historismy. Příkladem možných bohemismů, jež se již jako přejatá slova v ukrajinštině necítí, jsou např.: брама³¹⁵, власний³¹⁶, праця³¹⁷, табір³¹⁸, гасло³¹⁹.

4.4 Receptce české překladové literatury v ukrajinsko-běloruském prostředí v 15.–17. století

V období končícího 15. století se v ruténském prostředí zaznamenává zvýšený zájem o překladovou literaturu ze západoevropských zdrojů včetně překladů z latiny,³²⁰ latinské originály se často překládají přes polštinu, češtinu, ale i srbochorvatštinu.³²¹

³¹⁴ Srov. NEWERKLA 2011:90–92. Obecně o pronikání cizích slov do češtiny na základě přímých i nepřímých styků srov. např. Úvod J. V. Bečky ke *Stručnému etymologickému slovníku jazyka českého* (In: SESJČ:6–12).

³¹⁵ Z českého a slovenského *brana* (ESSUM), výpůjčka z polštiny (ESUM), staropolsky *brama*, *brana*, prostřednictvím češtiny, prsl. *borniti.

³¹⁶ Z pol. *własny*, možná vliv češ.: *vlastní*, možná však tvar z: *btogi*, *btogac* (ESUM).

³¹⁷ Z pol. *praca*, z češ. *práca*, v prsl. *portja, *portiti* /posílati/ (ESUM).

³¹⁸ Všeobecně přijatý etym. výklad neexistuje, snad z čes. *Tábor* (husitský), pův. z názvu biblické hory – hebr. *Har Tavor* (ESUM).

³¹⁹ Výpůjčka z pol. či češ., prsl. *gad-slo nebo *gad-tlo, vlivem češtiny došlo ke změně *g* na *h* (ESUM).

³²⁰ V ukrajinsko-běloruském etnickém prostředí nechyběla literatura v latinském originále. V roce 1772 byla z běloruské Ňasviže převezena do Petrohradu knihovna knížat Radvilů (Radziwiłłů) obsahující okolo patnácti tisíc knih včetně rukopisů, mezi nimiž byla značná část latinských děl. Tato knihovni sbírka dnes představuje významnou část Slovanského fondu petrohradské Knihovny akademie věd. (Srov. *Описание* 1979:5–6). Součástí fondu je i vzácný konvolut z počátku 16. stol., obsahující vyprávění o českých dějinách (*Cronica Bohemorum*) i další texty týkající se české historie, jež se mísí s vyprávěním o historii Polska. *Tamtéž*: 18–23. O ve své době neobvykle populárním a šířeném díle *Cronica Bohemorum* (sestaveno za vlády Václava IV., existovalo v českém i latinském znění; originál se nezachoval), jež je stručným kompilativním přehledem objímajícím české dějiny od jejich mytických počátků do r. 1416 – končí zprávou o upálení Jeronýma Pražského v Kostnici, srov. ČERNÁ–ČORNEJ–KLOSOVÁ 2003:XXVI–XXVIII. Mezi překlady z latiny je nejstarším dosud známým textem *Послание Феодила Дедеркина великому князю Василию Васильевичу (Темному)*, nazývaný též

Povědomí a vědomosti o české literatuře původní i překladové se do ruténského prostředí šířily jednak přes polské prostřednictví, často v přepracované podobě, jednak přímo, nezprostředkovaně.³²²

Porovnávání textů tohoto nejstaršího období recepce českých literárních památek (přelom 15. a 16. století) bývá však ztíženo, jelikož v řadě případů původní ruténský text, někdy i český autograf, fyzicky neexistují a badatelé mají k dispozici až mladší, často pozměněné verze daného díla.

Určení místa a doby vytvoření ruténských překladů je většinou nemožné – podle dostupných údajů ani jeden z dochovaných překladů tohoto období neobsahuje relevantní údaje ani o čase, ani o místě svého vzniku. Chronologická data se u nich určují podle vedlejších příznaků, často přibližně v rámci čtvrtstoletí, někdy i v širším rozmezí. Mnoho otázek souvisejících s původem a datací překladů vzniklých v ukrajinsko-běloruském prostředí zůstává nevyjasněno. Nejasná zůstává i jejich přesná lokalizace – lexikální fond budoucího ukrajinského a běloruského jazyka byl ve své písemné podobě shodný a rozdíly v ortografii mohou odrážet nikoliv podobu originálu překladu, ale jeho opisů či dalších verzí.

Za prokazatelný se přímý český vliv považuje u několika ruténských literárních památek.

Пророцтво князя Николая, иже пророцествовал о вере своей латинской. Text, jenž má rysy proroctví, je převodem italské pověsti o zemětřesení v Itálii, které se událo 4. prosince 1456. Překlad z latiny do ukrajinsko-běloruského jazyka byl pořízen zřejmě jako aktuální reakce na tuto italskou přírodní katastrofu, tedy záhy po sepsání původního latinského díla. Text je součástí sborníku písaře mnicha Jevfrosina z kláštera svatého Cyrila Bělozerského, jehož sepsání se datuje léty 1450–1460 a v němž se objevují četné polonismy. Jiná ukrajinsko-běloruská verze uvedeného proroctví patřila do dnes již ztraceného sborníku datovaného rokem 1483, jenž byl uchovávan v klášteře sv. Michala v Kyjevě. Srov. ТУРИЛОВ 2007[online]. O latinských překladech tvořících součást západoevropské literatury, jež se šířily v ukrajinsko-běloruském prostředí v 15.–17. stol. srov. též SOBOLEVSKIJ 1989:38–260.

³²¹ O srbochorvatský překlad se opírají nové ukrajinské redakce pověstí, jako byla *Alexandreida* (na základě srbského zpracování) či *Tristram a Izalda* (převedená ze srbochorvatské redakce, jež byla vytvořena na základě redakce italské). Srov. např. ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:250.

³²² Proces osvojování české překladové literatury východoslovanským prostředím probíhal v období 15.–17. stol. ve dvou etapách. První etapa připadá na konec 15. stol. či na přelom 15. a 16. stol. a týká se takřka výlučně běloruského a ukrajinského knižního milieu. Ve druhém období, v 17. stol., se česká překladová literatura dostává i do moskevské sféry, často přes ukrajinsko-běloruské prostřednictví, ale i přímo, jak o tom svědčí *Pověst o Bruncvíkovi*, kterou ruténská překladová literatura nezná (ačkoliv i toto tvrzení může být v budoucnu vyvráceno nálezem dosud neznámého textu). Srov. ФЛОРОВСКИЙ 1947:7. K recepci české *Pověsti o Bruncvíkovi* v ruské literatuře srov. např. tamtéž:45–51; ПАНЧЕНКО 1969:85–136.

Песнь песней byla přeložena a upravena pro pravoslavné prostředí pravděpodobně již v druhé čtvrtině či v polovině 15. století podle třetí redakce české bible. Originál ruténského převodu, jehož dialogická struktura se liší od všech jiných známých církevněslovanských překladů bible, se, podle dostupných zdrojů, nedochoval, existuje však jeho opis z poslední čtvrtiny 15. století.³²³

Книга ѿ таоудале рѣцари je dílo, jehož latinský originál pochází z poloviny 12. století.³²⁴ Ruténská redakce vytvořená z české předlohy³²⁵ byla součástí rukopisného kodexu patřícího do sbírky knihovny Krasnińských (BOK 82, ff. 92–106) ve Varšavě.³²⁶ Tento kodex, pravděpodobně z poloviny 16. století, jenž však mohl být opisem předlohy z 15. století,³²⁷ podlehl zkáze během 2. světové války.³²⁸

Dalším evropským putujícím syžetem, jenž se přes české zpracování dostal pravděpodobně v 16. století do ukrajinsko-běloruského prostředí, bylo *Sibylino prorocství* (z německého *Sibyllenweissung*, jehož zdrojem byla latinská *Sibylla*

³²³ Opis je součástí knihovního fondu moskevské Synodální knihovny (Синодальная библиотека Русской Православной Церкви), uloženo pod č. 558. Srov. VERKHOLANTSEV 2008:39. Blíže o recepci české Písni písní v ruténském prostředí srov. *tamtéž*:39–51, lingvistickou analýzu ruténské redakce srov. *tamtéž*:99–109. Srov. též MAREŠ 1976; ФЛОПЯ 2007.

³²⁴ Autorství latinského textu *Visio Tnugdali* se připisuje irskému benediktinskému mnichu Marcusovi. Pro naši práci je zajímavé, že se objevila i domněnka, že *Visio Tnugdali* je ve skutečnosti dílem Honoria Augustodunského. Honoriovo autorství tohoto textu dokazovala francouzská historička Marie-Odille Garrigues, autorka studií o Honoriu Augustodunském i *Tnugdalově vidění*, které publikovala od sedmdesátých let 20. století. Její teze o autorství Honoria (GARRIGUES 1987) však byla odmítnuta a vyvrácena Claudem Carozzim (1994). Více o tomto i o šíření latinské verze *Visio Tnugdali* a jejích překladech do evropských národních jazyků i o dochovaných rukopisech i tiscích srov. EASTING 1997:70 nn.

³²⁵ Blíže o překladu *Tnugdalova vidění* z češtiny (české zpracování vycházelo z latinského zdroje) do rutěnštiny srov. КАРСКИЙ 1962:218–220; ФЛОПОВСКИЙ 1947:29–31; VERKHOLANTSEV 2008:52–69, lingvistická analýza ruténského textu *tamtéž*:110–117.

³²⁶ Opis kodex srov. PUŁASKI 1915:76–78.

³²⁷ Úryvky *Tnugdalova vidění* z tohoto dnes již nenávratně ztraceného kodexu přetiskl (i když ne přesně podle paleografických zásad – srov. ФЛОПОВСКИЙ 1947:29) Aleksander Brückner (BRÜCKNER 1881). O jazyku kodexu srov. КАРСКИЙ 1962:211–221. Dochoval se přepis části kodexu, jenž byl pořízen pro účely vědeckého bádání počátkem 20. stol. – jeho součástí však *Tnugdalovo vidění* není; blíže o uvedeném přepisu a jeho obsahu srov. *Описание* 1951:515–516. V ukrajinsko-běloruském prostředí existoval i jiný překlad *Tnugdalova vidění*, jenž se dochoval v rukopisu z přelomu 15.–16. stol. – rukopis je uložen v Národní knihovně ve Varšavě (Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, BOZ 92, ff. 259–288, datace 1495–1505). Podle Turilova jde o překlad z latinského nebo polského vzoru (srov. ТУРИЛОВ 2007 [online]); Verkholantsevová uvažuje o tom, že by mohlo jít o upravenou redakci vycházející z předchozího ruténského překladu nebo, méně pravděpodobně, že by i tato recenze vycházela přímo z českého či latinského zdroje (srov. VERKHOLANTSEV 2008:59–60, 69).

³²⁸ Srov. *tamtéž*:52.

Tiburtina). Za přímý zdroj ruténského **Сказание ѿ сивилле пророчици** se považuje česká redakce 15. století.³²⁹ Toto apokryfní vyprávění se rovněž nacházelo v dnes již neexistujícím rukopisném kodexu 16. století ze sbírky Krasínských (BOK 82, ff. 119v–124v).³³⁰

Z českého zpracování starozákonního vyprávění o Tóbitovi (Tóbijášovi) velmi pravděpodobně vycházel i ruténský autor díla **Книга товиюъ**, jež bylo (podobně jako příběh o Tnugdalovi a proroctví Sibylino) součástí kodexu z fondu Krasínských (BOK 82, ff. 77–91v).³³¹

Českými předlohami se podle některých badatelů inspiroval (míra inspirace není dosud jednoznačně prokázána) ruténský autor-sestavovatel či překladatel rukopisu nazývaného *Западнорусскаий сборник XV века*. Sborník popsal, s jeho paleografickými a jazykovými zvláštnostmi, řazením jednotlivých pověstí i odkazy na rukopisy téměř stejného nebo podobného obsahu včetně stavu tehdejšího bádání nad nimi J. F. Karskij a označil ho za „один з выдающихся памятников старой западнорусской письменности“.³³²

První část rukopisného sborníku pocházejícího nejpravděpodobněji z konce 15. století³³³ tvoří směsice příběhů *Passio Christi*, která představuje vyprávění o Kristovu strádání sestaveném z kanonických i apokryfních zdrojů, kromě jiných i Nikodémova evangelia.³³⁴ V ruténském zpracování není vyznačeno záhlaví,³³⁵ text začíná slovy **Июка г҃а нашого исю҃҃ х҃҃а ѿд преворотны҃х жидо҃҃**.³³⁶ Tvzení Aleksandra Brücknera (1856–1939) o tom, že ruténská redakce je přímým překladem redakce polské a že byla zhotovena ne později než v šedesátých letech 15. století z latinského originálu, odmítá J. F. Karskij s tím, že ukrajinsko-běloruské *Passio Christi* mohlo sice z polské předlohy vycházet, ale celkově jde o svébytně

³²⁹ Srov. BRYNYCHOVÁ 1927; ФЛОРОВСКИЙ 1947:31–35; КАРСКИЙ 1962:316–339; ФЛОПЯ 2007; VERKHOLANTSEV 2008:71–85, lingvistická analýza ruténského překladu *tamtěž*:118–127.

³³⁰ Srov. VERKHOLANTSEV 2008:71.

³³¹ Srov. КАРСКИЙ 1962:218; ФЛОПЯ 2007; VERKHOLANTSEV 2008: 86–89.

³³² КАРСКИЙ 1962:263. Popis sborníku *tamtěž*:263–339. Dále srov. ФЛОПЯ 2007. V současnosti je vlastníkem rukopisu (Q.I.391) Российская Национальная библиотека (potvrzeno prostřednictvím osobní komunikace – KRUSHELNITSKAJA 2014).

³³³ Srov. КАРСКИЙ 1962:264.

³³⁴ Srov. *tamtěž*:263–268, zde uvedena i předchozí literaturu k tématu. Srov. dále POLÍVKA:1891.

³³⁵ V pověsti o Kristově strádání je v úvodu pozdější rukou připsáno: „Passio Christi versa ex Latino in Dialectum Ruthenam in Polonia usitata.“ Srov. КАРСКИЙ 1962:265.

³³⁶ Otištěný text srov. *tamtěž*:269–272.

přepřacovaný text, jehož autor využil i různé jiné latinské zdroje a mezi nimi i redakci českou.³³⁷

Česká zpracování měl podle Karského v ruce i překladatel či autor-sestavovatel dalších dvou pověstí. První z nich je příběh Tří králů, převedený z polské či přímo latinské předlohy (v *Západoruském sborníku* bez záhlaví – začíná **Юли^ж прывелены^х тро^х горнокнижники^в. и певно правдивы^х тро^х королевы^в.**³³⁸), druhou je příběh o Alexeji, člověku božím (**С^вѣ^ти^и ѡ^лекс^ѣи...**),³³⁹ přeložený a přepřacovaný podle latinské *Legenda Aurea*.

Podle Karského má *Западнорусский сборник XV века* původ v katolickém prostředí; pravoslavný či řecko-katolický autor-sestavovatel či překladatel by podle něho nepsal o pravoslavných obřadech jako o zvláštním, neznámém jevu a neuvedl by slova **какъ мы ѡ^цю папе послушны**. Poznámka o **тре^х золоты^х оугорски^х** uvedená ve sborníku vede běloruského badatele k domněnce, že autor žil v *Uherské Rusi* či v její blízkosti.³⁴⁰

4.5 Lucidář ukrajinské redakce

Na rozdíl od ukrajinského lucidárního textu přeloženého z češtiny bylo pro ruskou redakci výchozím pramenem německé dílo.³⁴¹ Ve starších ruských studiích se ruská a

³³⁷ Srov. *tamtéž*:279, 285. Karskij při srovnávání polské a ruténské redakce uvádí i část textu *Passio Christi* z „maloruského“ rukopisného kodexu, jenž patřil do sbírky profesora varšavské univerzity A. I. Smirnova. Součástí tohoto kodexu byl i lucidář, který Karskij okomentoval a vydal (КАРСКИЙ 1906).

³³⁸ Otištěný text srov. КАРСКИЙ 1962:272–277. Stejnou redakci obsahuje rukopis č. 331 v moskevské synodální knihovně (na listech 99–165).

³³⁹ Otištěný text srov. *tamtéž*:277.

³⁴⁰ Srov. *tamtéž*:289. Celkově o pověstech obsažených v *Západoruském sborníku* srov. též ФЛОРОВСКИЙ 1947:35–41; ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008:250; ТУРИЛОВ 2007 [online].

³⁴¹ Ruskou redakcí lucidáře se jako první důkladně zabýval filolog a archeograf Nikolaj Savvič Tichonravov (1832–1893), jenž vyvrátil předchozí tvrzení o překladu ruského lucidáře z latiny či polštiny a poukazoval na řadu germanismů v ruském textu. Tichonravov vydal kratší, druhou recenzi ruského lucidáře (ТИХОНРАВОВ 1859:41–66) podle rukopisného textu ze 17. stol. z fondu moskevské Synodální knihovny, č. 785. První recenzi vydal později literární historik Ivan Jakovlevič Porfirjev (1823–1890) – ПОРФИРЬЕВ 1890:417–471, podle rukopisu ze 17. stol. (původní text ruského lucidáře se nedochoval) z fondu Solovecké knihovny Kazaňské duchovní akademie, č. 350 (261). Srovnání obou recenzí provedl Archangelskij (АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899:5–36), sledoval jejich písařské chyby a různocnění (*tamtéž*:36–47) a otiskl i třetí recenzi (ze 17. stol.) z rukopisného fondu moskevského Rumjancevova muzea, č. 548 (*tamtéž*:47–68), která svým rozsahem stojí mezi první a druhou

ukrajinská redakce směšovaly a považovaly za odlišné verze jediné redakce, zpracované podle německého *Lucidaria*. I když se již koncem 19. století objevila zmínka o určité shodě textu jedné „ruské“ recenze s redakcí českou,³⁴² teprve počínaje prací Jevfimije Fjodoroviče Karského³⁴³ o „maloruském“ lucidáři z počátku 20. století³⁴⁴ se počíná uvažovat o dvou odlišných východoslovanských redakcích, ruské a ukrajinské. A. S. Archangelskij, jenž studoval opisy ruského lucidáře, jež se šířily zhruba od poloviny 16. století (kdy se předpokládá nejpozdější datum pořízení ruského překladu, možné je však uvažovat i o dřívějším datu)³⁴⁵ až do 19. století, pak nalézá tři základní recenze.

Podle dostupných pramenů seznámil veřejnost poprvé s rukopisným textem ukrajinského lucidáře (podle místa nálezu pojmenovaný jako *Borševyčský rukopis*) jeden z významných činitelů haličského národoveckého hnutí, publicista, pedagog a hudební skladatel Anatol (Natal) Klymovyč Vachňanyn (1841–1908). Úryvky

---

recenzí; upozorňoval na mnohé verze ruského lucidáře, jež jsou obměnami uvedených základních recenzí. Otiskl též dochovaný zlomek textu lucidáře z rukopisného kodexu Vilenské veřejné knihovny, č. 107 (*tamtéž*:68–73), v němž shledal shody s českým lucidářem a pečlivě porovnal první redakci ruského lucidáře vydanou Porfirjevem (při odchylkách odkazoval i na další ruské recenze či verze) s německým textem podle Simrockova vydání (*tamtéž*:78–134). Novější odborné studie (např. MILLER 1978:401) již určují i konkrétní německé vydání (Lübeck: Mathäus Brandis, 1485), ze kterého byl ruský lucidář přeložen.

³⁴² АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899:72. Pozdější bádání J. F. Karského však stanovilo, že se nejedná o ruskou redakci, nýbrž o jedno ze znění ukrajinské redakce lucidáře (*Vilenský rukopis*).

³⁴³ Jevfimij Fjodorovič KARSKIJ (1860–1931), slavista, filolog, zakladatel moderní bělorusistiky, profesor Varšavské univerzity, člen několika učených společností, od r. 1929 i člen České akademie věd. O Karského životě srov. blíže БУЛАХОВ 1981:7–31.

³⁴⁴ КАРСКИЙ 1906.

³⁴⁵ Dochovalo se svědectví o tom, že ruský překlad lucidáře obdržel filolog a překladatel liturgických textů z řečtiny do církevní slovanštiny Maxim Grek (1470–1556), jenž na něj podal přísně odmítavý posudek týkající se především otázek-odpovědí z oblasti teologie, ale i kosmologie (Послание к некоему мужу поучительном на обеты некоего латынина мудреца). Své vyjádření k lucidáři napsal Grek v tverském vyhnanství po roce 1531, čímž se stanovuje nejzazší termín překladu díla do ruštiny. (Ukázky z Grekova odsuzujícího posudku uvádíme v kap. Ukrajinský lucidář). Podle Alekseje Ivanoviče Sobolevského (1857–1929) byl překlad k posouzení předložen Maximu Grekovi dříve, *въ цвѣтущее время дѣятельности Максима въ Россіи*, tzn. do soudu nad ním v r. 1525, čímž by se posunulo datum překladu ruského lucidáře do první poloviny 16. stol. (SOBOLEVSKIJ 1989:225). Tichonravov uváděl jako možného překladatele lucidáře pskovského *posadnika* Georgije Ivanoviče Tokmakova (+1578), autora staroruské pověsti o ikoně Bohorodičky z Vydropusku – srov. ТИХОНРАВОВ 1859:35. Tuto domněnku považují někteří badatelé za mylnou (srov. např. ХОРОШКЕВИЧ 1980:246–247). O Grekovu názoru na dílo srov. dále АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899:73–78; zde jsou uvedeny citáty z ruského lucidáře ve spisech Maxima Greka pocházející z první či jedné z prvních recenzí ruské redakce. Grekův odsudek i následný zákaz šíření díla ze strany církevních autorit byly zřejmě i důvodem, proč se lucidář nedostal do vydavatelského plánu některého z ruských tiskařů. K tomu srov. ROTHE 1984:68.

z rukopisu publikoval v roce 1869 pod názvem Катехисисъ, история и землеписъ v časopise *Правда: письмо наукове и литературне*.³⁴⁶ Vysvětluje v něm, že manuskript našel v srpnu roku 1868 „на поді въ попівстві старімъ у отця Петра Копка въ селі Боршевичі коло Нижанковиць³⁴⁷ въ околі Перемиській“.³⁴⁸

O rukopisu Vachňanyn uvádí, že se nedochoval v celistvosti, zahrnuje „12 картинъ; ... На позісталій половинці 13-тої картинки находилось имя автора чи переписчика, вразъ зь означіннямъ місцевости и часу, де и коли розправа ся списаною зістала;“³⁴⁹ – písmo s údaji o zpracování textu je však již z větší části nečitelné, lze pouze přečíst, že text byl dokončen „въ місточку... при церкві св. ... паномъ Степаномъ ... 1713 місяця...“³⁵⁰ Není jasné, zda jméno patřilo autorovi-zpracovateli textu, či zda byl *pan Stepan* přepisovačem. Manuskript je napsán „скорописью руськую; а понекуда латинською; начальні жь букви кожного уступа начертані червоною краскою“.³⁵¹

Vachňanyn nazývá sice nalezený rukopis Katechismem, historií a zeměpisem, avšak z popisu manuskriptu i publikovaných ukázek je nepochybné, že jde o ukrajinskou redakci lucidáře. Formou výkladového dialogu („Учень питає про все въ Майстра, а той, беручи майже завсігди письмо святе за підставу мудрости и науки, одвічає ёму зь всею повагою.“)³⁵² jsou v něm rozebírána témata biblická, katechetická a historicko-geografická, „дотикаючи земель східніхъ, святыхъ“.³⁵³

Úryvky rukopisu publikoval Vachňanyn s cílem poukázat na úroveň haličské vzdělanosti na počátku 18. století i na pozvolný nástup lidového jazyka do písemnictví: „нехай звісно намъ стане, якъ високо по сторонамъ нашимъ галицькимъ процвітала въ початку 18 віку умьєтність релігійно-світова и якъ звільненька втискавъ ся у письменництво языкъ престолюдний побічь святобливої мови старословінської“.³⁵⁴

³⁴⁶ ВАХНЯНИН 1869.

³⁴⁷ Vesnice Borševyči patří dnes administrativně do okresu Staryj Sambir ve Lvovské oblasti.

³⁴⁸ ВАХНЯНИН 1869:142.

³⁴⁹ *Tamtéž.*

³⁵⁰ *Tamtéž.*

³⁵¹ *Tamtéž.*

³⁵² *Tamtéž*:143.

³⁵³ *Tamtéž.*

³⁵⁴ *Tamtéž.*

O dalším osudu *Borševyčského rukopisu* se dochovala jediná zpráva z pera Ivana Franka (1856–1916), podle které se rukopis ztratil.³⁵⁵ Snažila jsem se najít upřesňující informace o rukopise a jeho případném uložení pátráním v kyjevských a lvovských knihovních katalozích i přímými dotazy na několika vědeckých pracovištích, avšak zdá se, že o tomto manuskriptu žádné jiné údaje neexistují.

Některé z úryvků lucidáře *Borševyčského rukopisu* otiskl Ivan Franko ve čtvrtém díle svých *Апокрифи а легенди з українських рукописів* (1906).³⁵⁶

Druhá rukopisná verze ukrajinského lucidáře začínající slovy červeně vyznačenými:³⁵⁷ **Люцидарь ѿзнаймѣющій ѿречахъ сотворенихъ на нѣси ѿ на Земли, з Грецького на Руский переложений** je součástí rukopisu, který objevil (a zařadil pak do svého soukromého fondu) Ivan Franko v obci Sokolja u města Mostyska,³⁵⁸ severovýchodně od Lvova (dnešní okres Busk) a který je znám jako *Sokolský rukopis*. Tento manuskript se nyní, jako součást miscelanea *Збірник життій, слів, легенд та інших творів* (Ф. 3, №4727; 201+2 fol., 18x30 cm), nachází ve fondu Institutu literatury v Kyjevě.³⁵⁹ Sborník, v němž se střídají texty psané polsky s texty v ukrajinštině, je opatřen razítkem institutu s datem 10. 1. 1950 a poznámkou: „Рукопис, писаний півуставом і скорописом, з кустодами і кіновар'ю. Мова близька до народної української. ... Зміст рукою Ів. Франка.“ K názvům jednotlivých textů byla kvůli přehlednosti (zřejmě Ivanem Frankem) doplněna pořadová čísla a u sborníku byly očíslovány jednotlivé strany. Lucidář je v *Sokolském*

³⁵⁵ Srov. ФРАНКО 1906:18–19; TENTÝŽ 1910:221.

³⁵⁶ *Tamtéž*:38–41. Franko zde otiskuje větší část textu lucidáře publikovaného Vachňanynem v *Pravdě*: s. 190 (od poloviny 2. sloupce, počínaje otázkou **ІІкъ есть пекло сотворено**), s. 285–286. Otištěné části textu vysvětlují uspořádání pekla a ráje a poučují o jednotlivých světadílech až k odpovědi na otázku **Къдѣй текеть тїи рѣки**. Další text ze s. 143 a 151–152 a počáteční text ze s. 190 (1. sloupec a počáteční část 2. sloupce), které obsahují výklady o stvoření světa, Franko neotiskl. Pro účely srovnávání očísloval Franko jednotlivé otázky-odpovědi *Borševyčského rukopisu* tak, aby odpovídaly otázkám-odpovědím textu lucidáře ze *Sokolského rukopisu*.

³⁵⁷ Manuskript, stejně jako další dochovaná rukopisná znění ukrajinského lucidáře, není iluminován.

³⁵⁸ ФРАНКО 1899:205. Ivan Franko vyhledával, třídil, editoval a vydával staré rukopisné památky nacházející se na nejrůznějších místech v oblasti Haliče, Přikarpatí, Bukoviny a Zakarpatí; o jeho metodice a zásadách textové kritiky při vydávání rukopisů srov. МЕЛЬНИК 2010; ГАЛИК 2012.

³⁵⁹ Mé poděkování patří pracovníkům institutu za příležitost rukopis prostudovat a pořídit jeho fotokopii. Za pomoc při vyhledání samého manuskriptu děkuji literárnímu historikovi Romanu Kysel'ovovi.

rukopisu uveden pod číslem 49, začíná v dolní polovině strany 338, kde navazuje na text O Pierwszym Imieniu Iruzalem a pokračuje pak jako celistvý text končící v dolní části strany 354.

Plný text lucidáře „y карпаторуській перерібіці“³⁶⁰ ze *Sokolského rukopisu* otiskl Franko (podobně jako již zmíněnou část *Borševyčského rukopisu*) ve svých *Apokryfech a legendách z ukrajinských rukopisů*.³⁶¹ Důvod, proč tak zjevně neapokryfní dílo, jakým je středověký lucidář, zařazuje do oddílu apokryfních katechizmů („яких багато попадаєть ся в наших старих рукописах і в мно́жестві рі́зних форм, комбинацій та редакцій, часто в виривках, майже ніколи в якісь закруглений, планого уложеній цілости“³⁶²), objasňuje částečně jeho obsahem, především však dialogickou formou.³⁶³

Franko objasňuje stručně genezi německého lucidáře a jeho popularitu jak v Německu, tak v Dánsku a Nizozemsku. Poté uvádí, že text lucidáře byl na konci 14. století přeložen do češtiny, v 15. století pak do polštiny, ze které měl být pořízen překlad do ukrajinštiny (*на нашу [мову]*). Toto své tvrzení však nerozvádí ani neuvádí pramen, ze kterého údajnou, zjevně mylnou zprávu o ukrajinském překladu z polské předlohy čerpal.³⁶⁴ Zmiňuje i ostrou polemiku Maxima Greka,³⁶⁵ jež je prvním dokladem o existenci ruské redakce lucidáře, vytvořené podle německé předlohy.³⁶⁶ Odkazuje též na práce ruských badatelů, kteří se věnovali rozboru ruské

³⁶⁰ ФРАНКО 1906:VII.

³⁶¹ *Tamtěž*:25–37.

³⁶² *Tamtěž*:VI.

³⁶³ Srov. *tamtěž*:VI–VII.

³⁶⁴ Předpoklad (ovšem nepodložený důkazy) o existenci staropolské redakce lucidáře, z níž byl přeložen ukrajinský lucidář, opakuje pro Frankovi i J. Janów (srov. JANÓW 1932:72).

³⁶⁵ V úvodu Grek poukazuje na závadné pasáže v lucidáři a varuje, že není vhodný pro pravoslavné čtenářstvo: „Латиняне, о Георгій, сильно заблудились и постоянно заблуждаются, увлекаясь эллинскими и римскими науками и книгами еврейскими и арабскими. Поэтому ты всѣми мѣрами удайся отъ нихъ, а внимай учителямъ православнымъ. Srov. ГРЕК 1911:149. Následuje fiktivní dialog, ve kterém Grek opravuje názory Lucidaria a uvádí je do souladu s pravoslavným učením: **Люцидаріусь**: Богъ былъ не единъ, но съ нимъ было сотвореніе міра.

Максимъ: Это выраженіе платоновское и аристотелевское, а не хрїстіанское; те говорятъ, что міръ соприносущенъ Богу. Если „сотвореніе міра“ было съ Богомъ и потому Онъ былъ не одинъ, то это значить, что міръ всегда съ Нимъ, то значить, что онъ соприносущенъ Ему; а это - хула. [...] Srov. *tamtěž*:150. Celý dialog Greka s *Lucidariem* s příklady otázek-odpovědí, jež v lucidáři nejsou vysvětlovány podle pravoslavné víry, srov. *tamtěž*:150–156.

³⁶⁶ Srov. ФРАНКО 1906:37.

redakce díla (Tichonravov, Porfirjev, Archangelskij)³⁶⁷ i na kritické vydání textu lucidáře jak české (staročeské) redakce Čeňka Zírta, tak ukrajinské („maloruské“) redakce J. F. Karského (podle Franka „українсько-руська перерібка“).³⁶⁸

O jiné verzi ukrajinské redakce lucidáře³⁶⁹ se zmiňuje historik, filolog a pedagog Flavian Nikolajevič Dobrjanskij (1848–1919) v publikaci *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских*, ve které sestavil seznam manuskriptů, jež tvořily fond rukopisného oddělení Veřejné knihovny ve Vilně (založena roku 1865). Rukopisný fond nejrůznějšího obsahu zahrnuje dokumenty s historickým a právnickým obsahem (akta, gramoty, privilegia, výpisy atd.) sepsané „на языках русскомъ, латинскомъ и польскомъ“, a rukopisy literárního charakteru, které Dobrjanskij dělí na rukopisy a) иностранныя a b) церковно-славянскія a русскія.³⁷⁰

Rukopisy, jež postupně utvářely fond knihovny, byly získávány od poloviny šedesátých let 19. století, kdy se s cílem záchrany starých ukrajinsko-běloruských literárních památek organizovaly badatelské „командировки по Западному краю“.³⁷¹ Rukopisy byly získávány nákupem, výměnou za nové knihy nebo, nejčastěji, je knihovna obdržela darem od duchovenstva, ředitelů gymnázií i privátních osob.³⁷²

Největší část rukopisů pocházela ze Supraslského kláštera (založen 1498),³⁷³ dalšími významnými středisky, jejichž manuskripty přešly do knihovního fondu, byl Žyrovický klášter (činný od druhé poloviny 15. století) a dále klášter Nejsvětější Trojice (Markův) ve Vitebsku (činný od 14.–15. století). Rukopisy předávané do fondu vilenské knihovny neobsahovaly v naprosté většině žádné chronologické údaje, jež by pomohly určit datum jejich vzniku.

Mezi kláštery panovala živá výměna manuskriptů, které pak mniši opisovali – dokladem toho je fakt, že v kláštorech, mnohdy od sebe značně vzdálených, se

³⁶⁷ Srov. *tamtéž*:XXV, 38.

³⁶⁸ *Tamtéž*:XXV.

³⁶⁹ Lucidář (v rukopisu *Люцидар*) popisuje Dobrjanskij pod názvem *Люцидаріусь*. Srov. *ДОБРЯНСКИЙ* 1882:232.

³⁷⁰ Srov. *tamtéž*:XIII.

³⁷¹ Srov. *tamtéž*:XV.

³⁷² Srov. *tamtéž*:XVI.

³⁷³ V roce 1557 nechal archimandrita kláštera pořídít soupis klášterního inventáře včetně rukopisných knih. O píli mnichů-skriptorů svědčí skutečnost, že devětapadesát let po založení kláštera se v jeho knihovně nacházelo 129 kodexů. Srov. *tamtéž*:XXVII.

nacházejí stejné rukopisy. Bylo zvykem, že rukopis obsahoval varování před pokusem o zcizení pod hrozbou prokletí.³⁷⁴

Lucidář je u Dobrjanského uveden v seznamu manuskriptů v oddíle IV. obsahujícím texty většinou historického obsahu. Tyto texty (jejich sepsání stanovuje Dobrjanskij do období 15.–18. století) „будучи составляемы или переписываемы на западной окраинѣ Россіи, поневолѣ принимали формы и выраженія западно-русской рѣчи и поэтому не лишены своего значенія для изученія языка этого края. Кромѣ того, такъ какъ на западѣ Россіи было слишкомъ сильно вліяніе католичества, то и рукописи наши... носятъ на себѣ слѣды этого вліянія, чѣмъ также значительно отличаются отъ рукописей подобнаго рода писанныхъ въ Россіи“.³⁷⁵

Lucidář v ukrajinské redakci, na něž se Dobrjanského poznámka o vlivu katolicismu též vztahuje, je součástí kodexu *Сборникъ житій святихъ*: „Изъ сборниковъ житій святихъ заслуживають вниманія..., №107 какъ писанный на бѣлорусскомъ нарѣчїи съ замѣтнымъ вліяніемъ латинства на составъ его.“³⁷⁶ ... „Сборникъ, въ четверть, 302 листа, писанъ скорописью XVII вѣка, въ большей части однимъ почеркомъ. Переплеть новѣйшій. Доставленъ въ 1865 году Н. И. Соколовымъ.“³⁷⁷ Údaje o místě původního uložení kodexu uvedeny nejsou. K textu lucidáře Dobrjanskij roznamenává: „Выдержки изъ этой книги на бѣлорусскомъ нарѣчїи“... „весьма любопытны“.³⁷⁸

³⁷⁴ I přes tato varování se stávalo, že se rukopisy, jež byly drahocennostmi, již nevrátily původnímu majiteli. Dobrjanskij popisuje pouť jednoho z rukopisů ze soupisu Vilenské veřejné knihovny, *Творення Симеона Новаго Богослава* (č. 72, 15. stol.), jenž putoval od kláštera ke klášteru bez navrácení do místa propůjčení. Pouť rukopisu je zdokumentována v četných margináliích na jeho listech, ze kterých je patrné, že střídavě pobýval v pravoslavných a uniatských rukou, přičemž jak pravoslavní, tak uniaté v něm svými příписи zanechali živé stopy náboženské polemiky. Srov. *tamtěž*:XXIV–XXVI.

³⁷⁵ *Tamtěž*:XXVIII.

³⁷⁶ *Tamtěž*:XXVII.

³⁷⁷ *Tamtěž*:231. N. I. Sokolov patřil k nejaktivnějším členům vilenského týmu pátrajícího a zachraňujícího rukopisná díla minulosti. Srov. *tamtěž*:XV.

³⁷⁸ *Tamtěž*:232. Domněnku Dobrjanského o tom, že tato recenze lucidáře je sepsána v „běloruském nářečí“, vyvrací J. F. Karskij a dokládá, že jde o „nářečí maloruské“ – srov. КАРСКИЙ 1906:3.

V současnosti je kodex obsahující úryvky lucidáře součástí fondu Knihovny Vrublevských Akademie věd ve Vilniusu (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka) pod označením F19, №107.³⁷⁹

Text lucidáře zde začíná uprostřed fol. 26r (předchází mu krátký text modlitby **ИЛТВА ТРЕТАА ТОМЪЖЪ**), pokračuje na fol. 26v, na listech 27 a 28 ho pak přerušuje jiný text (**ИЗЪ ПАТЕРИКА**) a další úryvek z lucidáře pokračuje na fol. 29r, v a končí několika horními řádky na fol. 30r. Tyto části lucidáře jsou psány jinou rukou než okolní díla. Úryvek lucidáře, jenž nemá obvyklou dialogovou formu a tvoří souvislý, jednotlý text, je mezi uvedená díla vklíněn a je napsán i odlišnou rukou. Název se zjevně zavádějícími údaji o vydání z roku 1622 – **ЛЮЦІДАРЪ КНИГА, ДРЪКОВАНА ВЪ МОСКВѢ РОКЪ АХКѢ** – jsou uvedeny jako marginálie na pravé straně fol. 26r.

Torzo lucidáře z vilenského kodexu přetiskl A. S. Archangelskij ve své publikaci *Къ исторіи древне-рускаго Луцидаріуса: сличеніе славяно-русскихъ и древне-нѣмецкихъ текстовъ*³⁸⁰ rovněž s poznámkou, že jde o „любопытный отрывокъ“.³⁸¹ Archangelskij na základě vybraných otázek-odpovědí jako první z badatelů, kteří se lucidářem ve východoslovanském prostředí zabývali, uvádí domněnku o podobnosti této recenze s českou redakcí lucidáře: „Редакція отрывка нѣкоторыми подробностями напоминаетъ текстъ Чешскаго Луцидаріуса.“³⁸² K uvedenému roku vydání poznamenává: „Любопытно указаніе на печатное изданіе *Луцидаріуса* въ Москвѣ, въ 1622 году. Къ сожалѣнію, указываемое изданіе, повидимому, не сохранилось, – по крайней мѣрѣ оно совершенно не извѣстно нашимъ библіографамъ.“³⁸³ Údaj o vydání z roku 1622 lze však považovat za mystifikaci – jednak o něm neexistuje žádný doklad, jednak je nepravděpodobné, že by knihu podobného neortodoxního ražení zařadil do svého edičního plánu některý z tehdejších tiskařů působících v pravoslavné Moskvě.³⁸⁴

Další recenze ukrajinského lucidáře se pod názvem *Малорусскій Луцидарію по рукописи XVII вѣка: текстъ, составъ памятника и языкъ* dočkala v roce 1906

³⁷⁹ Jsem vděčná pracovníkům knihovny Akademie za vstřícnost, s kterou mi umožnili prostudovat rukopis a pořídit fotokopie folií s textem lucidáře.

³⁸⁰ Přetisk lucidáře srov. АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899:69–72.

³⁸¹ *Tamtěž*:68.

³⁸² *Tamtěž*:72.

³⁸³ АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899:72–73.

³⁸⁴ Srov. КАРСКИЙ 1906:4.

komentovaného vydání³⁸⁵ zásluhou historika a filologa Jevfimije Fjodoroviče Karského. O rukopisu této recenze, dnes nezvěstném, Karskij uvádí: „Рукопись, изъ которой мы беремъ свой текстъ, принадлежала бывшему проф. Варшавскаго Университета А. И. Смирнову. Она писана на бумагѣ, 4°, югозападнорусской скорописью XVII вѣка.“³⁸⁶

Snažila jsem se dopátrat jakékoliv další zprávy o rukopisu, avšak uvedená Karského poznámka je zřejmě jediným důkazem o existenci tohoto manuskriptu. Obrátila jsem se na několik paměťových institucí na Ukrajině, v Rusku i Polsku, ale z jejich odpovědí je takřka jisté, že o daném rukopisu neexistuje v současnosti žádný archivní údaj ani katalogizační záznam.³⁸⁷ Je pravděpodobné, že rukopis mohl být zničen v průběhu 2. světové války, podobně jako tomu bylo v případě již zmiňovaného rukopisného kodexu 16. století,³⁸⁸ patřícího do varšavské sbírky Krasínských.³⁸⁹

V záhlaví textu této recenze lucidáře je uvedeno: „**И теперъ з Грецакаго Нарѣски**” **ИЗЪЯКЪ ПРЕЛОЖЕНЪ. РОКЪ. БЖІА АХЛС.**“ Údaj o překladu z řečtiny může být chybou,³⁹⁰ anebo, pravděpodobněji, záměrem, který měl u pravoslavných vyvolat zájem a potlačit nedůvěru k dílu přicházejícímu z katolického západu. V závěru této recenze lucidáře se ostatně píše: „**К ТОИ**” **РАДОТИ НАСЪ РАЧЪ, МИЛОСТИВИ**” **БЖЕ ВСЪ**^X **ДОМЪСТИТИ ПРАВОСЛАВНИХЪ ХРІТІЯ**“.³⁹¹

³⁸⁵ Ještě před knižním vydáním vydal Karskij text v témže znění v časopisu *Варшавские университетские известия* 1905:1–57.

³⁸⁶ КАРСКИЙ 1906:2. Majitel rukopisu Alexandr Ivanovič Smirnov (1842–1905), jenž přednášel starou ruskou literaturu, byl na historicko-filologické fakultě Varšavské univerzity kolegou Karského. Srov. výroční zprávu Varšavské univerzity za rok 1904/1905 (*Варшавские университетские известия* 1905:7).

³⁸⁷ Srov. moji osobní komunikaci: ЛЫКОВА 2015; ТАРАСОВА 2015; ШЕВЦОВА 2015; JASZCZYNSKA 2016; KASZLEJ 2016; WIRKUS 2016; ПРОХОРОЕНКО 2016.

³⁸⁸ Srov. VERKHOLANTSEV 2008:52.

³⁸⁹ Následkem obou světových válek, ale i války občanské a polsko-sovětské, došlo na bývalém území ruské říše k nenahraditelné ztrátě značného množství kulturních památek včetně literárních. O osudu oddělení rukopisů i archivních materiálů profesorů Varšavské univerzity založené v r. 1869 (univerzita zabezpečovala kvalitní vysokoškolské vzdělání především pro oblast tzv. Carství polského a západoruské gubernie) srov. studii ЛИПАТОВА–ШАХАНОВ 1992 (tato studie však o archivu A. I. Smirnova nepojednává).

³⁹⁰ Podle Karského tuto záměnu, tedy „з чешскаго“ на „з грецакаго“, mohl udělat opisovač, nikoliv autor překladu. Je-li tento předpoklad správný, uvedený rok 1636 se potom nevztahuje k datu překladu, ale označuje dobu, kdy byl pořízen jeho opis. Srov. КАРСКИЙ 1906:7.

³⁹¹ Srov. *tamtéž*:42.

Karskij, jenž již mohl čerpat ze Zíbrtova *Staročeského lucidáře* vydaného roku 1903, byl prvním, kdo provedl textovou analýzu ukrajinské redakce lucidáře a základní srovnání mezi českou a ukrajinskou redakcí.³⁹² Doložil, že ukrajinská redakce se liší od ruské, pro niž byl zdrojem překladu německý text. Vyslovil domněnku, že rukopis, který má k dispozici, není bezprostředním, původním překladem – jednak obsahuje silně zkomolená latinská slova (a opisovač překladu zřejmě neznal latinu), jednak propria buď nesprávně napsaná, anebo se lišící od vlastních jmen v českém textu. Tyto odlišnosti ve vlastních jménech mohou vést i k jiné domněnce – že totiž překlad byl pořízen z dnes již neznámé (nedochované) české verze lucidáře, která však byla velmi blízká textu *Fürstenberského rukopisu*.³⁹³

Karskij vyznačuje nejdůležitější paleografické a jazykové zvláštnosti ukrajinského překladu. Dokládá, že jeho autor (opisovač) se důsledně drží jazykových charakteristik ukrajinštiny, ovšem pouze v takové míře, v jaké mu to dovolují grafické možnosti jeho doby, tj. 17. století.³⁹⁴ V textu se kromě polonismů (барзо, жродла, южъ, цю колвекъ aj.), které se v ruténských literárních památkách tohoto období běžně vyskytují a jsou dokladem aktivního působení polštiny na tehdejší *юго-западнорусский литературный язык*,³⁹⁵ objevují bohemismy (барва,³⁹⁶ каузло³⁹⁷ тосъ³⁹⁷ či [барву] мудрью³⁹⁸) a zkomoleniny (ложе [сѣрти])³⁹⁹ odkazující k české předloze.

³⁹² Na Karského práci o lucidáři u nás upozornil literární historik Jiří Horák – srov. HORÁK 1910.

³⁹³ Srov. *tamtěž*:7.

³⁹⁴ Srov. *tamtěž*:2.

³⁹⁵ *Tamtěž*:7.

³⁹⁶ *zwierze sie nebogy ageft cърne barwy* (F 52.11–12), *zwierze nebogi se nicz gineho, gedno czerwenene barwy* (P 53.11). Český rukopis a prvotisk uvádějí rozdílný údaj, ukrajinský text se zde přidržuje prvotisku: звѣра нѣчого не боитца едно червонои барви (K 38); звѣра не боитца ничого толко барви червонои боитца (S 40); не боитца тоє звѣра нѣчого, только барви червонои (V 70); Не боитца ничого [...] иншого її червене барви (R 7r). V případě *Borševyčského rukopisu* patří úryvek s daným textem k nedochovaným částem.

³⁹⁷ *hrad... parfida, wtom geft... nalezeno kuzlo* (F 52.22); *hrad... parsidia, wtom gest... nalezeno kuzlo* (P 53.22–23); *городъ... персида, тутъ на денъ о каузло тосъ* (K 39). Ostatní verze ukrajinského lucidáře tento výraz nepoužily.

³⁹⁸ *barwu ma... modru popowietrzy* (F 64.18); *barwu ma... modru popowietrzy* (P 65.21); *чтири барви... мудрью по повѣтрѣ* (K 76). *Sokolský rukopis* (ani *Vilenský* a *Borševyčský*) tento text týkající se zabarvení duhy neobsahuje, v *Rakošynském sborníku* se v pasáži o duze názvy barev neuvádějí.

³⁹⁹ V tomto případě pochopil ukrajinský autor-kopista nesprávně termín označující část pekla, *lacus mortis: lužie smrti* (F 44.33); *luže smrti* (P 45.28) – český výraz *lužie, luže* překládá jako *ложе: ложе сѣрти* (K 13); *ложе смєрти* (S 14); *ложе смєрти* (B 14, 190). Text

Z fonetických rysů vyzdvihuje Karskij následující: na místě starého **ѣ** se v některých případech objevuje **и**, avšak i tam, kde je použito **ѣ**, je zřejmé, že autor či opisovač překladu četl tento grafém jako **и** (zřetelné je to např. ve slově řeky, kde se ve dvou po sobě následujících učitelových odpovědích střídá forma **рики** (K 39/ a **рѣки** (K 40)). Staré **ы** se pravidelně graficky vyjadřuje jako **и** (**вим"слилѣ** (K 29)). Na místě starého **о** se setkáváme se samohláskou **и**: (**ѡ"ѣблѣ" (K 36), ѣблѣко (K 36).⁴⁰⁰ Příznačné je časté používání tvarů na **-и** v gen. sg. a lok. sg. substantiv mužského rodu (**ѡ"початкѣ (K 5), о сотвореню (K 4);** tvary **-ови, -еви** v dat. sg. (**адамови (K 28), м"цєви (K 67),** časté jsou formy **-ове, -еѣ** v nom. pl. **аг"лове (K 10); д"х"ове (K 18), королевѣ (K 30), годовѣ и смоковѣ (K 36), в"тровѣ (K 48);** tvary stupňování přídavných jmen a příslovcí na **-ше**: **ви"ше (K 21), на"близше (K 64).** U tázacího zájmena **со** je vždy tvar **ѡо**; tvary sloves v 3. os. pl. nemají koncové **-т'** **заживаю (K 25), потикаю (K 71),** což je podle Karského důsledkem přímého českého vlivu. Složené tvary perfekta a plusquamperfekta se v ukrajinském textu objevují výjimečně (**ѣ"ми повѣдалѣ (K 4), оѣвошолѣ билѣ (K 41), билѣ роѣхоровалѣ (K 43).⁴⁰¹ V textu se objevují i některé jazykové rysy, především ákání typické pro tehdejší běloruský dialekt, stejně jako tvrdé **r**, jež je příznačné shodně pro budoucí běloruštinu a ukrajinštinu.⁴⁰² Vyjádření **r /p** jako tvrdé souhlásky se objevuje ve slovech **д"юцдарѣ (K název), теперѣ (K název, 36), морѣ (K 33, 41, 71), мору (K 64)** a mnoha dalších. Jak ukrajinštině, tak běloruštině odpovídá zvuk **h /г** (graficky vyjádřeno grafémem **т**, v Karského vydání přepisováno jako **г**).****

Ze syntaktických jevů zasluhují u sloves pozornost používání neosobních vazeb: **ѣкѣ першаго аг"ла зѣа"о (K 9), ерихона добито чрезѣ трѣуби (K 89)** či zvláštnosti (vlivem češtiny) v používání některých předložek: **край звѣзди (K 62); идѣтѣ до пекла (K 13), велѣ да раю (K 20), скроз и"дию, скрозѣ горѣ (K 35)** aj.⁴⁰³

Rakošynský sborníku ani Vilenského rukopisu tuto pasáž týkající se rozdělení pekla neobsahuje.

⁴⁰⁰ Blíže k fonetické stránce lucidáře rukopisu srov. КАРСКИЙ 1906:43–49.

⁴⁰¹ Morfologické zvláštnosti srov. *tamtěž*:49–53. Ve své diplomové práci, kde jsem uvedla základní charakteristiku ruské a ukrajinské redakce lucidáře, jsem se věnovala především komparaci způsobu použití minulých časů v ukrajinském, ruském a českém: srov. DVOŘÁKOVÁ 1985:53–79; tuto komparaci srov. též PETIŠKOVÁ 212.

⁴⁰² КАРСКИЙ 1906:2, 43.

⁴⁰³ Blíže k syntaxi srov. *tamtěž*:54–56.

Karského studií o lucidáři, jež pootvívá novou stránku historie kontaktů mezi českým a ukrajinským (ukrajinsko-běloruským) prostředím v období od konce 15. století do počátku 18. století, a to jak ve sféře literatury, tak jazyka, bádání o této ukrajinské literární památce v podstatě končí. „К сожалению, в существующей филологической литературе этот факт не получил дальнейшего славистического осмысления, хотя он четко указывает на продолжение скоринских традиций перевода и литературной обработки старочешских текстов представителями украинской и белорусской письменной культуры того времени.“⁴⁰⁴ „... никто (насколько это нам известно) из последующих лингвистов не воспользовался ценными наблюдениями Е. Ф. Карского над текстом исследованного им памятника при освещении исторических процессов взаимодействия украинского и белорусского языков.“⁴⁰⁵

Posledním známou verzí ukrajinského lucidáře je rukopis, jenž je součástí kodexu nazvaného podle místa nálezů *Rakošynský sborník*. V obci Rakošyno nedaleko Mukačeva ho objevil haličský literární vědec a historik, žijící od poloviny dvacátých let 20. století v Praze, Julian Andrejevič Javorskij (1873–1937). Uvádí ho v soupisu rukopisů *Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вѣковъ*,⁴⁰⁶ cenném materiálu pro studium podkarpatského písemnictví, který se mu podařilo sebrat v poměrně krátkém časovém úseku mezi léty 1926 a 1930.

Kodex je dnes uložen v rukopisném fondu Národní knihovny pod č. XVII L 14. Na předeštlí je poznámka: Zakoupeno 1932 od prof. Javorského. Předsádka obsahuje přípisek: Ракошинскій сборникъ. Луцидарій и другія статьи. Ркп. XVII в. 32 листа. (Приобр. вѣ февралѣ 1930 г. вѣ с. Ракошинѣ, возлѣ Мукачева, вѣ Закарпатской Руси.), následuje podpis J. A. Javorského a razítko knihovny, tehdy ještě pod názvem Veřejná a universitní knihovna v Praze.

Na *Rakošynském sborníku* (32 fol., 9x15 cm) pracovali tři písaři. Tři písařské ruce se střídaly rovněž v samém textu lucidáře, jenž tvoří prvních dvacet listů sborníku (1r–20v) a nese záhlaví **Ѡ ПЫТАНІЙ Ѡ ТРОХЪ РѢЧАХ** (označení lucidář není uvedeno na žádném místě tohoto rukopisu), a to v následujícím pořadí: první ruka 1r–

⁴⁰⁴ БУЛАХОВ 1981:146–147.

⁴⁰⁵ Тамтѣж:149–150.

⁴⁰⁶ ЯВОРСКИЙ 1931.

5v (do poloviny 4. řádku), druhá ruka 5v (od poloviny 4. řádku)–11v (začátek 14. řádku), třetí ruka 11v (pokračování 14. řádku)–20v.

Na rozdíl od J. A. Javorského, podle kterého patří rukopis do 17. století,⁴⁰⁷ usuzuje filolog a literární historik Josef Vašica (1884–1968) podle typu písma rukopisu na pozdější datum jeho sepsání, nejspíše až na 18. století.⁴⁰⁸

Javorskij o textu lucidáře *Rakošynského sborníku* píše: „Это – особая, сильно сокращенная редакція Луцидарія.⁴⁰⁹ ... Языкъ народный, съ яркими признаками западнокарпаторусскаго нарѣчія (што, чо, цо, лемъ, ци, переход о в ъ и т. д.).“⁴¹⁰

Shledává výrazné ovlivnění českým originálem po jazykové stránce:

„значительнымъ количествомъ чехизмовъ или словакизовъ (младенець – mládenec, мистеръ, мистръ – mistr,⁴¹¹ властъ (страна) – vlast, – всѣ сплoшь; начъ – nač, 2; гѣдѣбѣ – hudbu, 2v;⁴¹² кралъ – král, 2v, 3;⁴¹³ кнѣзата – knížata, 3;⁴¹⁴ правѣ – 3, 15; прамени (источники) – prameny, 3v;⁴¹⁵ имено – jméno, 4v; коприва – kopřiva, 8;⁴¹⁶ крижъ – kříž, 12v, 13;⁴¹⁷ на прохадцѣ – na procházku, 13;⁴¹⁸

⁴⁰⁷ *Tamtěž*:95. Slovenský medievalista Peter Žeňuch klade, ovšem bez odůvodnění, vznik rukopisu na přelom 16. a 17. stol. Srov. ŽEŇUCH 2007:18.

⁴⁰⁸ Vašica uvádí stručný popis *Rakošynského sborníku* v soupisu církevněslovanských rukopisů ve fondech Národní knihovny ČR a Slovanské knihovny – srov. VAŠICA 1995:52. (Tato Vašicova práce zůstávala dlouho v rukopisné podobě, pracovní materiál vědce je datován rokem 1954; srov. úvod editorů – *tamtěž*:7).

⁴⁰⁹ ЯВОРСКИЙ 1931:95.

⁴¹⁰ *Tamtěž*:96.

⁴¹¹ V české redakci je učitel označován jako *miftr*; *mistr* (F; P), žák jako *mladffy*; *mladssy* (F; P). V ukrajinských zněních je učitel označován jako *манистеръ* (K); *манистер* (S); *И*. (B); *мистеръ*, *мистръ* (R) a žák jako *оученъ*, *ѣченъ* (K); *ученикъ*, *оученикъ*, *оучен*, *учен* (S); *У*. (B); *младенець* *младенець* (R); ve *Vilenském rukopise* není text na otázku a odpovědi rozčleněn, označení učitele (odpovídajícího) a žáka (dotazujícího se) tedy chybí.

⁴¹² ...: *kto gie nalezl hudbu* (F 48.11); ...: *kto gest nauprwe nalezl hudbu* (P 49.9); *Кто почалъ найпервей гѣдѣбѣ* (R 2v). V ostatních zněních ukrajinského lucidáře odlišně: *Хто найпервѣй игри вимъслилъ* (K 29); *Кто найпервей игри вимъслилъ* (S 30); *Хто первѣй игри вимъслилъ* (B 286; 30).

⁴¹³ ...: *kto gefl bil nauprwny kral* (F 48.17); ...: *Kto gest byl nauprwni kral* (P 49.14); *Кто найперве кралъ былъ... почалиста кралеве...* (R 2v, 3r); *Хто королемъ найпервѣй былъ... пошли кралеве...* (K 30); *Кто найпервей былъ кралемъ... пошли кралеве...* (S 31); *Хто найпервѣй былъ кралемъ... пошли Кралеве...* (B 286; 31); ve *Vilenském rukopise* daný úsek textu chybí.

⁴¹⁴ *knyezata* (F 48.18–19); *knížata* (P 49.16); *кнѣзата* (R 3r); *кнѣжата* (K 30); *кнѣжата* (S 31); *кнѣжата* (B 286; 31); ve *Vilenském rukopise* daný úsek textu chybí.

⁴¹⁵ *pramenyowe* (F 48.30); *pramenowe* (P 49.29); *прамени* (R 3v); *жр^ала* (K 33); *жр^дла* (S 34); *жр^дла* (B 286; 34); ve *Vilenském rukopise* daný úsek textu chybí.

⁴¹⁶ Tato metateze se v ostatních verzích ukrajinského lucidáře nevyskytuje – srov. *крапива* (K 39), *кропива* (S 41), *кропива* (V 71). V *Borševyčském rukopise* se daný úsek nedochoval.

прекажка – překážka, 15v; прекажють – překázejí, 15v⁴¹⁹)⁴⁰. V textu se setkáme i s „нѣсколькими полонизмами (прирожина – przyrodzenie, часто найпірвей – najpierwiej, 2v; оточонный – otoczony, 3; каганци – kagańce, 9v; посредкѣ – pośrodku, 15),“ ovšem prakticky v něm chybí výpůjčky z maďarštiny, jež jsou pro manuskripty sepsané v této oblasti typické: „но, странным образомъ, за исключенемъ одного (шарканѣ, 3v), без столь обычныхъ въ немъ мадьярскихъ словъ.“⁴²⁰

Výsledky bádání Karského i poznámky Franka a Javorského o ukrajinském lucidáři ve vztahu k českému shrnul Antonij Vasiljevič Florovskij a uvedl i výběr literatury k tomuto tématu.⁴²¹

Jazyk všech uvedených recenzí ukrajinské redakce lucidáře obsahuje řadu slov a slovních obrátů, jež mohou odkazovat k českému textu jako k bezprostřední předloze překladu, avšak mnohá z těchto slov by bylo možné považovat jak za výpůjčky z češtiny, tak i za výpůjčky z polštiny.⁴²²

⁴¹⁷ krziz (2x) (F 56.24, 44); krzyż (Ps 17r); крижъ (2x) (R 12v, 13r); крѣтъ (2x) (K 42, 43); крѣтъ (2x) (S 46, 47); v *Borševyčském rukopise* ani *Vilenském rukopise* se daný úsek nedochoval. V českém prvotisku strana 16v, kde je první výskyt jména kříž, chybí v obou dochovaných výtiscích.

⁴¹⁸ *prokratochwil wygel* (F 56.37); *gide... prokratochwili* (Ps 17r); напрохалцѣ (R 13r); иха" на протофилїи (K 42, 43); ѣхалъ... для проговлянія (S 46, 47); v *Borševyčském rukopise* ani *Vilenském rukopise* se daný úsek nedochoval.

⁴¹⁹ *prziekazely* (F 60.2); *przekazeli* (P 61.2); перѣкозали (K 55); v *Sokolském rukopise* je text rozměněn, v *Borševyčském rukopise* ani *Vilenském rukopise* se daný úsek nedochoval.

⁴²⁰ ЯВОРСКИЙ 1931:95. Javorskij se měl *karpatoruským* lucidářem zabývat podrobněji a připravovat k vydání publikaci *Zwei karpatorussische Versionen des Elucidarius aus dem XVII Jhte*; tuto informaci uvádí F. F. Aristov v bibliografickém výčtu prací děl J. A. Javorského (za období 1892–1932) pod č. 83, ovšem s poznámkou „въ печати“. Srov. АРИСТОВ 1932:13. Na tuto Aristovovu poznámku odkazuje i A. V. Florovskij, ovšem uvádí, že tiskem dosud (tj. do r. 1941, kdy byl 2. díl Florovského studie o česko-východoslovanských vztazích připraven do tisku /vyjít mohl až po válce r. 1947/) tato Javorského publikace nevyšla. Srov.

ФЛОРОВСКИЙ 1947:45. Publikace o *karpatoruských* verzích lucidáře není uvedena v žádném katalogizačním záznamu ani domácích, ani zahraničních knihoven, dá se tedy předpokládat, že, pokud je údaj o její existenci správný, zůstala nezveřejněna, v rukopisné podobě.

⁴²¹ *Tamtěž*:42–45.

⁴²² Např. варва – z středohornoněm. varwe, sthn. *farawa*, pragermán. *fahrwa, stp. (staropolsky) barwa, stč. (staročesky) barva (SUM, ESSUM); калѣзлѣ – kúzlo, kúzdlo vyskytují se jenom v češt. a hluž. a jejich základ souvisí bezpochyby — i přes neshodné -z/- a -gl- — se stněm. *gougel*, *goukel* = *Zauberei* (VW); млладенець – ve významu mládenec, mladý člověk, nejpravděpodobněji výpůjčka z české předlohy lucidáře; ukr. zast. ve významu nemluvně, robě; молодий, str. младъ, prsl. * moldъ; [млад] (bot.), zast. ve významu jilm, břest – podle (ESUM) možné, že jde o obměněnou výpůjčku z češtiny, ve významu mladé dřevo, mladý les; властѣ – ve smyslu vlast, nikoliv jako moc, síla; staroruské *власть* –

Jako rozhodující pro tvrzení o přímém překladu ukrajinského lucidáře z české předlohy je především struktura a obsah celého textu. Zmiňovali jsme, že, s výjimkou několika doplňujících otázek-odpovědí, převzal český lucidář pouze text první knihy *Lucidaria*, čímž se odlišuje od německého originálu. V těch ukrajinských opisech, které známe v jejich celistvosti (jde o *Sokolský rukopis*, *Karského rukopis* a lucidář *Rakošynského sborníku*) můžeme konstatovat, že odpovídají struktuře a obsahu otázek-odpovědí českého lucidáře, i když některé otázky jsou v nich vynechány, v některých odpovědích je text nakopak rozšířen či pozměněn. V případě *Vilenského rukopisu* známe jen pasáž s geografickým popisem Asie a Evropy, kde však text plně kopíruje českou předlohu, jak podrobněji uvedeme v následující kapitole. Pokud jde o dochované úryvky *Borševyčského rukopisu*, jeho autor doplnil úvodní část o otázky z oblasti katecheze, jež jiná známá ukrajinská ani česká znění neobsahují. Počínaje otázkou po rozdělení pekla pak již struktura i obsah otázek-odpovědí dochovaného úryvku odpovídá ostatním opisům ukrajinského lucidáře a jeho české předloze.

Český lucidář dále obsahuje takové textové zvláštnosti, jež se vyskytují pouze v české redakci, nikoliv v redakci německé a ruské; tyto zvláštnosti (jak ukážeme na příkladu geografických jmen) ukrajinský text převzal spolu s některými zkomoleninami, podle kterých je zřejmé, že mohly být do ukrajinského znění přejaty pouze z českého textu.

V předchozí kapitole jsme uváděli, že prvotisk obsahuje svérázný dodatek o hrajícím Davidovi v otázce týkající se tmavých měsíčních skvrn: *co gest to černeho wmiesyecy, gessto riekagi sprostni: Dawid hude*. (P 63.13), který nezná ani *Fürstenberský rukopis*, ani žádné znění německého (ani jiného národního) lucidáře. Bylo zajímavé srovnat příslušnou pasáž v ukrajinských textech: v lucidáři Karského vydání se žák táže bez tohoto poetizujícího přídavku; překladatel (upravovatel) *Sokolského rukopisu* zvolil dodatek jiný: **Що єсть чорночо з мѣсяцѣ? люде простые мовятъ же то Кайн ѡвеля носитъ**. (S 59). Ovšem text v *Rakošynském sborníku* dodatek o Davidovi plně z českého prvotisku přebírá: **Що єсть чорночо оу мѣци люди(е) прости(е) говорятъ ажъ давид гѣде**. (R 18r). V *Borševyčském*

---

výpůjčka z církevní slovanštiny *власть*, prsl. *volstь*) (SUM); *начъ* – [нач] *нащо, навіщо*, čes. *nač*, slov. *načo*, stpol. *nacz*, psl. *na čь* (ESUM).

rukopisu ani *Vilenském rukopisu* se příslušný text, kde se hovoří o černých skvrnách na Měsíci, nedochoval.

Ukrajinský lucidář sloužil v době svého šíření jako oblíbené a vděčné čtivo pro tu čtenářskou obec, které vyhovoval povšechný obsah díla. Jeho místo a význam v ruténském prostředí shrnul Ivan Franko slovy: „І в нашім письменстві середньої доби, ..., повставали такі твори, що не ставлячи великих вимогів до думання та пам'яті людей, подавали їм у найкоротшій формі немов жмінки потрібних й непотрібних відомостей, якими при нагоді можна було блиснути в товаристві. До таких творів належав принесений до нас із заходу „Люцідарій“, катехізм космогонічних, географічних та етнографічних відомостей, важних колись для середньовікових людей, але застарілих для людей XVI–XVII в.“⁴²³

---

⁴²³ ФРАНКО 1910:383.

5 Geografická jména

5.1 Evropská středověká geografie

K čtenářsky nejvděčnějšímu tématu lucidářů patřily pasáže věnované v různém rozsahu astronomickým, meteorologickým, fyziologickým, antropologickým a zvláště geografickým otázkám. Mimořádné čtenářské zaujetí přitom náleželo zemím mimoevropským, jež přitahovaly vzdálenou tajemnou existencí, exotikou.

Geografické představy středověku se po rozpadu římské říše v křesťanské, byzantské a islámské části světa vyvíjely různým směrem a tento rozličný přístup nacházel odraz i v postupně se vyvíjející kartografii jednotlivých oblastí. Všechny uvedené kulturní oblasti stavějí na geograficko-kartografické tradici řeckého středověku. Latinský svět si ji následně přepracovává pod vlivem křesťanských teologických textů, Arabové ji pak přijímají včetně představy o kulovém tvaru Země a dále ji modifikují v souladu s islámským učením.⁴²⁴ V byzantské oblasti, která jinak v mnohém na antické dědictví navázala, vystupuje proti Aristotelovu učení o kulovém tvaru země tzv. syrská škola, jejímž reprezentantem je byzantský geograf Kosmas Indikopleustés (6. stol. n. l.). Ve spise *Christianiké topografía* (asi 535–547) přirovnává podobu nebeské klenby a Země k biblickému stánku úmluvy a na připojené mapě zobrazuje obydlenu část světa jako obdélníkovou plochou desku.⁴²⁵

⁴²⁴ Řecká geografie a kartografie je v arabském světě přijímána v rámci celkové recepce antické filozofie a vědy, v níž hlavní zájem se obracel k Aristotelovi a Ptolemaiovi. Arabští učenci přeložili v 9. stol. z řečtiny či syrštiny dílo alexandrijského matematického geografa, kartografa a astronoma Klaudivia Ptolemaia (asi 90–asi 160). V době sepsání německého lucidáře, tj. na konci 12. stol., však neměl jeho autor ještě Ptolemaiovu *Nástin geografie* (*Geografie*) k dispozici. S tímto stěžejním dílem starověké geografie a kartografie, prvním popisem plochy zemského povrchu, se Evropa seznamuje přes arabské překlady až na samém konci 14. stol.; Ptolemaiovo pojetí mapy světa zůstává platné až do 16. stol. (srov. např. GLONEK 2009 nebo BALCK 2001:11). O antické a na ni navazující středověké arabské geografii a geografické literatuře srov. např. KOLÁŘ 1968:13 nn. Na základě antického geografického a kartografického materiálu vznikla raná islámská kartografie (první období). Islámská kartografie druhého období, která navázala na starší arabskou tradici, se vyvíjela mimo evropské vlivy (mapy z tohoto období, převážně kruhové, mají ve svém středu Mekku a proporcionálně ani umístěním jednotlivých zemí většinou neodpovídají realitě). Ve třetím, normansko-arabském období islámské středověké kartografie, byly vytvořeny významné kruhové i obdélníkové mapy světa (12. stol.). Srov. např. ČAPEK–MUCHA–MIKŠOVSKÝ 1992:343.

⁴²⁵ Srov. *tamtéž*:344. Zde srov. i zmínku o čínské kartografii a jejích významných periodách. Blíže o Kosmasu Indikopleustovi srov. EB:s. v. *Cosmas*.

Na základě geografických představ utvářených v západní a jižní Evropě pod vlivem křesťanských idejí, vznikaly tzv. *mappae mundi*, z nichž první známé pocházejí z 8. století.⁴²⁶ Šlo o mapy, jež nehleděly na proporcionální správnost zobrazovaných oblastí a například k mořským plavbám či jinému praktickému použití se nehodily. Větší z nich obsahovaly, v souladu s křesťanským světonázorem jejich autorů, ilustrace biblických příběhů, historických i mytologických postav a příslušníků exotických ras. Tvořily tak ilustrativní dodatek k středověkým encyklopediím a svérázným způsobem – někdy fantazijními představami, často ale také empirickými fakty – doplňovaly geografické a kartografické znalosti převzaté z děl antických autorů a nyní přetvářené pod křesťanským vlivem. Tyto mapy zobrazovaly svět jako plochý kruh.

Mappae mundi se dělily na čtyři základní typy: na mapy pásmové, mapy kruhové (T-O mapy), mapy Beatovy a mapy komplexní. Od přelomu 13. a 14. století, v souvislosti s rozvojem matematiky a astronomie, se pak rozšiřují mapy portolánové, které již byly určeny pro praktické použití při námořních plavbách.

Pásmové mapy jako odraz římských map, o nichž jsou zmínky z 1. století př. n. l., se zakládaly na učení o kulatosti země; svět znázorňovaly jako kruh rozdělený do pěti, někdy sedmi základních klimatických zón, přičemž za obyvatelné se považovala pouze dvě mírná pásma.

Kruhové mapy charakterizované písmeny T-O představovaly zemský kruh, *terrarum orbis*. Naprostá většina těchto map pocházejících z okruhu západního evropského křesťanství orientovala zobrazení světa k východu, to znamená, že východ situovala do horní části mapy. Naproti tomu arabský model umísťoval do horního oddílu mapy sever, anebo jih.⁴²⁷ Zemský povrch definovaly kruhové mapy na základě učení Isidora Sevillského, podle něhož lze Zemi přirovnat ke kolu obklopenému oceánem. Na rozdíl od pásmových znázorňovaly kruhové mapy pouze známou, obyvatelnou část pevniny. Svět rozčleňovaly na tři části – Asii, Evropu a Afriku, v souladu s biblickým rozdělením světa třem Noemovým synům. Tento *mundus tripartitus* byl zobrazen ve tvaru kruhového písmene O, ve kterém bylo umístěno písmeno T. Vodorovná čára grafému T pomyslně oddělovala Asii (nahore)

⁴²⁶ Výzkumu a významu středověkých map světa byla od poslední zhruba třetiny 19. století až do současnosti věnována řada důležitých vědeckých prací. Jejich výčet a stručnou charakteristiku srov. ENGLISCH 2002:35–66.

⁴²⁷ Severní orientaci má i mapa v *Křesťanském místopisu (Christianiké topografia, asi 547)* byzantského kosmografa Kosmase Indikopleusta. Srov. např. DELUMEAU 2003:63–64.

od zbývajícími dvou kontinentů a její levé rameno symbolizovalo řeku Tanais (Don), pravé pak tok Nilu; svislá čára písmene T představovala Středozemní moře oddělující Evropu od Afriky. Písmeno T obsahovalo i další symboliku: svou grafickou podobou odkazovalo ke křesťanskému kříži.⁴²⁸

Beatovy mapy mají jméno podle španělského mnicha Beata z Liébany (730–798), jednoho z nejvýznamnějších autorů komentářů k Apokalypse (*Commentaria in Apocalypsin*, 776), který své dílo doprovodil mapou oválného tvaru se Svatou zemí uprostřed. Na Beatových mapách a jejich odvozeninách bývaly Asie, Evropa a Afrika odděleny mořem od předpokládané čtvrté pevniny, jež měla vytvářet rovnováhu ke známým kontinentům a byla označována jako *Antipodes*.⁴²⁹ Skvostný doklad Beatovy mapy, jež je zároveň jednou z prvních známých dochovaných křesťanských map, uchovává dnes ve svém fondu Britská knihovna. Jde o opis Beatova manuskriptu *Commentaria in Apocalypsin* z první dekády 12. století vytvořený v skriptoriu španělského kláštera Santo Domingo de Silos.⁴³⁰ Do horní části mapy, do oblasti Indie, umístil autor ilustraci Adama a Evy skrývající svou nahotu v zahradě Edenu. Svět je rozdělen na čtyři části, Asii, Evropu, Afriku a kontinent *deserta terra* osídlený monstry a protinožci. Modrá linie ve středu mapy označující Středozemní moře se ohýbá doprava a pokračuje jakožto Nil, zatímco červená čára představuje Rudé moře. Vyznačena jsou důležitá biblická místa, jakými byly Babylon nebo Sodoma, ale i evropská velkoměsta – Konstantinopol, Řím, Tarragona či Alexandrie. Způsob zobrazení nejdůležitějšího města, Jeruzaléma, v podobě chrámu s vraty ve tvaru podkovy podle islámského stylu má být připomínkou dobytí Jeruzaléma muslimy; soudí se, že takovéto vyobrazení Svatého města vypovídá o tom, že španělský tvůrce mapy byl pod islámským vlivem. Známý svět je na mapě obklopen oceánem, jehož břehy symbolizovaly předěl mezi obydlenu a neobydlenou zemí.⁴³¹

⁴²⁸ Ke kruhovým mapám patří i nejstarší česká *mapa světa* z 15. stol. v kronice Vavřince z Březové (1370 nebo 1371–po 1437). Srov. např. ČAPEK–MUCHA–MIKŠOVSKÝ 1992:342.

⁴²⁹ Domněnky o existenci čtvrtého světadílu (*Terra Australis*) a jeho obyvatelích protinožcích (antipodech) se objevily už ve starověku. Sv. Augustin a jeho následovníci však možnost čtvrtého kontinentu odmítali s odkazem na starozákonní texty, podle kterých se Noemovi potomci usídlili pouze na třech světadílech. Srov. např. ŠMAHEL 2012:31.

⁴³⁰ Bohatě ilustrovaný a zlatem a stříbrem zdobený rukopis je součástí kodexu, jež Britská knihovna uchovává pod názvem *Silos Apocalypse* (sign. MS 11695) a zpřístupnila ho jako digitální faksimile. Vyobrazení Beatovy mapy (ve španělském manuskriptu na listech 39v a 40r): [online]. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z:

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11695_f005v

⁴³¹ Srov. *Map* 2015:12; DELUMEAU 2003:64.

Komplexní mapy dodržovaly schéma písmen T a O, avšak obsahovaly mnohem více detailů než klasické kruhové T-O mapy. Zobrazovaly již pobřežní členitost, hory, řeky, provincie, postupně přidávaly i města. Některé obsahovaly i mýtické či biblické výjevy, opíraly se o příběhy z minulosti, o vyprávění předávaná z generace na generaci. Místa, o kterých neexistovalo žádné geografické povědomí, vyplnily ilustrace nejrůznějších monster i bájných ras, o nichž se dochovaly zmínky ve spisech ze starověkého Řecka a Říma. Některé tyto mapy zobrazovaly i exotickou floru.⁴³²

Zhruba od r. 1300 jsou v dílnách italských a katalánských lodivodů sestavovány portolánové mapy (z ital. *portolani*, tj. písemné námořní pokyny), které již představují nový typ kartografické produkce. Na ně pak navazují zdokonalené mapy kompasové.⁴³³

Některé opisy německého lucidáře jsou sice doplněny mapovým zobrazením světa, avšak o tom, čerpal-li autor *Lucidaria* přímo z některé konkrétní soudobé mapy a bylo-li její vyobrazení součástí originální verze díla (jež se nedochovala), zprávy nemáme. Teoreticky mohl být s takovou mapou obeznámen, neboť ve 12. století se centrem nové kartografie a inovativně sestavovaných *mappae mundi* stává Mohuč.⁴³⁴

Je téměř jisté, že zprávy, které dnes máme o mapách a jejich využití při cestování ve středověku, nejsou úplné. Pravděpodobně existovaly v hojnějším počtu mapy, zvláště ty určené k praktickému použití, jež se časem ztratily nebo se zničily

⁴³² Příkladem komplexní mapy je tzv. ebstorfská mapa z první poloviny 13. století nalezená v klášteře dolnosaského Ebstorfu, s rozměry 3,58 m (výška) a 3,56 m (šířka), dosud známá jako největší *mappae mundi*; byla zničena v roce 1943 v důsledku bombardování za 2. světové války, existují však její kopie. Srov. KUGLER–GLAUCH–WILLING 2007:12. Ebstorfská mapa zachycuje i území českých zemí, *Bohemia regio* – Prahu (*Praga c/aput/*), Vltavu (*Wlta*), Labe (mylně označeno jako *Egra Fl/uvius/*); uvádí i Moravu (*Maravia*) se stejnojmennou řekou (*Macha fl.*). Srov. PITRO–VOKÁČ 2006:41. Druhou nejznámější komplexní mapou je mapa herefordská (cca 1280). Srov. např. ČAPEK–MUCHA–MIKŠOVSKÝ 1992:342, PITRO–VOKÁČ 2006:41–42.

⁴³³ O středověké evropské geografické kartografii srov. blíže např. ČAPEK–MUCHA–MIKŠOVSKÝ 1992:342–343. Počátkem novověku pak již vznikají chorografické mapy věnované jednotlivým zemím (k nim je možno přiřadit i mapu Čech Mikuláše Klaudyána /asi 1475–1528/). V polovině 16. stol. roste počet těchto map založených na jednoduchých topografických měřeních; těžištěm kartografie se stává Nizozemí. Srov. např. SVITÁK 2014: 54–55.

⁴³⁴ Dochovala se zpráva, že již roku 1100 daroval Jindřich z Mohuče svou podrobnou mapu světa císařovně Matyldě, choti Jindřicha V. Srov. HAMM 2002:121. O Mohučí jako středisku středověké kartografické produkce srov. ENGLISCH 2002:420–436. Mapa Jindřicha z Mohuče vycházela jednak ze severofrancouzské kartografické školy, jednak z tradice Beatových map. Srov. *Tamtéž*:504.

častým upotřebením a jež mohly být kvalitnější než ty, které se po staletí zachovaly a máme je v dnešních knihovnách a archivech.

Ve středověku se sestavovaly i mapy pro konkrétní účely: mapy souše pro poutníky do Říma a dalších *svatých míst* (poutnické mapy) nebo námořní mapy postupně doplňované o nové poznatky týkající se velikosti, polohy a reliéfu pobřeží, jež sloužily lodníkům ve Středomoří.⁴³⁵ Pro potřeby poutníků se zhotovovaly mapy zaznamenávající města, řeky a hory, mořeplavcům pak vyhovovala taková kartografická zobrazení, která jim umožňovala řídit se zakresleným charakterem pobřeží a z paluby lodi identifikovat přístavní místa.⁴³⁶

Nové geografické poznatky, postupně zjišťované evropskými cestovateli, poutníky a obchodníky, se však prosazovaly pouze omezeně a pozvolna. Často totiž odporovaly popisům a výkladům antických autorit, jejichž díla, ve vrcholném středověku v západoevropských skriptoriích pilně opisovaná a překládaná, byla závazným kánonem. „Pro středověkého průzkumníka znamenaly antické autority často brzdu; nové znalosti byly s odvoláním na Hérodota, Plinia aj. odbyty jako nemožné, nebo byly natolik ‚přizpůsobeny‘ autoritám, že výroky už nesouhlasily s pozorováním.“⁴³⁷

Ve 2. století, v době rozkvětu římské říše, mohl znát tehdejší vzdělanec zhruba celou oblast Středomoří, pevninskou Evropu k Visle i britské ostrovy, dále měl povědomí o Arabském poloostrově, pobřežních částech Indie, poloostrově Malakku, části Sumatry i Indickém oceánu severně od rovníku. Z afrického území byl znám Somálský poloostrov, horní údolí Nilu, Habeš, širší pobřežní pás severní Afriky a západoafrické pobřeží. O severských zemích včetně Ruska se Evropané dozvídají kolem přelomu prvního a druhého tisíciletí.

Středověká Evropa čerpala až do 12. století své znalosti o vzdálených zemích stále ještě z podání řeckých a římských autorů. V období vrcholného středověku, spolu s rozvojem městské civilizace a vnitřního i dálkového obchodu, se pak

⁴³⁵ Na mapách sloužících námořním lodím k orientaci byla zaznamenávána i část území dnešní Ukrajiny okolo černomořského pobřeží.

⁴³⁶ Srov. OHLER 2003:201. Osud dobrých map se dá srovnat s osudem středověkých jazykových průvodců, např. se *Staroněmeckými hovory* z 9.–10. stol. určenými pro cestující z románských zemí do Německa, jež se rovněž častým používáním, půjčováním i vlivem rozmarů počasí ničily a nezdědka se na cestách ztratily. Srov. *tamtéž*:123. Podrobněji o poutnictví ve středověku a jeho slavných poutních místech srov. SOT, Michel: Poutnictví – In: LE GOFF–SCHMITT 2014:504–513.

⁴³⁷ Srov. OHLER 2003:202.

geografický horizont Evropanů rozšiřuje zásluhou cestopisných zpráv italského františkánského mnicha Giovanniho Carpiniho,⁴³⁸ vlámského františkána Viléma z Rubroeku⁴³⁹ a benátského kupce Marca Pola.⁴⁴⁰ Do křesťanského světa postupně pronikaly i poznatky získané islámskými učenými, obchodníky a cestovateli o nitru Afriky, Arábie a zadní Indie.⁴⁴¹ Cesty byly velmi často podnikány ve jménu náboženských idejí. Vzory pro cestovatelské počiny byly čerpány i z bible, od Abraháma přes putování Svaté rodiny až k Ježiši vysílajícímu své učedníky *do všech zemí*. Církev organizovala kromě misijních cest i poutě do Svaté země, do Říma, Santiaga, Canterbury a dalších míst.⁴⁴² Příslušníci nových řeholních řádů podnikali mise za hranice křesťanského světa. Dominikáni působili ve střední Asii, v Indii a Samarkandu a před rokem 1239 se dostali až do zemí východně od Volhy, františkáni pak našli své působiště v Pekingu, hlavním městě mongolské říše, kde ustavili biskupství přibližně v době, kdy se sem vydal za obchodními zájmy Marco Polo.⁴⁴³

Zprávy o africkém kontinentu byly ve středověku velmi vzácné; zmiňují se o něm některé cestopisy, jejichž autoři se při putování do Svaté země dostali i do Alexandrie nebo Káhiry.⁴⁴⁴ Zatímco zájem o Asii byl motivován hlavně politickými důvody, do nitra Afriky, počínaje 13. stoletím, se pronikalo především z ekonomických důvodů, z touhy po zlatě.⁴⁴⁵

⁴³⁸ Giovanni Carpini (1180–1252) cestoval se svým doprovodem, ke kterému patřil jistou dobu i Štěpán z Čech, v r. 1245 z Lyonu přes Německo, Čechy a Polsko a dále přes ukrajinské a ruské země až do Mongolska. Své cestovatelské dojmy zachycoval v deníku; za důležitý a historicky věrný je považován popis zemí východní Evropy a Ruska. Srov. EB:s. v. *Giovanni Da Pian Del Carpini*.

⁴³⁹ Vilém z Rubroeku (asi 1215–asi 1295) se vydal do Mongolska přes Konstantinopol, Krym, volžskou oblast a Turkeistán, o čemž podal přesnou historicko-geografickou i etnografickou zprávu. Srov. EB:s. v. *Willem Van Ruysbroeck*.

⁴⁴⁰ Marco Polo (asi 1254–1324) podnikl cestu do Asie v letech 1271–1295, z nichž 17 let strávil v Číně. Jeho cestopis (Polo ho diktoval svému spoluvězni v janovském zajetí, jímž byl spisovatel Rustichello da Pisa) se stal populární až v pozdějších staletích a byl impulzem pro objevitelské cesty mj. i Kryštofa Kolumba. V geografických kruzích se spis Marca Pola v jeho době přezíral, s větším ohlasem se setkal až později, jak je patrné z listu astronoma Toscanelliho (1474) – srov. HORÁK 1954:104–105; HRBEK, Ivan. Marco Polo jako člověk a jako cestopisec, in: POLO 1989:215–228; EB:s. v. *Marco Polo*.

⁴⁴¹ Srov. OHLER 2003:205–206.

⁴⁴² O významu náboženství pro rozvoj cestování ve středověku srov. OHLER 2003:91–118. Ohlerova monografie, jež pojednává o středověkém cestování v širších souvislostech, uvádí rovněž obsáhlý seznam literatury k tomuto tématu.

⁴⁴³ MATTHEW 1996:111.

⁴⁴⁴ Srov. např. ŠMAHEL 2012:22.

⁴⁴⁵ Srov. např. KAŠPAR 1992:17–18.

V době, kdy byl sepisován německý lucidář, oživily křížové výpravy zájem o země Orientu. Koncem 12. století tak nová vyprávění navazovala na neuvěřitelné zvěsti, jež se šířily od dob tažení Alexandra Velikého, kdy řecká vojska překročila Hindúkuš a západní hranici Indie. Znovu se v obměnách vyprávějí bájně příběhy, v nichž vystupují nestvůry všeho druhu;⁴⁴⁶ tyto exotické smyšlenky nezřídka pronikaly i do učených historických spisů.⁴⁴⁷

5.2 Geografické povědomí v českých zemích

Předpokládáme, že dialog mistra s žákem pojednávající o geografii patřil k nejméně zajímavým pasážím lucidáře i pro českého čtenáře. Úsilí o celistvější poznání světa, jež ve vyspělých evropských zemích započalo ve 12. století v souvislosti s rozvojem městské civilizace a vnitřního i dálkového obchodu, bylo v Čechách, i přes rozšíření styků se zahraničím za vlády Karla IV., zpožděno. Celkově u nás zůstávala ještě v 15. století, v době vzniku českého lucidáře, představa o světě typicky středověká, založená na antických poznatcích a na biblických textech.⁴⁴⁸

Tato skutečnost byla jistě ovlivněna i zeměpisnou polohou, odloučeností od moře a námořních obchodních cest.⁴⁴⁹ Jako příklad přetrvávajícího středověkého uvažování může sloužit cestovatelský počín čtyř členů jednoty bratrské,⁴⁵⁰ kteří se v roce 1491 vydali do oblasti Orientu hledat říši kněze Jana (o které pojednává i lucidář) jakožto zemi s potomky přímých žáků apoštolů a s křesťanským učením v jeho původní čistotě, avšak putovali tam v době, kdy západní Evropa (alespoň její intelektuální elita) již o Janově zemi neuvažovala jako o možné realitě.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Ve vyprávění o Alexandrově hrdinském tažení se v oblasti Indie vyskytují zcela fantastní zvířecí i lidské tvorové. Blíže srov. např. ŠMAHEL 2012:21–22.

⁴⁴⁷ Srov. studii *Literatury a žánry v evropské dimenzi* (KREJČÍ 2014:62). O Alexandrovu tažení, jež položilo na Předním východě základy kosmopolitní civilizace, z geografického i kulturně-politického pohledu srov. např. BLACK 2001:40–41.

⁴⁴⁸ Mezi jednotlivými společenskými vrstvami však panovaly, co se týče geografického povědomí, značné rozdíly. Zeměpisné znalosti založené na vyprávění z Geneze přijímala za základní geografický pramen nejenom naše, ale ve značné míře i západoevropská většinová společnost tohoto období. Srov. DELUMEAU 2003:73.

⁴⁴⁹ Blíže srov. ČORNEJ 1986:44–46.

⁴⁵⁰ Jednota bratrská projevovala o kněze Jana jakožto o hlavu církve, která měla existovat již od dob Kristových, a byla tedy nezávislá na papeži, zvláštní zájem. Srov. KRÁSA 1971:154.

⁴⁵¹ Srov. ČORNEJ 1986:47–48; ŠMAHEL 2012:27. Podrobněji o geografických představách Janovy říše srov. kapitolu Asie v okolí království kněze Jana (DELUMEAU 2003:90–104), kde

Za husitského období, kdy Češi sami sebe považovali za vyvolený národ, zatímco ostatní křesťanské země se k nim stavěly negativně, se české prostředí uzavíralo do sebe a nepřijímalo kulturní proudy přicházející z katolických zemí. V této době obsáhl rozhled průměrného českého člověka především středoevropský prostor, tj. Polsko, Uhry, Slezsko, německé a rakouské země.⁴⁵² Základní znalosti o celoevropském dění, které za vlády Karla IV., kdy došlo k rozšíření styků se zahraničím, ale i v době jeho nástupce Václava IV., měly alespoň určité kruhy, však husitská revoluce oslabila a stejně tak narušila kulturní i hospodářské styky Čech s ostatní Evropou. Kontinuitu s rozhledem předhusitských vzdělanců udržovali převážně jen lidé z okruhu katolické inteligence.

Celkově se předpokládá, že rozsah a šíře geograficko-politického rozhledu nejvzdělanějších vrstev, to znamená intelektuálů spojených s pražskou univerzitou, čelných představitelů církve a nobility a určitých vrstev pražského měšťanstva, se v husitské epoše skládaly pouze z útržků reálných zeměpisných vědomostí – ty pak byly v různé míře doplňovány údaji z bible, z antické i středověké naukové literatury, z kronik a soudobé dobrodružné a rytířské literatury a cestopisů, ale i vlastními cestovatelskými zkušenostmi.

Mezi zdroji poskytujícími informace o světě a poloze jednotlivých zemí, jež byly čerpány z antických popisů, kronik, líčení poutí k Svatému hrobu a cestopisné literatury, byl bestsellerem cestopis autora, jenž vystupoval pod pseudonymem John Mandeville;⁴⁵³ do češtiny byl převezen z německé předlohy počátkem 15. století

---

jsou uvedeny i ukázky z Mandevillova, Polova a Odoricova cestopisu, jež se vybájené země týkají. Na základě jednak přepisu mystifikačního listu kněze Jana, jednak odpovědi na něj ze strany francouzského krále Karla, bylo u nás v 15. století vytvořeno dílo, s největší pravděpodobností originální, nazvané *Hvězdářství krále Jana, kněze z veliké Indie* (KNM, II F 14) – srov. KRÁSA 1971:154.

⁴⁵² Historik Petr Čornej, jenž zkoumal geograficko-politický horizont utrakvistických kronikářů, dochází k závěru, že se celkové povědomí české společnosti o středoevropském prostoru v husitské epoše zvýšilo: „Síla reformních myšlenek a nutnost obhájit požadavky reformy i za cenu ozbrojeného boje prolomily regionální bariéry a umožnily řadě bojovníků poznat sousední oblasti, s nimiž předrevoluční Čechy pojily hospodářské a politické svazky.“ ČORNEJ 1986:153.

⁴⁵³ Mandevillův cestopis byl sepsán ve 3. čtvrtině 14. stol., přičemž období největší slávy díla trvalo přibližně půl století. Badatelé se shodují v tom, že nejde o cestopisné dílo vycházející z autentických zkušeností – je to volná kompilace celé řady v té době dostupných pramenů. Za autora cestopisu se považuje buď lutyšský klerik Jean d'Outremeuse, anebo lutyšský lékař Jean de Bourgoigne. Srov. JANÁČEK, Josef. Předmluva. In: MANDEVILLE 1963:9.

Vavřincem z Březové.⁴⁵⁴ Méně známý byl u nás cestopis Odorica Boema,⁴⁵⁵ líčící vlastní autorovo putování do oblastí Číny; Odoricovo dílo bylo jednou z prací, podle níž měl Mandeville sepsat a smyšlenkami doplnit svá líčení.⁴⁵⁶ Popularity Mandevillova cestopisu u českého čtenářského publika však zdaleka nedosáhl *Milion Marca Pola*, přeložený z latiny do češtiny pravděpodobně počátkem 15. století.

Čtenář *Lucidáře* měl možnost porovnávat geografické informace obsažené u Mandevilla či Pola s prvními zeměpisnými zprávami českých cestovatelů až koncem 15. století, kdy se objevuje cestopis *Cesta do Jeruzaléma* (1477) sepsaný Martinem Křivoústým (15. stol.), *Putování léta Páně 1493 k božímu hrobu vykonané od Jana Hasištejnského z Lobkovic* (1450–1517) či *Deník o jízdě a putování pana Lva z Rožmitálu a z Blatné z Čech až na konec světa*, kde o cestě organizované Lvem z Rožmitálu v letech 1465–1467 podal zprávu Václav Šašek z Bířkova.

Po husitských válkách, zásluhou nové zahraniční politiky, sílicího humanistického myšlení, vzniku a šíření knihtisku, ale i hrozby tureckého nebezpečí, dochází k pozvolnému opětovnému začleňování našich zemí do Evropy a s tím spojenému celkovému rozvoji zeměpisných znalostí českého intelektuála.⁴⁵⁷ Jeho geograficko-politický horizont se však výrazněji rozšiřuje až ve druhé polovině 16. století, kdy také putuje do Palestiny a Egypta a o své cestě následně podá zprávu jeden z našich nejvýznamnějších vzdělců té doby, Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic (1564–1621).⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Z pera Vavřince z Březové pochází i rukopis *Světové kroniky* z počátku 15. století (události v kronice jsou dovedeny do 7. století), důležitý z kartografického hlediska, neboť obsahuje nejstarší českou mapu. Popis mapy srov. PITRO–VOKÁČ 2006:42.

⁴⁵⁵ Oldřich Čech z Pordenone neboli Odoricus Boemus de Portu Naonis (1286–1331), se narodil jako syn jednoho z příslušníků vojska Přemysla Otakara II. v italském Pordenone, který, pod vlivem cestopisných zážitků Marca Pola, vykonal dvě cesty do Asie. O první se dochovalo jen několik zmínek ve františkánských pramenech, z nichž vyplývá, že byl pro tuto cestu doporučen pro své jazykové znalosti a lehkost, s jakou se cizím jazykům učil. Podstatnější je jeho druhá cesta (1314 nebo 1318), jejímž cílem bylo navázat nové styky s Persií a Čínou, tehdy pod mongolským panstvím. Jako snad první Evropan prošel i Tibetem. Než zemřel, stihl nadiktovat své cestopisné zážitky řádovému spolubratru Vilému de Solange v klášteře sv. Antonia v Udine. Srov. např. KAŠPAR 1992:17.

⁴⁵⁶ Srov. např. BEČKA 1988:8; DELUMEAU 2003:58.

⁴⁵⁷ Srov. ČORNEJ 1984:118; TENTÝŽ 1986:80–81.

⁴⁵⁸ Harantův cestopis *Putování aneb Cesta z království českého do Benátek a odtud po moři do země Svaté, země judské a dále do Egypta* vydal, výtvarně skvostně zpracovaný, v r. 1608 Daniel Adam z Veleslavína. Četné rukopisné marginálie v jednom z exemplářů (Praha, NK, databáze prvotisků, starých tisků a map 1450-1800, sign. 54 C 21) z pera vlastníků knihy zaznamenávané v průběhu několika staletí jsou dokladem aktivního čtenářského zájmu o toto dílo. O edici Harantova cestopisu srov. STORCHOVÁ 2005:19–216. Blíže o zeměpisných

Povědomí, i když často zkreslené, o cizích, exotických zemích, získává člověk husitských Čech z literatury, většinou prostřednictvím překladů z latiny či němčiny. O světě Orientu mohl vědět český čtenář lucidáře již z četby *Ezopových bajek*, *Římských povídek* a *Sedmi mudrců*; kolem roku 1400 přeložil Tomáš ze Štítného duchovní román buddhistického původu *Barlaam a Josafat*, který se rozšířil z Indie přes střední Asii do Evropy. Do dějin starého Íránu a Indie zavedla české čtenáře velká epická báseň neznámého autora o Alexandrově tažení do Asie. Námět Alexandrova tažení do Íránu a Indie byl v české literatuře zpracován také v próze. V 16. století si i naši čtenáři měli možnost přečíst dílo indicko-perské didakticko-zábavné literatury *Kalíla a Dimna*, jehož překlad z latiny vydal tiskem v Praze roku 1528 humanistický literát Mikuláš Konáč z Hodiškova (asi 1480–1546) pod názvem *Pravidlo lidského života jinak podobestvie starých mudrcuov, z latinské řeči v českou přeložené a obrácené, které také Dymnovy a Kelilovy knihy slovú...* Pozdější český překlad romantického příběhu *Velmi utěšená historie o krásné Mageloně*, vydaný 1565 v Olomouci, je zase převzat z repertoáru arabských lidových vyprávěčů nazvaného *Alf lajla wa lajla - Tisíc a jedna noc*. Povědomí o Levantě a Indii přinášelo českému čtenáři zpracování pověsti *O Arnoštovi* a příběhu *Tandariáš a Floribella*. Od počátku 15. století k nám pak ve větší míře pronikají latinské překlady arabsky psaných děl z oborů lékařství, astronomie, matematiky, alchymie i filozofie, jež v západní a jižní Evropě již několik staletí určovala úroveň vědeckého poznání.⁴⁵⁹

Počátkem 17. století se do naší literatury dostává anonymní zpracování faustovského příběhu, jež bylo do češtiny převedeno Martinem Carchesiem (asi 1550–asi 1612) podle německého vzoru a jež na mnoho místech přejímá topografické představy z lucidáře; v Čechách bylo toto dílo reflektující prohlubující se rozpor mezi vědeckým poznáním a vírou poprvé vydáno v roce 1611 pod názvem *Historia o životu doktora Jana Fausta*.⁴⁶⁰ V textu se projevuje rozdílná úroveň geografických znalostí podle toho, z jakých předloh jednotlivá místa knížky vycházejí – pasáže z lucidáře a ze záhrobních vidění se tu prolínají s úryvky převzatými ze

---

znalostech období 15.–17. století v našich zemích srov. ČORNEJ 1984:118, zde v pozn. 131 i odkaz na další literaturu k tématu. O měnícím se vztahu ke geografické realitě v epice období humanismu oproti předcházejícímu období srov. KOLÁR 1999:181–186.

⁴⁵⁹ Srov. BEČKA–KRÁSA 2017 [online].

⁴⁶⁰ Srov. KOLÁR 1999:185. Celkově o evropské faustovské tradici a její české podobě i čtenářském ohlasu srov. dále TENTÝŽ 1989:5–16. Zde i upozornění na kosmologické pasáže, jež faustovská historie převzala z lucidáře (s. 8).

sedmidílné světové kroniky (*Liber chronicarum*) německého humanisty Hartmanna Schedela (1440–1514), v němž se legendy a tradiční, leckdy fantastická líčení snoubí se soudobými vědeckými poznatky.⁴⁶¹

5.3 Geografické povědomí v ruténských zemích

V historických a geografických pracích raného novověku nebyly ukrajinské a běloruské země zobrazovány jako samostatné etnické a politické entity, ale jako úsek širšího státního útvaru, jehož byly součástí – tedy polsko-litevské unie, později také ruské říše. V dobových dokumentech se až do 17. století neseťkáváme s všeobecně přijímaným a ustáleným chápáním geografického termínu Ukrajina. Jelikož ukrajinský lucidář zeměpisné údaje (zvláště v *Sokolském rukopisu*) týkající se především ruténského území doplňuje a odchyluje se tak od české předlohy, považujeme za vhodné uvést zde i odborné práce, ve kterých se zhruba od 16. století věnuje ukrajinsko-běloruskému prostoru pozornost.

Zájem o východoevropské země obývané ukrajinským obyvatelstvem se dá v historických a kosmografických dílech vysledovat počátkem novověku, kdy ho jako součást *Sarmácie evropské* zahrnuje do své kroniky Hartmann Schedel.⁴⁶² Evropská Sarmácie s údaji o Ukrajincích a Bělorusech (Ruthenians, Roxolaniens) byla představena i polským učencem Maciejem z Miechowa (1457–1523) v práci *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* (1517).⁴⁶³ Popis ukrajinského teritoria jako části Sarmácie najdeme i v díle *Sarmatiae Europaeae description*,⁴⁶⁴ kde byl jako autor uveden Alessandro Guagnini (1538–1614), jež však

⁴⁶¹ V Schedelově *Knize věků*, bohatě ilustrované dřevorezy, se nachází nejstarší známé vyobrazení Prahy (v pohledu od Vyšehradu). Srov. např. PITRO–VOKÁČ 2006:43.

⁴⁶² Srov. Yakovenko:2008–2009:494.

⁴⁶³ Spis Macieje z Miechowa o dvou Sarmáciích byl ve své době přeložen do několika jazyků. Digitální faksimile díla v italském překladu (1561): [online]. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2833>

⁴⁶⁴ Dílo bylo vydáno v latině v r. 1578, následoval polský překlad (1611). O dalším překladu do ruštiny srov. SOBOLEVSKIJ 1989:76–78, zde na s. 78 zmínka i o překladu z polského „на бѣлорусскій язык“.

obsahovalo mnoho z *Kroniky Polska, Litvy, Žmudě a celé Rusi* (*Kronika polska, litewska, žmudzka, y wszystkiej Rusi*) Macieje Strykowskiho (asi 1547–asi 1593).⁴⁶⁵

Historicko-geografické práce zaměřené alespoň částečně na Ukrajinu a její obyvatele byly často sepisovány diplomaty či cestovateli, jako je tomu v historicko-geografickém a etnologickém díle *Rerum moscoviticarum commentarii* (1549) německého diplomata Sigmunda z Herbersteinu.⁴⁶⁶ O ukrajinsko-běloruském území jako o součásti východoevropského prostoru pojednává spis *Moscovia* (Vilna, 1586) Antonia Possevina.⁴⁶⁷

Významné místo měly *Kronika wszytkiego świata* (1551) a *Kronika polska* (1597) Marcina Bielského (1495–1575); převod jeho *Světové kroniky* do ukrajinsko-běloruského jazyka pak posloužil i jako podklad pro ruskou redakci díla (1670).⁴⁶⁸ Novodobé mapy východní Evropy včetně ukrajinského území sestavil ve dvacátých letech 16. století historik a „otec polské kartografie“ Bernard Wapowski (1450–1535).

Termín Ukrajina se prvně objevuje v kartografických dílech sestavených již na základě topografického měření – na mapě polského rytce a kartografa Tomasze Makowského (asi 1575–asi 1630) v roce 1613 (*Volynia ulterior que tum Ukraina tum Nis ab aliis vocitatur*) a poté na komplexní mapě ukrajinského území, jejímž autorem byl francouzský vojenský inženýr a kartograf Guillaume le Vasseur Beauplan (1600–1673). Beauplanovo geograficko-historické dílo (prvotní nedochované vydání pochází zřejmě z roku 1650; první doložené vydání je z roku 1660),⁴⁶⁹ jež obsahuje i textový doprovod včetně uvedení zákonů záporožského kozáctva a dřevorytové ilustrace, představovalo nejvýznamnější a nejčastěji reeditovaný zdroj nejen o geografii, ale i o ukrajinské kultuře a společnosti 17. století.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Maciej Strykowski se svých autorských práv domáhal soudně; autorství mu bylo přiznáno královským soudem, přesto se *Sarmatiae Europaeae description* dále vydávalo pod Guagniniovým jménem. Srov. ŁATYSZONEK 2006:91.

⁴⁶⁶ Sigmund z Herbersteinu, Naypergu a Guettenhagu (1486–1566), císařský diplomat na dvoře moskevských velkoknížat (1516–18 a 1525–26). Latinsko-německá reedice (2007) jeho spisu je dostupná z http://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/Herberstein_gesamt.pdf.

⁴⁶⁷ Antonio Possevino (1533/4–1611) působil v letech 1581–1582 jako papežský emisar, jehož úkolem bylo vyjednávat o příměří mezi Ivanem Hrozným a Štěpánem Báthorym a zároveň prozkoumat možnosti administrativního spojení katolické a pravoslavné církve. Srov. GRAHAM, Hugh F. *Introduction*. In: POSSEVINO 1977:IX–XXXII; dále srov. POE 2003:8–9, 11.

⁴⁶⁸ *Kronika* Marcina Bielského sloužila i jako zdroj vědomostí o Čechách – blíže srov. ФЛОПОВСКИЙ 1947:76–79.

⁴⁶⁹ Srov. ESSAR–PERNAL 1990:85–87.

⁴⁷⁰ Srov. *tamtéž*:84; KIEBUZINSKI 2010:10–11.

Ukrajinská čtenářská obec se mohla seznamovat s geografickými díly i prostřednictvím polštiny nebo ruštiny.⁴⁷¹ V 17. století byly ve středu zájmu jak ukrajinského, tak ruského čtenářstva (posluchačstva) překlady z oblasti geografie, další místa ve čtenářské oblibě obsadila historie následovaná medicinou.⁴⁷²

V ukrajinské vzdělánecké společnosti se mezi přírodními vědami těšila zvláštnímu zájmu také astronomie, často s prvky okultních věd. Patřila nejenom do kurikula ukrajinských škol, ale stávala se vděčným tématem polemické literatury, duchovní poezie, letopisů a memoárů. Knihovny školských a kulturních zařízení i soukromých osob se plnily astronomickými i astrologickými pojednáními, jež se na Ukrajinu dostávala ze západní Evropy. K těmto dílům lze přiřadit i lucidář představující svět a jeho uspořádání podle aristotelsko-ptolemaiovského geocentrismu.⁴⁷³

Kromě odborných a vědeckých prací se do ukrajinského prostředí dostávají celoevropsky známá díla beletristická či populárně-naučná, která podněcují zájem o exotické kraje, podobně jako tomu bylo i v českých zemích.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ O recepci děl západoevropských literatur včetně literatur středoevropských v prostředí Moskevské Rusi 15.–17. stol. a jejich překladech srov. SOBOLEVSKIJ 1989:38–254. Zde na s. 225 zmínka o ruském lucidáři přeloženém z němčiny i o reakci Maxima Greka na překlad díla – překlad musel být pořízen do r. 1525, *въ цвѣтущее время дѣятельности Максима въ Россіи*, tzn. do soudu nad ním v r. 1525.

⁴⁷² *Tamtěž*:46–47. Ukrajinský čtenář měl přístup i k zeměpisným dílům překládaným do ruštiny – a to jak k překladům antických autorů, například *Geografii* Pomponia Mely (první ruský překlad z latiny byl pořízen pravděpodobně v polovině 16. století), tak ke kosmologickým a kartografickým pracím západoevropských autorů – příkladem může být *Relazioni universali* (1595) Giovanniho Botera (asi 1544–1617), jehož kosmografie se přes polské prostřednictví (*Relacye powszechne abo Nowiny pospolite*, 1609) v ruském překladu objevuje v roce 1681. Z polštiny bylo do ruštiny převedeno latinské *Theatrum orbis terrarum* (1571) Abrahama Ortelia (1527–1598). Přímou z latinského originálu se do ruštiny dostává *Atlas sive cosmographiae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* (1606) Gerharda Mercatora (1512–1594), stejně jako *Theatrum orbis terrarum sive Atlas novus, in quo tabulae et descriptiones omnium regionum* (1643), dílo nizozemského kartografa Willema Blaeua (1571–1638), či *Descriptio orbis et omnium eius Rerum Puplicarum* (1665) Lucase de Lindy (1625–1660). *Tamtěž*:52–64.

⁴⁷³ Blíže, s uvedením další literatury k rozvoji astronomie na Ukrajině, srov. ПАСЛАВСЬКИЙ 2001 [online] (oddíl Астрономія).

⁴⁷⁴ K tomu srov. např. ВОЗНЯК 1924:139–151.

5.4 Geografie v lucidáři

Při popisu světa je v lucidáři kladen důraz na místa, s nimiž se pojí mytický, historický či biblický příběh. Stejně jako tomu bylo u středověkých geografických děl obecně, i zeměpisné údaje v lucidáři vycházejí z antických zdrojů, přičemž jedním z nejdůležitějších pramenů jsou Herodotovy *Dějiny*.⁴⁷⁵ Autor lucidáře se řídí běžným postupem 12. století, jenž umožňoval směšovat látku známou z antické literatury s příběhy z bible.⁴⁷⁶ Vedle antických postav tak stojí osoby biblické, překrývají se znalosti a povědomí o místech a událostech mytických a biblických, přičemž odkazy na antiku, zvláště při popisu Afriky, převažují. Odkaz na děje, jež se odehrávaly v tehdejší přítomnosti, to znamená ke konci 12. století, naopak chybí – například o křižáckých výpravách není v lucidáři ani při popisu Jeruzaléma či Aškelonu sebemenší zmínka.⁴⁷⁷ Výklad biblických toponym je podáván ve spojitosti s jejich tradičním duchovním významem, přičemž jsou předkládány analogie mezi světem reálným a světem transcendentním.

Podle západního pojetí řadila středověká geografie za křesťanské oblasti svět islámu a za něj pak v různém pořadí region Amazonek, zemi *bezbožných* národů Goga a Magoga,⁴⁷⁸ království kněze Jana a konečně velice daleko a vysoko pozemský ráj.⁴⁷⁹

Lucidář, ve kterém jsou zeměpisné pasáže přejaty z Honoriova *Elucidaria* a *Imago mundi*,⁴⁸⁰ pojímá Mezopotámii, Arménii, Arábii, Etiopii a Indii až k nejbližším částem Asie – tedy území, jež byla v souladu se zobrazením na

⁴⁷⁵ „Hérodotovo historické dílo se skládá ze složek dosti různorodých. Vedle historika tu mluví sběratel geografických a etnografických poznatků a kuriozit, vedle geografa a etnografa poutavý vyprávěč novel posbíraných v řeckoorientálním prostředí nebo zas zamýšlený pozorovatel člověka a lidských osudů. Etnografické a geografické poznámky a poutavé historiky prorůstají a místy až přerůstají vlastní materiál historický.“ – BORECKÝ, Bořivoj. Otec evropského dějepisce. In: HÉRODOTOS 2004:12.

⁴⁷⁶ O středověkém vnímání světa vycházejícím z antických zdrojů a přetvářeným podle údajů v biblických textech i o představách o posmrtném životě srov. DINZELBACHER 2004; dále DELUMEAU 2003:23.

⁴⁷⁷ Srov. HAMM 2002:120.

⁴⁷⁸ Gog – jméno apokalyptického knížete ze země Magog (Gn 10,2; 1 Pa1,5). V pozdní nebiblické židovské literatuře je Gog a Magog dvojnásobné jméno nepřítel Boží církve. Srov. NOVOTNÝ 1992:191.

⁴⁷⁹ Srov. DELUMEAU 2003:95.

⁴⁸⁰ O podstatném vlivu Honoriova Augustodunského na vědecké představy o středověkém světě srov. BRINCKEN 1992:68–71 (kapitola Honorius Augustodunensis und Heinrich von Mainz).

středověkých mapách situována nahoře – jako místo, kde se podle tehdejších představ nacházel pozemský *paradisus*.⁴⁸¹ Jak ráj, tak peklo tu jsou představeny nikoliv přeneseně, ale jako zcela konkrétní místa.

Výklad ráje v lucidáři jako místa, ve kterém žili první lidé až do svého zhřešení naprosto šťastni, odpovídá literárnímu podání v knize *Genesis* (2.8–15). Po prvotním hříchu se pak *paradisus* stává místem pobytu zachráněných duší. Autor lucidáře se obzvláště soustředí na lokalizaci ráje do velkých výšek a zdůrazňuje, že je tak místo chráněno před potopou.⁴⁸²

Daleko více prostoru než ráji však lucidář věnuje peklu. Strach z onoho světa u středověkého člověka výrazně převládal nad radostí a nadějí na nebeské království.⁴⁸³ Podobně jako ve středověkých legendách, kde bylo podsvětí součástí pozemského světa a říše mrtvých byly pevně spojeny se známou zemí, lucidář peklo rozebírá podle jeho jednotlivých částí, pojmenovává je a názorně popisuje, co vše se v nich děje.

I na jednotlivé části pozemského světa zaměřuje lucidář nestejnou pozornost. Zprávy o Asii zahrnují například v německém lucidáři zhruba desetkrát více místa než popis Evropy a Afriky.⁴⁸⁴ Stejný poměr zachovává český lucidář a lucidář *Rakošynského sborníku*. Ostatní recenze ukrajinského lucidáře se v geografickém popisu země vzájemně odlišují, například v rukopise vydaném Karským odpovídají zprávy o Asii českému prvotisku, ovšem popis Evropy a Afriky zcela chybí.

U jednotlivých míst Země jsou kromě geografických informací, jež jsou z hlediska moderní kartografie často zcela mylné, předkládána čtenáři zároveň stejně nevěrohodná poučení etnologická, botanická a zoologická. Zvláštní pozornost je věnována Indii, kde nedostatek důvěryhodných pramenů vedl k fantaskním představám o jejích obyvatelích, zvířatech, obludách a bájných stvořeních.

⁴⁸¹ „Ve středověké křesťanské Evropě bylo běžným zvykem věřit, že pozemský ráj dosud někde na zemi existuje. Byl sice nedostupný, obehnaný ohněm a hlídáný cherubínem s mečem, ale nezmizel. Bez sebemenšího zaváhání se na mapách umísťoval do vzdáleného koutu orientu.“ (DELUMEAU 2003:239). Jean Delumeau ve své knize rozebírá historické prameny pojednávající o představách ráje a jeho lokalizaci. K našemu tématu srov. především kapitolu Pozemský ráj a středověká geografie (tamtéž:46–78). O středověkých představách týkajících se ráje a jeho umístění srov. dále DINZELBACHER 2004:53–61.

⁴⁸² Srov. HAMM 2002:108–109.

⁴⁸³ Srov. DINZELBACHER 2004:10, 14, 20.

⁴⁸⁴ Srov. HAMM 2002:150.

Mezi indická monstra se v lucidářích řadí i psohlavci.⁴⁸⁵ Jelikož byl *Lucidář* jedním z prvních děl, v nichž se v češtině výraz psohlavec objevuje a ujímá, považujeme za důležité se u tohoto pojmenování zastavit.

Poprvé je v české literatuře doloženo použití výrazu *psiehlavec* v *Glosáři* mistra Klareta (1320–1370),⁴⁸⁶ poté se již objevuje v prvotisku *Lucidáře* (1498) – *psohlawczy* (P 51.12), zatímco ve starším *Fürstenberském rukopise* výraz *psohlavec* nenalezneme, zde se píše o lidech majících *psie hlawy* (F 50.29).⁴⁸⁷

Vysvětlení pojmu podal Jan Vodňanský (asi 1460–po 1534) v latinském *Vokabuláři zvaném Lactifer*: „*Cinocephali* jsou lidé se psí hlavou, kteří se oblékají do kůží šelem. Nicméně štěkají jako psi a jinak nemluví. Žijí z lovu a chytání ptáků, přičemž jim jako zbraně slouží zuby a nehty. Vyskytují se ve velkém počtu, více než sto dvacet tisíc. Obývají Indii.“⁴⁸⁸ K latinskému výrazu připojuje Vodňanský i výraz český – *psyhlawcy*.⁴⁸⁹

V průběhu 16. století pak v češtině dochází k sémantickému posunu výrazu *psohlavec*; začínají se jím pojmenovávat lidé, kteří se nechovají řádně nebo zacházejí krutě s křesťany, často ve spojení s Turky postupujícími v té době z Balkánu do střední a východní Evropy. Je pravděpodobné, že Turci měli představovat ony obludy

⁴⁸⁵ O bytostech zvaných kynefalové (řec. *κυνοκέφαλος*, lat. *cinocephalus*) představujících jakýsi předěl mezi lidmi a zvířaty, o nichž psal již Herodotos při popisu Libye a zmiňují se o nich středověké encyklopedie i autoři cestopisů (Marco Polo, Odorik z Pordenone, John Mandeville), srov. např. VODŇANSKÝ–ŠEDINOVÁ 2013:61–64.

⁴⁸⁶ Klaret převzal tento výraz s největší pravděpodobností z latinského *Elucidaria* Honoria Augustodunského – srov. NEDVĚDOVÁ 1977:76.

⁴⁸⁷ V německém *Lucidariu* se psohlavec označuje výrazem hunt hóbete (23.8). Srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:240. O německém výrazu *hunthoubet* a jeho výskytu ve staré německé literatuře srov. HAMM 2002:136. V ukrajinských redakcích lucidáře se výraz opisuje: *ψи... ихъ зовѣтъ тѣми головами* (K 36), *зовѣт ихъ пецѣми головами* (S 37), *[мѣютъ] головы... пеци* (V 69), v dochované části *Borševyčského rukopisu* popis Indie chybí, neobsahuje tedy ani údaj o psohlavcích. V lucidáři *Rakošynského sborníku*: *голови Псѣ*, ale i *Псо глнаци* (R 5v), což je s největší pravděpodobností zkomolenina českého slova *psohlavci*.

⁴⁸⁸ Překlad z latiny H. Šedinové srov. VODŇANSKÝ–ŠEDINOVÁ 2013:7.

⁴⁸⁹ Výraz *psohlavec* se objevuje i v české redakci vyprávění o Alexandru Velikém z r. 1513, kde se vzhled bytostí s psí hlavou podrobněji nepopisuje; zřejmě už se předpokládala známost příšer a oblud, jimž z lidského těla vyrůstala psí hlava. Starší rukopisy díla nemají výraz *cinocephali* přeložen do češtiny, teprve tisk z r. 1513 přináší český výraz *psohlavci*. Lze tedy předpokládat spojitost s Bakalářovou tiskárnou, kde vyšel v r. 1498 *Lucidář* a v r. 1513 *Kronika o narození velikého Alexandra Makedonského*, což by svědčilo o významu *Lucidáře* při šíření slova *psohlavec*. Srov. NEDVĚDOVÁ 1977:77.

a příšery,⁴⁹⁰ o nichž lidé čítali nebo slyšeli vyprávět v lucidáři. V první polovině 17. století se však ve spojení s psohlavci objevuje i jméno domažlických Chodů (v němčině *Hundsköpfe*), jako hanlivé označení pro buřiče. Další posun ve významu nastal ke konci 18. století, kdy se stal výraz označením pro hrdé rebely, svobodomyšlné Chody, tak jak je ve svých *Psohlavcích* vykreslil Alois Jirásek.⁴⁹¹

Předělem mezi bájnou Indií a ostatním světem představuje v lucidáři řeka Indus. Řeky vůbec používá učitel ve svém zeměpisném výkladu jako důležité orientační body. Úcta prolínající se se strachem je pak patrná v případě popisu velkého vodstva, jakým je oceán a moře.⁴⁹²

Směrem k Evropě, počínaje Parthií, ustupuje lucidář v zeměpisném popisu od kuriozit a zprávy o jednotlivých zemích jsou realističtější. Zatímco ve vyprávění o Indii takřka chybějí místopisné údaje a místo nich je text nasycen etnologickými a zoologickými raritami, u topografie Evropy se mění způsob popisu, dominují věcné údaje, autor je konkrétní a daleko stručnější.⁴⁹³

Jelikož v době vzniku jak německého, tak českého i ukrajinského lucidáře neexistovala přesná ortografická pravidla, mají jednotlivé názvy ve všech uvedených jazykových mutacích lucidářů nejednotnou grafickou podobu. Stejně nedůsledně se užívají velká písmena pro označení vlastních zeměpisných jmen.

⁴⁹⁰ Zhmotňování muslimského nebezpečí bylo v té době předmětem literárních i výtvarných děl. Vykreslení odpudivého *saracénského obra* jako tradiční symbol pro zobrazení nevěřících ve francouzských kronikách srov. NEJEDLÝ 2007:301.

⁴⁹¹ Blíže srov. NEDVĚDOVÁ 1977:80.

⁴⁹² Nejvíce neznáma a dohadů přinášel ve středověku Atlantský oceán. V českém lucidáři (v rámci popisu západoevropského území) se pojmenovává vzteklým či divokým mořem: [*agde*] *dowftekneho morzie* (F 54.15); [*gde*] *dodiwokeho moře* (P 55.18) – opisy ukrajinské redakce příslušnou pasáž neobsahují. Plavit se v tomto vodstvu bylo pro církev a mnichy totéž jako sestoupit do samotných pekel. Světová moře byla v představách člověka středověku obydlena celou řadou nejrozličnějších oblud a příšer, které číhaly na nešťastné plavce. Srov. BLASCHKE 2006:65; KAŠPAR 1992:8. Počátkem 14. století se pak Evropa potýkala s extrémními klimatickými podmínkami. Došlo k jevu nazývanému „malá doba ledová“, kdy po několik let úplně zamrzalo Baltské moře (jsou zprávy o jeho zamrznutí v roce 1303, 1306 a 1307). Ledem se pokrývaly i mnohé řeky a následné tání vyvolalo stovky povodní, vlivem silných dešťů se zvedala hladina Kaspického moře. Silné průtrže mračen a nepřestávající lijáky v roce 1315 byly tak pro středověkého člověka natolik hrozné, že se klimatická situace přirovnávala k biblické povodni. Srov. BLASCHKE 2006:20–21. Dá se předpokládat, že tyto skutečnosti vyvolávaly zájem čtenářů lucidáře o pasáže týkající se vodstva a jeho charakteristiky.

⁴⁹³ Srov. HAMM 2002:145–150.

Pro komparaci toponym v české a ukrajinské redakci lucidáře jsme zvolili pojmenování kontinentů a dále pak jednotlivých území na asijském, evropském a africkém kontinentu. Tento zeměpisný výběr jsme učinili ze dvou hlavních důvodů. Prvním je ten, že uvedený úsek, ačkoliv v nestejně míře, obsahují všechny sledované verze ukrajinského lucidáře včetně těch, které známe jen jako fragmenty. Druhým důvodem je skutečnost, že tyto pasáže umožňují sledovat, jaké geografické představy o územních celcích předávaly svým čtenářům jednotlivé verze obou národních redakcí lucidáře. Jde totiž o část textu, kterým se, alespoň pokud se dá soudit z opisů, jež jsou k dispozici, ukrajinské verze lucidáře od sebe nejvýrazněji liší.

V případě *Vilenského rukopisu*, který představuje jednolitý text bez otázek a odpovědí, je možné uvažovat i o tom, že z celého textu lucidáře si jeho autor (překladatel, kopista) zvolil pouze tu pro něho nejzajímavější, tedy právě zeměpisnou pasáž, a zbytek textu již nevytvořil či neopsal.

J. F. Karskij poukazuje ve své publikaci (1906) na několik míst, kde se jím vydaný rukopis v zeměpisných názvech od *Vilenského rukopisu* odlišuje. V *Borševyčském rukopise* nemáme většinu geografického výkladu k dispozici. Ta část, kterou známe (týká se úvodního poučení o Asii), se jen nepatrně liší od obsahu *Sokolského rukopisu*.

Zatím zcela neprobádaný zůstal lucidář *Rakošynského sborníku*; v něm jsou zeměpisné údaje oproti českému lucidáři v určitých úsecích zkráceny, v několika případech je však text naopak rozveden.

Při srovnávání českého a ukrajinského textu přihlížíme k německé předloze. Za zvláště důležité považujeme ty úseky, kde se český lucidář od německého liší a kde tyto odlišnosti přejímá i ukrajinský lucidář.

Vyhledala jsem i příslušné zeměpisné pasáže v ruském lucidáři, abych se ujistila, zda jimi nebyla ovlivněna, anebo je přímo nepřevzala některá z ukrajinských verzí. Zjistila jsem, že odlišnosti, kterými se texty ruských redakcí odchyľují od německého zdroje a které se týkají především výčtu evropských zemí, jsou jiné než ty, které najdeme v rukopisech ukrajinského lucidáře.⁴⁹⁴

---

⁴⁹⁴ Místopis Evropy srov. АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899:62–64, 108–110.

5.4.1 Jména kontinentů

Nejstarší recenze českého lucidáře se zmiňuje o třech kontinentech, z nichž první místo v pořadí patří Asii, druhé Evropě, třetí Africe, stejně jako je tomu v německém lucidáři. Amerika je v *Lucidáři* poprvé zmíněna až v třetí české recenzi, v tiscích z druhé poloviny 18. století;⁴⁹⁵ někdy se zde opravuje i pořadí kontinentů, jak je tomu například ve jindřichohradeckých vydáních Ignáce Hilgartnera.⁴⁹⁶ V jiné verzi lucidáře, vydané zhruba ve stejném období v pražské tiskárně Karla Jozefa Jaurnicha (K 5004), se však ještě pořadí kontinentů ponechává v souladu s prvotním řazením.⁴⁹⁷

Jindřichohradecký text se ve své geografické části zásadně odlišuje od zeměpisných výkladů v jiných vydáních *Lucidáře*. Líčení fantastických a bájných krajů se v něm vytrácí, setkáme se tu naopak s výčtem jednotlivých státních útvarů, jenž svou systematičností připomíná politicko-geografický výklad; topografie amerického kontinentu obsahuje i jeho přilehlé ostrovy. Je podána i etymologie světadílů, kterou pro zajímavost uvádím jako doplněk k soudobému vědeckému výkladu o původu názvů kontinentů.

Ameriku již zmiňují tři verze ukrajinského lucidáře, a to *Karského rukopis*, *Borševyčský rukopis* a *Sokolský rukopis*. Amerika je v nich zařazena za výklad o Africe. Naopak lucidář *Rakošynského sborníku* ani *Vilenského rukopisu* (ve kterém však nemáme k dispozici text s úvodní geografickou pasáží o světadílech) informaci o existenci amerického kontinentu neobsahují.

Prvním světadílem zmiňovaným ve sledovaných verzích lucidářů je **Asie**: *azia* (F 48.32, 33), *Azya* (P 49.32), *Azia*; *azia* (P 49.33), *Azia* (Ps 9r), **азия** (K 34), **ѣзия** (S 35, 36, 38), **[Ѡ] ѣзиѣй**, **[Ѡ] ѣзии** (S 43), **азия** (B 286; 35), (2x) **ѣзия** (B 286; 36),

⁴⁹⁵ Mikuláš Bakalář však již o několik let později než ve své plzeňské tiskárenské dílně vyrobil prvotisk *Lucidáře*, tiskne *Spis o nových zemích a Novém světě* (udáváno rozmezí 1502–1504), což je zkrácený překlad dopisu Ameriga Vespucciho do rodné Florencie podávající svědectví o jeho plavbě do Ameriky v roce 1501. Český čtenář se tak mohl seznámit s objevením Ameriky v rodném jazyce dříve než řada ostatních evropských národů. Pro Ameriku se v tomto Bakalářově vydání ještě užívá termín *Nový svět*. Srov. PORÁK 1979:241; LČL 1985:115. Název Amerika se objevuje poprvé v tištěné mapě světa Martina Waldseemüllera (1470–1518) z roku 1507. Srov. např. ČAPEK–MUCHA–MIKŠOVSKÝ 1992:345.

⁴⁹⁶ Jde o tisky K 5009, K 5009.1, K 5010. *Zem je dělí na čtyry dili, totiž: Europa, Azya, Afryka a Ameryka*. (K 5010:18).

⁴⁹⁷ ... *gedná ftrana fłowě Azya, druhá Europa, třeti Affryka, čtwrtá Ameryka*. (K 5004:27v).

𐤀𐤆𐤓𐤀 (V 69), **𐤀𐤆𐤓𐤀**, (R 3v), **𐤀𐤆𐤓𐤀** (R 3v).⁴⁹⁸ Podle současného etymologického výkladu vychází jméno z akkadského *asu* (jasný, světlý i synonymum pro východ Slunce). Používalo se ho jako protikladu k *ereb*, tj. západ, a až do 5.–6. st. označovalo jen oblast dnešní Malé Asie.⁴⁹⁹ Jindřichohradecký lucidář etymologický původ Asie nezná: *Mlád. Od koho pak dostala [Azya] gméno fwé? Mistr. Gegi wlastni gméno nemůžem rozfaudit, od koho by dostala gméno fwé, neb spifowatelé negfau w tom gednotní.* (J 24).

Druhým světadílem je **Evropa**: *Evropia* (F 48.32; 54.2), *evropia*, *Europia* (F 54.2), *Europa* (P 49.32; 55.3, 4), **европия** (K 34), **Ѡвропа** (S 35, 43/3x/), **Ѡвропѣта** (B 286; 35), **Ѡвропа** (V 72), **Юрипа** (R 3v, 9v), **Ѡвропа** (R 9v).⁵⁰⁰ Současný etymologický výklad vykládá původ názvu toponyma z akkadského *ereb* nebo *irib* (večerní soumrak, západ slunce) jako protiklad k *asu* (východ, rozbřesk).⁵⁰¹ Jindřichohradecký lucidář si při výkladu pojmenování vypůjčil biblické jméno Noemova syna Jáfeta: *Mlád. Od koho dostala Europa gméno fwé? Mistr. Od gednoho prawnuka Jaffetowa, kterýžto wnuk byl králem gménem Agnes, a ten měl dceru Europu, a od té dcery měla dostat to gméno, ale za prawdu se to nemůž uznati.* (J 19).

Afrika je ve sledovaných redakcích lucidáře uvedena v podobě *afryga* (F 48.32), *Affryga* (F 54.26), *Affrika* (P 49.32, 55.28), **африга** (K 34), **Ѡфрика** (S 35), **Ѡфрига** (B 35), **африака** (R 3v).⁵⁰² Současný etymologický výklad odvozuje jméno světadílu z názvu berberského kmene *Afrigi* nebo *Afridi* na území dnešního Tuniska. Jde zřejmě o jméno kartaginského (tj. fénického) původu: znamenalo „člověk z druhé strany“; označovalo původně buď fénické kolonisty v Africe (na rozdíl od Féníčanů v asijské vlasti), anebo obyvatele venkova v protikladu k obyvatelstvu měst. Výklad z latinského spojení *a frigo* „bez chladu“ či z berberského *afri* „jeskyně“ je považován za chybný. Jménem *Africa* byla roku 146 př. n. l. nazvána řecká provincie vytvořená na území ovládaném dříve Kartágem. V 1. st. n. l. pak ztotožnil římský geograf Pomponius Mela název *Africa* se starořeckým *Libyá*. Skutečný tvar a rozloha tohoto světadílu byly ovšem postupně poznávány až objevnými plavbami od 15. století.⁵⁰³

⁴⁹⁸ V německém lucidáři *afia* (G–S 18.16, 19.3, 31.14), *afiam* (G–S 148.3), *afya* (G–S 19.2, 32.5).

⁴⁹⁹ Srov. PZJ 1976:31–32.

⁵⁰⁰ V německém lucidáři *europa* (G–S 18.17), *Europa* (G–S 32.8), *europam* (G–S 148.3).

⁵⁰¹ Srov. PZJ 1976:85.

⁵⁰² V německém lucidáři *affrica* (G–S 18.17, 35.2, 35.3), *affricam* (G–S 148.3).

⁵⁰³ Srov. PZJ 1976:19.

subkontinent, jihovýchodní a východní Asii včetně Číny a navíc i východní Afriku. Rozlišovala se dolní Indie (*India inferior*, zhruba mezi povodím Indu a prvním břehem Gangy), horní Indie (*India superior*, od druhého břehu Gangy po Čínu) a nejzazší, respektive egyptská Indie (*India ultima* či *India Aegypti* mezi Nilem a povodím Indu).⁵⁰⁶ Lucidář vypráví o Indii jako o zemi, která leží nejbliže ráje a kterou protékají čtyři biblické řeky. Toponymum se v jednotlivých verzích vyskytuje v podobě [*skrzie*] *Indyÿ* (F 48.37), [*skrze*] *Indij* (P 49.38), *yndie* (F 50.3, 52.20), [*Wdruhe*] *yndyy* (F 50.17), *yndyel* (F 52.6), *India* (Ps 9r), [*Wdruhe*] *Indij* (Ps 9v), [*Wtrzeti*] *Indij* (P 51.9), *India* (53.6, 20), (9v). И^ИДИИА (K 36, 38), В И^ИДИИ К (36), tak *Sokolský rukopis* И^ИН^ИД^ИА, И^ИН^ИД^ИА, И^ИН^ИД^ИА S (38) i *Rakošynský sborník* (R 4r) И^ИН^ИД^ИА a *Borševyčský* [скрозъ] И^ИДИЮ (B 286; 37).⁵⁰⁷ Co se týče počtu „Indií“, se kterými učitel žáka seznamuje, v českém lucidáři se hovoří o třech Indiích – *trzi gfu yndie* (F 50:17), *Trzy fu Indie* (Ps:9v), podobně jako v německém lucidáři (G–S): *Der lande, die da heizent india, sint drú* (22.4) a také v lucidáři *Rakošynského sborníku*: И ВТО^И ТРЕТЕЙ И^ИН^ИД^ИИ (R 5v). Kromě lucidáře *Rakošynského sborníku* se v ukrajinské redakci hovoří, na rozdíl od českého lucidáře, o čtyřech „Indiích“: В ЧЕТВЕРТОЙ И^ИДИИ (K 36), ВЪ ЧЕТВЕРТОЙ И^ИН^ИД^ИИ (S 40), ВЪ ЧЕТВЕРТОЙ И^ИДИИ (V 69).

Do asijského světadílu řadí učitel i část východní Afriky, území dnešní Etiopie. Označuje ji jako **zemi mouřenínů**, skrze níž protéká Nil. Toponymum v tomto úvodním úryvku o Asii najdeme, kromě *Vilenského rukopisu* a *Rakošynského sborníku*, kde se nezmiňuje, ve všech ostatních sledovaných verzích lucidáře: [*skrzie*] *Murzenynſku zemÿ* (F 48.38), [*skrze*] *murzeninsku zemí* (P 49.40), [скрозъ] М^ИР^ИН^ИК^ИЮ З^ЕМ^ЛЮ (K 35), [скрозъ] М^ИР^ИС^КЮ З^ЕМ^ЛЮ (S 37), [скрозъ] И^ИРИНС^КЮ З^ЕМ^ЛЮ (B 286; 37).⁵⁰⁸ O mouřenínské zemi se pak český lucidář zmíní ještě jednou, v pasáži věnované africkému kontinentu.

⁵⁰⁶ Srov. DELUMEAU 2003:79. O členění geografických a kulturních oblastí ve starověku a středověku spojených názvem *Indie* srov. dále např. PLETICHA 1990:118–121. Název *Indie* tradičně užívají národy žijící na západ od Indie, pro něž přístup do země vedl nutně nejprve údolím řeky Indu (*Indus* ze sanskrtského *sindhu* „řeka“). Sami Indové nazývají svou zemi *Bhárat*, což je staré sanskrtské jméno podle mytického praotce národa Bháraty). Název doznal značného geografického rozšíření na *Indii Východní, Západní, Přední, Zadní* a *Ostrovní* (PZJ 1976:112–113).

⁵⁰⁷ V německém lucidáři *india* (G–S 20.6, 20.11, 22.4 (2x), 29.4, *indian* (G–S 19.16), *Jndia* (G–S 21.10).

⁵⁰⁸ V německém lucidáři [*durch*] *morent lant* (G–S 19.20). Z etnonyma *Mauri* (lat.), z pův. fénic. *Mauharim* – označení pro obyvatele „západních krajů“ (Srov. PZJ 1976:176).

Území v jižním cípu Zakavkazska, **Arménie**,⁵⁰⁹ je v českém lucidáři uvedeno jako *Nermenya* (F 48.40), *Nermenia* (P 49.42). V ukrajinských lucidářích jsou názvy ve tvaru **армениа** (K 35), **ѳрмениа** (S 37), **ѳрвениа** (B 37), **ѳрмениа** (V 72), **аѳрманїа** (R 9r).⁵¹⁰ Na dalším místě se uvádí *dwie horzie, tie floweta azmenye* (F 52.39), *dwie hoře, řečene armenie* (P 53.41), což by mohlo odkazovat k Araratu s jeho dvěma vrcholy. Lucidář *Rakošynského sborníku* uvádí název pouze jedné hory: **сѡутѣ ест гори ѣдна сїа зове аѳрманїа** (R 9r). V ostatních textech ukrajinských lucidářů jejich upravovatelé název druhé hory pozměnili: **[двѣ горѣ, една гора] амениа**, **[дрѣгага гора] аравіа** (K 40). V ukrajinském lucidáři *Sokolského rukopisu* je v popisu příslušné oblasti Ararat přímo uveden: **там ест гора високага ѳраратскага. ... двѣ горѣ, ѡдной имїа ѳрменїа, ... дрѣгага гора ѳравїа** (S 42). Podobně se s názvy vyrovnal lucidář *Vilenského rukopisu* **двѣ горѣ естѣ, една ѳрмениа, то естѣ ѳраратѣ, ... дрѣгага гора ѳравїа** (V s. 72).

Následuje **Mezopotámie**,⁵¹¹ meziříčí, země mezi řekami Eufkrat a Tigris: *mezopotanya* (F 52.24), *Mezopotania* (P 53.26, 27), **Мезопотамїа**, **Мезопотамїа** (K 40), **Мезопотамїа** (S 42), **О землѣ Мезопотамїи** (V s. 71), **Мезопотанїа**, **Мезопотанїа** (R 8r).⁵¹²

Podle učitelova výkladu v lucidáři leží na území Mezopotámie všechny následující země počínaje Parthskou říší a konče územím Malé Asie.

Parthská říše, významný starověký státní útvar osídlený etnikem Parthů,⁵¹³ je uvedena v českém lucidáři jako *patris* (F 52.21) a *Patria* P (53.20), *patria* (P 53.21) s údajem, že se v této zemi nachází *hrad... parfida* (F 52.22), *hrad... parsidia* (P 53.22), což zjevně odkazuje k starověkému městu Persepolis. Ukrajinský lucidář shodným názvem pojmenovává zemi i město: **ѡ той землѣ... персїда. Персїда... в той землѣ... городѣ... персїда** (K 39), **ѡ той землїи, которага Персїдою зовет сїа, город... Персїда** (S 41), **о Персїдской землѣ, градѣ тамѣ естѣ Персїдою названѣ** (V 71), anebo jen zemi **землїи... Прерсїдїа, Персїдїа** (R 7v). Autor

⁵⁰⁹ Název Arménie je doložen již od 6. st. př. n. l. ve staroperské podobě *Armaniya* nebo *Armina*. Etymologie dosud spolehlivě neobjasněna – srov. PZJ 1976:30–31.

⁵¹⁰ V německém lucidáři *armenia* (G–S 19.22); dále uvedeno: [zwene berge, die heizent] *armenii* (G–S 31.9).

⁵¹¹ Z řeckého *Μεσοποταμία*. Srov. SAK 1974:383.

⁵¹² V německém lucidáři (G–S) *Mejopotamia* (G–S 30.1., 30.3).

⁵¹³ Etnikum Parthové (staropersky *Parthava*, latinsky *Parthi*), národ íránského původu. Srov. SAK 1974:455.

Borševyčského rukopisu tomuto názvu přisuzuje horu – **єДИШ ГОРШ... ЗОВШТЪ**
ПАТРСІА (B 286; 37).⁵¹⁴

Dalším územím Asie popisovaným v lucidári je **Arabský poloostrov**:⁵¹⁵
Arabia (F 52.30), *Arabia* (P 53.31), **арабіа** (K 40), **Ѡравіа** (S 42), **зъ Ѡравіи** (V 71),
Ѡравіа (R 8v).⁵¹⁶

V názvu teritoria **Sýrie**⁵¹⁷ a **Turecka**⁵¹⁸ se sledované lucidáře liší: místem, kde leží Damašek⁵¹⁹ (*damagdus* – F 52.32, *Damasskus* – P 53.34, **ДАМАЃКЪ** – K 40, **ДАМАЃКЪ** – S 42, **ДАМАСКЪ** R 9v; ve *Vilenském rukopise* je na tomto místě nečitelný text) je ve *Fürstenberském rukopise* nepojmenované území určené tím, že zde leží hora *Syirs* (F 52.32), v *Karského rukopise* jde o území s horou **синай** (K 40), stejně jako v dalších kopiích ukrajinské redakce: **Синай** (S 42), **Синай** (V 71), **синай** (R 8v). Prvotisk však již uvádí, že Damašek leží v zemi *Siria* (P 53.33). Země, kde leží antické město Trója,⁵²⁰ je v rukopise uvedena jako *Sirtys* (F 52.42), v prvotisku je to *Trucia* (P 53.44), ukrajinská redakce uvádí pojmenování země pouze v *Rakošynském sborníku*, kde jeho autor volí výraz **Ѡарѣтіа** (R 9r).⁵²¹ Sama Trója je uvedena jako: *welika truogie* (F 52.42), *welika troya* (P 53.44), **ВЕЛИКОЕ МѢСТО ТРОКАЙ** (R 9r), v *Karského rukopise* název města neuveden, ale předpokládáme, že jeho popis se k Tróji vztahuje: **МѢЃТО ТАКЪ ВЕЛИКОЕ АЖ ПО^А ШБЛОКИ СІАГНЕТЪ** (K 40).

Toponymum **Palestina**⁵²² je v české redakci ve tvaru *pallemia* (F 52.36), *Palistina* (P 53.37), v textech ukrajinské redakce jako **паллѣтіа** (K 40), **Паллестіа** (S 42), **Паллестіа** (V s. 71), **Паллестіа** (R 8v).⁵²³

⁵¹⁴ V německém lucidári: [*uon deme lande, das da heizet*] *parthia* (G–S 29.5), [*lant*] *Partia* (G–S 29.6), [*burc*] *perfida* (G–S 29.6).

⁵¹⁵ Název se objevuje v asyrských nápisech z 8. st. př. n. l. v podobě *Aribi*. Výklad není zcela jasný; poukazuje se na souvislost se semitským *ereb* „západ“ (srov. PZJ 1976:28–29).

⁵¹⁶ V německém lucidári *Arabia* (G–S 30.10).

⁵¹⁷ Jméno je doloženo v babylonských klínopisných tabulkách v podobě *Suri*, původ není jasný. Alternativní název pro Sýrii je arab. označení *aš-Šám*, který v užším smyslu znamená zároveň Damašek (srov. PZJ 1976:254).

⁵¹⁸ Z čínského *Tu-küe* i řeckého *Τουρκία* – označení pro různé větve etnických skupin hovořících tureckými jazyky (srov. PZJ 1976:275).

⁵¹⁹ V německém lucidári *damafcho* (G–S 15.7), *damafchuf* (G–S 30.12). Dimašk aš-Šám, předsemitské jméno, etymologie nejasná (srov. PZJ 1976:74).

⁵²⁰ V německém lucidári *Troia* (G–S 31.15).

⁵²¹ V německém lucidári Sýrie uvedena jako *firia* (G–S 30.12), Turecko jako *frigia* (G–S 31.15).

⁵²² Původní označení pobřežního území podle jeho obyvatel, jímž byli Pelišťové – Filištiné; srov. PZJ 1976:206–207.

⁵²³ V německém lucidári *palestina* (G–S 30.17).

V názvu africké země, kterou však učitel řadí do asijského kontinentu, **Egypta**,⁵²⁴ se český a ukrajinský lucidář shodují: *Egipth* (F 52.37), *Egipt* (P 53.39), **египет** (K 40), **Египет** (S 42), **Египет** (V s. 72) **ЕГИПЕТЪ** (R 9r).⁵²⁵ V *Borševyčském rukopise* je zmínka o Egyptu na jiném místě textu, v pasáži o zajetí Židů: **Колко жиды работали в Египтѣ**. (B 190). Tento úryvek český ani ostatní ukrajinské opisy lucidáře neznají.

I **Kapadocie**⁵²⁶ je v lucidářích uvedena shodně: *kapadoczia* (F 52.41), *Kapadocia* (P 53.42), **кападокиа** (K 40), **Кападокіа** (S 42), **Каппадокіа** (V 72), **кападоциа** (R 9r).⁵²⁷

Učitel v lucidári vysvětluje, že součástí Kapadocie je **Malá Asie**:⁵²⁸ *menffie azia* (F 52.41), *menssie Azya* (P 53.43), **мѣ"шала азиа** (K 40), **меншала ѡзїа** (S 42), [з] **Маллою ѡзиєю** (S 43), **меншала ѡзїа** (V 72), **мѣ"шала ѡзїа** (R 9r).⁵²⁹

Černomořským územím Pontu se lucidář s Asií loučí: **Pontos**⁵³⁰ – *pontus* (F 52.43), *pontus* (P 55.1), **Понт** (S 42), **Понтъ** (V 72), **Пѣт(ѣ?)а** (R 9r). *Karského rukopis* toto území neuvádí.⁵³¹

5.4.2.2 Země Evropy

V geografickém popisu Evropy jsou mezi českou redakcí a některými verzemi ukrajinské redakce významné odlišnosti. Platí to především o *Karského rukopisu*, kde výčet evropských zemí chybí úplně, a o *Sokolském rukopisu*, ve kterém jsou pasáže popisující evropský kontinent oproti české redakci zcela pozměněny. *Vilenský rukopis* i *Rakošynský sborník* se však přidržují českého originálu; v případě *Borševyčského*

⁵²⁴ Ze starořeckého Αἴγυπτος pocházejícího nejspíše z *Hikuptah* „palác Ptahova ducha“ – náboženské jméno hlavního města Egypta v období Staré říše; srov. PZJ 1976:82.

⁵²⁵ V německém lucidári *egipten* lant (G–S 19.20, 83.10, 108.4).

⁵²⁶ Východořímská provincie, rozlehlé území ve vnitrozemí Malé Asie v dnešním Turecku, název pochází z perského *Katpatuka* – „země krásných koní“. Srov. SAK 1974:307–308.

⁵²⁷ V německém lucidári *capadocia* (G–S 31.12).

⁵²⁸ Pojmenování v dnešním smyslu od 5.–6. stol.; srov. PZJ 1976:31.

⁵²⁹ V německém lucidári *minre afia* (G–S 31.14).

⁵³⁰ Oblast někdejšího starověkého království, rozkládajícího se na jižním břehu Černého moře (Pontos Euxeinus). Řec. πόντος „moře“ – název Πόντος Řekové užívali jako výraz pro různé kraje ležící při Černém moři. Srov. SAK 1974:496.

⁵³¹ V německém lucidári *pontuf* (G–S 32.3).

rukopisu patří pasáž, kde by se výčet evropských zemí mohl nacházet, k nezvěstným částem.

Popis Evropy počíná v lucidárii poukazem na důležitou evropskou řeku Dunaj⁵³² a na země, jimiž protéká. V prvotisku (*Fürstenberský rukopis* tuto počáteční pasáž vynechává) stojí: *Evropa počinase wedle moře agde až dohor skrze gednu zemi, ta slowe Sskocia a Dacia a germania a gde podle dunage doluow až opiet domoře* (P 55.4–5); prvotisk se zde částečně přidrhuje německého lucidáře, který jako první evropské země uvádí: [*dur*] *febiciam*,⁵³³ *maniam*,⁵³⁴ *daciam*,⁵³⁵ *gotiam*,⁵³⁶ *germaniam*⁵³⁷ (32.9–10).

Toponyma **Germánie** a **Dácie** byla autorovi *Lucidáře* známa, problém nastává u pojmenování, jež bylo zkomoleno už v předloze, německém lucidárii (*febicia*), a jež pravděpodobně odkazuje ke **Skytské říši**.⁵³⁸ Český autor volí název Sskocia,⁵³⁹ který je pak převzat ukrajinským lucidářem: [скрозъ землю] Шкоцію (V 72), шкотцига (R 9v). *Vilenský rukopis* uvádí na počátku popisu Evropy shodně s prvotiskem tři země: [скрозъ землю] Шкоцію, Дацію Германію (V 72), stejně tak lucidář *Rakošynského sborníku*: шкотцига, Азия, ГѢрманіа то сѣт' нѣмци (R 9v). Je zřejmé, že autor

⁵³² Hydronymum *Dunaj* je vděčným dokladem historických jazykových kontaktů (v antických pramenech jako *Ιστρος* /řec./, *Ister* /řím./, *Dānuvius* – keltsko-latinský tvar, *Dōnawi* – gótská varianta, *Доунавъ* – strsl. varianta, *Tuonaha*, *Tuonova* – středohornoněmecká varianta, *Dunaj* – v češtině a polštině, *Tuna* – v turečtině atd. Základ *dānu-* (voda, proud) je ide. původu – srov. SCHWARZ 1961: 37–38; PZJ 1976:78–79; *Гідронімія* 1981:22–23; HOLUB 2014: 81–82. O souvislostech mezi germánskými a slovanskými toponymy včetně hydronymu a proměnách jejich základových slov i přípon jednotlivých srov. SCHWARZ 1961. Ernst Schwarz výrazně přispěl k uplatnění jazykově zeměpisné metody v onomastice a k řešení oboustranných slovansko-germánských fonologických a morfémových substitucí – srov. ŠRÁMEK 1999:62. Jazykově zeměpisný pohled na slovanskou hydronomastiku srov. *Гідронімія* 1981.

⁵³³ Zřejmě jde o písařský omyl názvu *Scythia* – srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:285.

⁵³⁴ Z lat. *Alani*, *Halani* – kočovná plemena skythsko-sarmatského původu. Alani vytvořili postupně několik větví; na území dnešní Ukrajiny sídlili na severním pobřeží Černého moře, zhruba mezi Dněprem a Donem. Srov. El:s. v. *Alans*.

⁵³⁵ *Dácie* (pojmenování podle thráckého kmene *Dáků*) – historické území severně od dolního Dunaje, srov. EPS 2001:166–176.

⁵³⁶ Ze stnor. *Gotar* – „lidé, muži“. Srov. OED:s. v. *Goth*. *Gótové* – východogermánské kmeny s původním sídlem v již. Skandinávii. Východní větev Gótů, Ostrogóti, vytvořili v nynější Ukrajině říši ve 3. st. Srov. SAK 1974:235; EPS 2001:234–235.

⁵³⁷ *Germania* – „země Germánů“, kmenový název *Germani* zřejmě keltského původu s významem „lidé z hor, horalé“. Srov. PZJ 1976:191; vývoj historického území srov. EPS 2001:229–231.

⁵³⁸ Blíže o historickém státním útvaru v severním Černomoří obývaném Skyty (Skythské království, Skytská říše) srov. EPS 2001:602–603.

⁵³⁹ Skotsko je uvedeno i na závěr popisu evropské geografie. Srov. dále.

rakošynského lucidáře si nebyl jistý toponymem Dácie a uvádí ho jako **ѠзѠа** (R 9v); u pojmenování Germánie pak volí vysvětlující dodatek **ГѢРМАНІА ТО ЕСТ' НѢМЦИ** (R 9v) a zároveň za uvedený výčet zemí připojuje další území, jímž také Dunaj protéká: **прѣ³ оуѠгарѠю то ест' Угри** (R 9v). Další dvě toponyma uvedená v německém lucidáři (*mania*, *gotia*) český lucidář ani lucidář vilenský a rakošynský neuvádějí, jsou však přítomna v lucidáři *Sokolského rukopisu*: **ГОТѠЫ, ѠЛАНѠЫ** (S 43).

Německý lucidář pokračuje výčtem zemí, z nichž převážná část tvoří dnešní Německo: *fwaben*, *beiern*, *fazhen*, *duringen*, *denemarc*, *friefen lant*, *kerlingen* [vnde] *frankin* (G–S 32.11–12). Český lucidář volí shodně v rukopisu i prvotisku nejprve zemi **Franků**:⁵⁴⁰ *zemye ffranfka* (F 54.4), *zemie ffranska* (P 55.6), [skrže] *ffransku zemi* (P 55.15,16), ukrajinský lucidář ji uvádí pod názvem **ЗЕМЛІА ФРАНЦЗКА** (V 72), **ЗЕМЛІА ФРА"ЦІА** (R 9v), **СКРЗѢ ФРА"ЦІЮ** (R 10r).⁵⁴¹ Český i ukrajinský lucidář pokračují ve výčtu německých území **Švábskem**:⁵⁴² [zemye] *Sfwabfka* (F 54.4), [zemie] *Sswabska* (P 55.6), [ЗЕМЛІА] **ШВАБСКА** (V 72), [ЗЕМЛІА] **ШВАБСКА** (R 9v), následuje **Bavorsko**:⁵⁴³ [zemye] *Baworfka* (F 54.4), *Bawory* (P 55.6) ukrajinský lucidář neuvádí.

Český rukopis (F) dále do výčtu evropských toponym umísťuje **Basilejskou zemi**:⁵⁴⁴ [zemye] *Bafileyfka* (F 54.4). Německý lucidář sice Basilej – *bafile* (33.10) uvádí, ovšem na jiném místě textu, při výčtu měst na Dunaji (srov. dále). Prvotisk ani ukrajinská redakce toto toponymum neobsahují.

⁵⁴⁰ Podle etnonyma *Franci* – etymologické výklady se různí: buď z germ. *franc – „svobodný, smělý, odvážný“ (srov. PZJ 1976:87–88), nebo ze stgerm. *frankon, „oštěp“ (srov. OED:s. v. *Frank*).

⁵⁴¹ *Franská říše* – historický státní útvar (482–843) na území dnešní Francie a Německa, srov. EPS 2001:213–216; *Franky* – historické území zaujímající původně centrální část Německa, tj. povodí Mohanu a oba břehy středního toku Rýna a Neckaru, srov. *tamtěž* 2001:212–213; *Francie* – původně území vévodství, které dalo po zániku Západofranské říše v 10. stol. jméno celému království, srov. *tamtěž* 2001:204–210.

⁵⁴² Z protogerm. *sweba (srov. OED:s. v. *Swabia*). *Švábsko* – historické území (v raném středověku *Alamannie*) na jihu Německa, srov. EPS 2001:646–647.

⁵⁴³ Z etnonyma *Baivarii (z *Bai-uarioz), výraz pro germ. kmen (některé prameny uvádějí, že původně sídlil na území Čech, tzn. země *Baias*, tj. „vlast Bójů“, lat. *Boii* (sg. *Boius*) – z toho jméno *Bai-haimoz, později něm. *Böhmen*, lat. *Boiohaemum*, pozd. *Bohemia*. Srov. PZJ 1976:43.

⁵⁴⁴ Původně římská vojenská stanice *Robur* (z lat. *roburetum*, „doubí, dubový les“; na počest císaře Valentiana (pobýval zde r. 374) přejmenováno na *Basilia villa*, pozd. *Basilia* – z řec. *βασιλεύς* „panovník, císař“ (srov. PZJ 1976:42). Historický vývoj města srov. EPS 2001:78–79.

V českém prvotisku se naopak (na rozdíl od Saska v německém lucidáři) objevuje **Alsasko**⁵⁴⁵ – [zemie] Elzeczka (P 55.6), které v rukopisu (F) nenalezneme; ukrajinský lucidář však na tomto místě uvádí [ЗЕМЛЯ] ЕЛАДСКА (V 72), [ЗЕМЛЯ] ЕЛАДСКА (R 9v), což je nejspíše nesprávně pochopené toponymum – možná se autor-překladatel nemohl rozhodnout, zda jde o Sasko, anebo Řecko. Územím, o kterém se německý lucidář nezmiňuje, avšak uvádí ho jak český rukopis, tak prvotisk, je **Míšeňsko**:⁵⁴⁶ [zemye] Miffenfska (F 54.4), [zemie] Missenska (P 55.6); toponymum znají i dvě verze ukrajinského lucidáře – [ЗЕМЛЯ] МИШЕЙСКА (V 72), [ЗЕМЛЯ] МѢШАНСКА (R 9v). **Durynsko**⁵⁴⁷ je zaznamenáno jako [zemye] Durynfska (F 54.4), [zemie] Durinska (P 55.6), [ЗЕМЛЯ] ДШРИНСКА (V 72), [ЗЕМЛЯ] ДШРИНСКА (R 9v).

Dalším evropským územím uvedeným v lucidáři *Fürstenberského rukopisu* je [zemye] Karmelitfska (F 54.4). Podle Zírta se jedná o Chorvatsko,⁵⁴⁸ zřejmě proto (vysvětlení nepodává), že v prvotisku je na stejném místě uvedeno [zemie] Carwaczka (P 55.6). V chorvatské redakci lucidáře, jež se takřka s jistotou považuje za překlad z české předlohy, je uvedena *zemlja Karmelitska* (*Žgombičev zbornik*, 16. stol.:16v), *z(e)mlja Karmelska* (*Petrisov zbornik*, 1468:200v). Kromě Chorvatska je možno uvažovat o tom, že autor rukopisu (F) měl na mysli jiné území, a to **Kraňsko**.⁵⁴⁹ Ukrajinský lucidář uvádí [ЗЕМЛЯ] КАРМАНИТСКА (V 72), [ЗЕМЛЯ] КАРМЕРИТСКА (R 9v). Vliv české předlohy, lucidáře *Fürstenberského rukopisu*, na ukrajinskou redakci je zde nezpochybnitelný.⁵⁵⁰ Autor prvotisku místo názvu *Karmelitská země*, jehož významem si zřejmě nebyl jistý, volí **Chorvatsko**:⁵⁵¹ [zemie] Carwaczka.

⁵⁴⁵ Z germ. *Alisâz* „jiné n. cizí sídlo“; zemi pojmenovali germ. Frankové podle toho, že francká sídla zde založená patřila do cizího, alemanského území: srov. PZJ 1976:23. O Alsasku jako historické zemi mezi Vogézami a kotlinou řeky Rýna srov. EPS 2001:28–30.

⁵⁴⁶ Název podle stejnojmenného města (založeno r. 931) pod názvy *Misni*, *Misna*, *Misina*, zřejmě z předsl. *mighia, slov. *mъz-ěti – vlhnout, tlít, ubývat, hnít – znamenalo místo u tlející n. ubývající vody, srov. č. řeka *Mže* (srov. SCHWARZ 1961:32; PZJ 1976:177–178). O Míšeňsku jako historickém území na jihovýchodě Německa srov. EPS 2001:393–394.

⁵⁴⁷ Pojmenování podle příslušníků západogermánského kmene *Thoringi* nebo *Thuringi*. Srov. OED:s. v. *Thuringia*“; Durynsko – historická země mezi pohořími Harzem a Durynským lesem a řekami Werrou a Sálou; srov. EPS 2001:178–179.

⁵⁴⁸ Srov. ZÍBRT 1903:76.

⁵⁴⁹ Srov. KAPETANOVIĆ 2005:5–7. Kraňsko, lat. *Carniola*, *Crania*, *Carnia* – historické území kolem řeky Sávy v dnešním Slovinsku; srov. EPS 2001:319–320.

⁵⁵⁰ V německé redakci se podobné pojmenování ani žádné jiné toponymum označující Chorvatsko či Kraňsko nevyskytuje.

⁵⁵¹ Samostatný chorvatský stát vznikl kolem poloviny 9. stol. – historický vývoj srov. EPS 2001:267–270.

Rukopis (F) i prvotisk (P) pokračují ve výčtu evropských zemí shodně **Štýrskem**:⁵⁵² [*zemye*] *Sftirfska* (F 54.5), [*zemie*] *Styrska* (P 55.7); ukrajinský lucidář toto toponymum neuvádí.

Prvotisk dále uvádí **Thrákii**:⁵⁵³ [*zemie*] *Trayska* (P 55.7); toto toponymum neobsahuje ani rukopis (F), ani ukrajinská redakce lucidáře. Pouze v prvotisku se dále nachází toponymum [*zemie*] *Wlaska* (P 55.7), tedy **Vlachy**,⁵⁵⁴ tehdejší výraz pro Itálii.

Další evropskou zemí v seznamu je **Dánsko**:⁵⁵⁵ [*zemye*] *Temnarfska* (F 54.5), [*zemie*] *Temarska* (P 55.7); [ЗЕМЛЯ] ЦЕ^нТАРСКА (R 9v).

Německý lucidář dále pokračuje výčtem zemí ležících níže od již jmenovaných, převážně německých území (*fwaben... frankin*): *Niderhalp der lande lit osterlant vnde krechen* (G–S 32.13). Toponymum *osterlant* proto odkazuje k Rakousku,⁵⁵⁶ nikoliv Osterlandu,⁵⁵⁷ Řecko pak dosahuje *an das mer*, kde také leží *dalmatia* (32.14). Poté je zmiňováno území dnešní Itálie: *italia... tufcan... vmbrika... euteria... lamparten... venedie* (G–S 33.4–7).

Česká a ukrajinská redakce přidává i v tomto případě další území, jež německá předloha do výčtu zemí nezahrnuje:

Korutansko⁵⁵⁸ je uvedeno v rukopisu jako [*zemye*] *Korymfka* (F 54.5); prvotisk ani *Vilenský rukopis* ho neobsahují, přejímá ho však lucidář *Rakošynského sborníku*: [ЗЕМЛЯ] КОРИТАНСКА (R 9v). V prvotisku je naproti tomu uvedeno nejasné pojmenování [*zemie*] *Karlinska* (P 55.7).

Lombardii⁵⁵⁹ zmiňuje česká redakce v obou námi sledovaných verzích, přičemž rukopis ji uvádí na dvou místech: [*zemye*] *Lampartfka* (F 54.5), *zemye lampartfka* (F 54.11), prvotisk pouze jednou: *zemie Lambardska* (P 55.7); ukrajinská

⁵⁵² Historické území *Štýrsko* (něm. *Steiermark*) – srov. EPS 2001:644–645.

⁵⁵³ Pojmenování podle indoevropského kmene *Thráků*, historické území ve východní části Balkánského poloostrova – srov. EPS 2001:662–664.

⁵⁵⁴ Zdrojem pojmenování je keltský kmen sídlící určitou dobu v Podunají (lat. *Volcae*, germ. *Walhōs). Srov. REJZEK 2001:697.

⁵⁵⁵ Pojmenování podle etnonyma *Dani* „tuzemci“ nebo „obyvatelé nížiny“ jsou sporné (srov. PZJ 1976:70). Historický vývoj území Dánska (počátky raně středověkého státu spadají do konce 8. stol.) srov. EPS 2001:169–172.

⁵⁵⁶ *Österreich*, srov. GOTTSCHALL–STEER 1994:274.

⁵⁵⁷ *Osterland* – historické území v Sasku, srov. EPS 2001:466.

⁵⁵⁸ Jméno historického území, název zřejmě podle keltských obyvatel *Karnů* či *Karnenů*. EPS 2001:310–313, podle lat. *Carantania*, *Carinthia*, *Carnutum*.

⁵⁵⁹ Podle lat. *Langobardia*, *Longobardia* – podle kmene Langobardů; historické území v severní Itálii, od 6. stol. centrum – srov. EPS 2001:347–348.

redakce toponymum obsahuje pouze v lucidáři *Rakošynského sborníku*: [ЗЕМЛІА] ЛА^мПЕРОСКА (R 9v), [ГОРЪИ] ЛАПЕРОСКИ (R 9v). **Rakousy**⁵⁶⁰ jsou uvedeny jako [zemye] *Rakufka* (F 54.5), *zemie Rakuska* (P 55.8), podobně v rakošynském lucidáři: [ЗЕМЛІА] РАКЪСКА (R 9v).

Česká redakce dále přidává i toponyma středoevropských území. **Uhry** (**Uhersko**)⁵⁶¹ jsou v rukopisu (F) ve výčtu evropských zemí pouze jmenovány, bez bližšího upřesnění: [zemye] *Uherska* (F 54.5); prvotisk je jmenuje také: [zemie] *Vherska* (P 55.8), na dalším řádku však ještě dodává, že *wuherske zemi gest gedna wlast, ta slowe Dalmacia* (P 55.9). *Vilenský rukopis* se drží českého textu prvotisku: [ЗЕМЛІА] ШГОРСКА... В ЗЕМЛѢ ШГОРСКОЙ ЛЕЖИТЪ ЕДНА ВОЛОСТЬ ДАЛМАЦІІА (V 72). Autor lucidáře *Rakošynského sborníku* považoval za důležité věnovat Uhrám zvláštní pozornost a zmiňuje se o nich třikrát: nejprve píše, že Dunaj protéká пре³ ОУНГАРИЮ ТО ЕСТ УГРИ (R 9v), dále je zmiňuje ve výčtu evropských zemí: [ЗЕМЛІА] ОУГОРСКА (R 9v) a nakonec shodně s prvotiskem uvádí: БСТ ЕДНА ВЛАСТЪ Ш ЗЕМЛИ УГОРСКѢ ИМЕНЕ^м ДАЛМАЦІІА (R 9v). Po Uhrách následuje v českém i ukrajinském lucidáři **Sedmíhradsko**:⁵⁶² [zemye] *Sedmyhradfka* (F 54.6), [zemie] *Sedm hradow* (P 55.8), [ЗЕМЛІА] СЕДМИГРОДСКА (V 72), [ЗЕМЛІА] СЕ^мМИГРА^сСКА (R 9v). **Moravu**⁵⁶³ prvotisk neuvádí, obsahuje ji rukopis [zemye] *Morawfka* (F 54.6) a přejímá rakošynský lucidář: [ЗЕМЛІА] МОРАВСКА (R 9v). **Čechy**⁵⁶⁴ jsou ve výčtu evropských zemí jak v rukopisu

⁵⁶⁰ Od r. 996 doloženo pojmenování *Ostarrichi* (název pro Východní marky); český název původně *Rakuš* nebo *Rakús* podle pohraničního hradu *Ratgoz*, dnešní *Raabs*. Nejstarší doklad českého jména tohoto hradu je zaznamenán v Kosmově kronice (PZJ 1976:222–223). Vývoj území z historického hlediska srov. EPS 2001:517–519.

⁵⁶¹ Lat. *Hungaria*, „země Hunů“. Název *Maďarsko* (maď. *Magyarország* – z ugrof. základu *mogy-* „člověk“ a z příp. *-ar* „zdejší lidé“ (srov. PZJ 1976:167). Historický vývoj území srov. EPS 2001:678–679.

⁵⁶² Český název *Sedmíhradsko* je překladem něm. *Siebenbürgen*, údajně z názvu města *Sibiu*. Jméno má svůj původ v apelativu *siba* „svída, dřín“ (srov. PZJ 1976:272). Lat. *Transsilvania*, *Septem castra*, *Septemcastrensis pagus*, *Septem urbium regio*; historická země na severozápadě dnešního Rumunska oddělená od zbytku území horskými masivy Karpat (srov. EPS 2001:678–679).

⁵⁶³ Původ jména odvozen z hydronyma *Morava* – lat. *Marus* (u Tacita v 1. stol.), v starohornoněm. pramenech jako *Maraha*, pozd. *March* (z germ. základu **Maros*, z ide. kořenu **mor-/mar-* „voda, zvl. stojatá, močál“). Druhotně připojen sufix *-ava* (zřejmě z germ. **ahwa* „voda“). Název historické země odvozen podle řeky, poprvé název doložen r. 877 *Morawia* (srov. PZJ 1976:184–185). O historickém vývoji země (lat. *Moravia*) srov. EPS 2001:404–408.

⁵⁶⁴ Název podle etnonyma *Čech*, zřejmě ze slov. základu **čel-*, z ide. **kel-/kol-* „rod, pokolení, plemeno“. Příponou *-ch* utvořeno *čech* „člen rodu, člověk našeho plemene,

[*zemye*] *Czeſka* (F 54.6), tak prvotisku [*zemie*] *Czeſka* (P 55.8) i rakoſynském lucidáři [*земля*] *чеſка* (R 9v).

O **Řecku**⁵⁶⁵ se zmiňuje rukopis jako o území, kde leží Dalmácie: *wrzieczkey zemy geft gedna wlaft, ta flowe damatya* (F 54.6–7), zatímco prvotisk ho uvádí jako jednu ze zemí ve výčtu evropských území bez bližšího upřesnění: [*zemie*] *Rzeczka* (P 55.8).

Dalmácii⁵⁶⁶ situuje rukopis, jak jsme již zmiňovali, do území Řecka, zatímco prvotisk ji pokládá za součást Uher: *wuherske zemi gest gedna wlast, ta slowe Dalmacia* (P 55.9). Lucidář *Vilenského rukopisu* i *Rakošynského sborníku* se zde přidržují prvotisku: **В** *землѣ оугорскои лежить една волость Далмація* (V 72); **С** *една властъ именем Далмація*, přičemž jako poznámka na okraji stránky je u Dalmácie připsáno **ω** *земли Угорскѣ* (R 9v).

Itálie:⁵⁶⁷ *ytazia* (F 54.9), *Italia* (P 55.12), **И** *талія* (R 10r) je představena jako země, kde leží **Řím**:⁵⁶⁸ v rukopisu mylně jako *ryn* (F 54.9), v prvotisku již správně *Rzym* (P 55.12), v rakošynském lucidáři podobně jako v rukopisu (F) mylně: **р** *айнъ* (R 10r). Dále se ve výčtu zemí pokračuje **Toskánskem**:⁵⁶⁹ v rukopisu zkomoleno – *Turkan* (F 54.10), v prvotisku *Tuskania* (P 55.12), v rakošynském lucidáři **т** *шыганія* (R 10r). **Umbrii**⁵⁷⁰ uvedenou v českém lucidáři jako *ambryka* (F 54.10), *Amybrika* (P

našinec“ (srov. PZJ 1976:66). Německý název *Böhmen* – srov. poznámku č. 543 (*Bavorsko*). Historické území a jeho vývoj srov. EPS 2001:153, 156–165.

⁵⁶⁵ Řecký název *Ελλάς* odvozen z místního jména *Ελλάς* v Thesálii). Latinský název *Graecia* se stal východiskem pojmenování ve většině evropských jazyků (srov. PZJ 1976:232). Historický vývoj území srov. EPS 2001:547–551.

⁵⁶⁶ Etnonymum z latinského *Delmatae/Dalmatae*, možná z praindoevr. **dhal-* „kvést“ ve smyslu „mladý živočich“ odkazující k mladým pastýřům (srov. OED:s. v. *Dalmatia*). Podobný výklad: původ v ilyrickém kořeni **delm-*, jenž je spojován s dnešním albánským *delme* „ovce“, příp. *djelmet* „jonáci, bohatýři“ (srov. PZJ 1976:70). Historický vývoj území (bývalá římská provincie Illyricum) při východním pobřeží Jaderského moře srov. EPS 2001:167–168.

⁵⁶⁷ Z řeckého *Ιταλία*, původně označující „území kmene Vitalů“ (srov. PZJ 1976:117). Historické území, původně pouze nejjižnější část Apeninského poloostrova (dnešní Kalábrie) – srov. EPS 2001:281.

⁵⁶⁸ Místní jméno se vykládá z názvu *Rumon* nebo *Ruma*, což bylo údajně nejstarší jméno řeky Tiberu. Etymologie je nejasná. Srov. PZJ 1976:228.

⁵⁶⁹ Původně antická země *Etrurie*, obyvatelé Etruskové – lat. *Etrusci* nebo *Tusci* (srov. PZJ 1976:271). Historická krajina ve střední Itálii při pobřeží Tyrhénského moře – srov. EPS 2001:665–666.

⁵⁷⁰ Název podle kmene *Umbrů*; historická krajina ve střední Itálii na sever od Samnia – srov. EPS 2001:682–683.

55.12) ukrajinská redakce nezná. **Benátky**⁵⁷¹ jsou zmíněny v české redakci a lucidáři *Rakošynského sborníku: Benatky* (F 54.10), *Benatky* (P 55.14), [горы] **ВЕНЕДЕЦКИ** (R 10r).

Německý lucidář pokračuje výčtem měst na Rýnu.⁵⁷² Jako první uvádí biskupské město Kostnici, jež však přímo na Rýnu neleží. Tato skutečnost by mohla svědčit o místě původu autografu *Lucidaria* v jižním Německu, kdy jeho autor považoval za důležité město Kostnici uvést.⁵⁷³ Pokračuje Basilejí, Štrasburkem, Špýrem, Wormsem, Mohučí, Kolínem a Utrechtem: ... *der Rin. Der rinnet durch osterfranken in das wildemer. Bi dem rine ligent creftige stete: Confence, basile, Straßburc, Spire, Wormeze, Megenze, colne, usdrieth ander grofe stete* (G–S 33.9–11). Sám výčet měst v zeměpisu Evropy byl pozoruhodným příspěvkem autorů německého lucidáře ke středověké geografii: v ní totiž ještě nebylo zvykem, aby byla města uváděna jako důležité geografické body.⁵⁷⁴

Český lucidář města ležící na Rýnu omezuje na tři: na Mohuč,⁵⁷⁵ Kolín⁵⁷⁶ a Frankfurt⁵⁷⁷: ... *Ryn atecze skrze Ffranfsku zemy. Podle ryna fylna myesta lezie Mohucz, Koffyn, Ffranfspurk aginych mnoho myest dobrych* (F 54.12–14). ... *Ryn agde*

⁵⁷¹ Z ilyrského etnonyma *Veneti*; etymologie neobjasněna (PZJ 1976:283). Benátsko, lat. *Venetia*, historické území v severovýchodní Itálii nazvané podle svého centra města Benátek (od 10.–11. stol. samostatná oligarchická republika), do značné míry totožné se starověkou provincií *Venetia* osídlenou Venety. Srov. EPS 2001:92–94, 701–702.

⁵⁷² Ačkoliv se městům v lucidáři v našem srovnávání nevěnujeme, uvedení měst na Rýnu považujeme z komparativního hlediska za důležité, proto jsme se je rozhodli ke kapitole o jménech evropských zemí připojit.

⁵⁷³ V novějších opisech německého lucidáře je Kostnice vynechána. Srov. HAMM 2002:154.

⁵⁷⁴ Systematické zařazování měst do světových map s jejich přesnou lokalizací počíná až 13. stoletím a je považováno za důležitý jev, jenž mění středověkou kartografii na novověkou. Srov. *tamtéž*:154.

⁵⁷⁵ Obecně je přijímán výklad z názvu kelt. božstva *Mogons* n. *Mogontia*, popř. jména osoby, historicky ovšem nedoložené. Tato hypotéza se opírá o lat. doklady jména *Moguntiacum* (1. st.) a *Magantia*, *Mogontia* n. *Maguntia* (6.–10. st.). Čes. podoba vychází ze střlat. *Moguntiacum* (přes *Mogoti*- > *Mohuč*): PZJ 1976:170–171. Mohuč jako historické město v jihozápadním Německu (původně římský kastel *Mogontiacum* či *Maguntiacum* založený na levém břehu Rýna r. 13 př. n. l.) – srov. EPS 2001:397–399.

⁵⁷⁶ Z lat. *colonia* „osada“ – PZJ 1976:139. Historické město založené v 1. stol. n. l. na levém břehu Rýnu jako *Colonia Agrippina* při hranici mezi římským a germánským světem – EPS 2001:306–309.

⁵⁷⁷ Název doložen od r. 793/794 jako *Franconofurd*, střlat. *Francorum vadum* „francký brod“, podle polohy města u brodu (něm. *Furt*) používaného Franky. Přívlastek *am Main* se v listinách objevuje až od r. 1310 (na rozlišení od stejnojmenného města nad Odrou, založeného r. 1253) – PZJ 1976:88; EPS 2001:211. Frankfurt (z pohledu moderní kartografie uvádí český lucidář mylný údaj, město neleží přímo na Rýnu, ale nedaleko něho), v německém lucidáři ve výčtu měst na Rýnu chybí.

skrze ffransku zemi. podle Ryna leži gedno miesto Mohucž, Kolin, ffranfford a ginych mnoho miest... (P 55.15–17). Z ukrajinských verzí obsahuje, ve zkrácené podobě, tento úryvek pouze lucidář *Rakošynského sborníku*, který se zde očividně řídí českým rukopisem, jak je patrné z použití atributu *silný*... райн... втечет скрѣзъ ффранцию... там лежат силна мѣста могѣцна колина (R 10r).

Dalším územím uváděným v německém lucidáři je *hispania* rozkládající se u světového moře čili oceánu (*wendelmer*) a zahrnující země: *terracona*, *cartago*, *lufitana*, *galacia*, *betica*, *tuwingen* (G–S 33.12–14).

Španělsko⁵⁷⁸ dosahuje k často rozbouřenému, „divokému“ Atlantskému oceánu: *Yspanya* (F 54.15), *Ispania* (P 55.18), *az dowstekleho morzie* (F 54.15), *až dodiwokeho moře* (P 55.18). Shodně s německým lucidářem tu jsou vyjmenovány bývalé římské provincie – **Taragona**: *Tarayna* (F 54.16), *Taxania* (P 55.19), **Kartago**: *Fortana* (F 54.16), *Certana* (P 55.19), **Lusitanie**: *Tuffybana* (F 54.16), *Ruskana* (P 55.19), **Galicie**: *Colatyana* (F 54.16), *Kollacia* (P 55.19), **Baetica**: *Retika* (F 54.16), *Getika* (P 55.19).⁵⁷⁹

Německý lucidář řadí ke Španělsku Britské ostrovy:⁵⁸⁰ *Ze dem lande horet britannia vnde engellant*, *hybernia*, *tanatos* (G–S 34.1–2) ... *schocia* (G–S 34.4); český lucidář ostrov Thanet (*tanatos*) vynechává, ostatní území (**Británii**,⁵⁸¹ **Anglii**,⁵⁸² **Irsko**⁵⁸³ a **Skotsko**⁵⁸⁴) uvádí v souladu s německým lucidářem: *Brytanyia*,

⁵⁷⁸ Etymologie sporná: název buď podle iber. kmene *I-spani*, z fén. *šaphan* „králík“, tj. „králíčí země“, anebo z bask. *ezpaña* „roh, výběžek, pomezí“. Čes. podoba Španělsko má základ v tvaru *Spania* (u Plutarcha). Srov. PZJ 1976:256–257. Historický vývoj srov. EPS 2001:640–644.

⁵⁷⁹ Zíbrt v rejstříku zemí uvádí, že výrazem *Getika*, *Retika* jsou označovány Švýcarsko. Srov. ZÍBRT 1903:75, 81. Domníval se zřejmě, že uvedené výrazy odkazují k názvům starověkých národů Rétů (z názvu řím. provincie Raetie) a keltských Helvétů, jež území dnešního Švýcarska obývaly.

⁵⁸⁰ Historický vývoj území od konce 2. tis. př. n. l. (první osídlení Kelty) srov. EPS 2001:119–123.

⁵⁸¹ Název se odvozuje z kelt. *brit* „pestrý, pomalovaný, tetovaný“.

⁵⁸² Název doložen od 9. stol.; je složen z kmenového označení Anglů pocházejících z kraje *Angel* v Šlesviku a z apelativa *land*, tj. „země Anglů“. Srov. PZJ 1976:26–27. Historický vývoj území srov. EPS 2001:33–36.

⁵⁸³ Řec. *Ιερνή*, ir. *Éire* (ze stir. *Éirinn*), tj. západní země. Lat. *Hibernia* (připomíná se již v řím. období; mylně bylo výrazu rozuměno jako „chladná země“, z lat. *hibernus* „studený, zimní“). Srov. PZJ 1976:115. Historický vývoj území srov. EPS 2001:276–279.

⁵⁸⁴ Název je složen z kmenového jména Scott „Skot, tj. pův. Irčan“ a z apelativa *land*, tj. „země Skotů“. Skotsko bylo ve 4. stol. kolonizováno přistěhovalci z Irska, potomky Keltů. Lat. název *Scotia* označoval až do 10. stol. Irsko, od 12. stol. se ustálil v dnešním významu (etymologie jména *Scott* je nejasná, většinou se vysvětluje jako „praobyvatel“,

Angliczka zemye, Berunfka zemye (F 54.16), *Britania, Anglia, werina* (P 55.19), ... *Skoczia* (F 54.18), *Sskocia* (P 55.20).

Tuto závěrečnou geografickou pasáž, tedy popis území od Španělska po Britské ostrovy, obsahuje ve zkrácené formě z ukrajinské redakce pouze *Vilenský rukopis* uvádějící čtyři země: **БРИТАНСКАЯ ЗЕМЛЯ И ВАНЛИЦКАЯ, БЕРИНЪ. ... ШКОЦІА** (V 72).

Zcela odlišně od zbývajících opisů ukrajinského lucidáře přistoupil ke geografickému poučení autor *Sokolského rukopisu*. Byl si zřejmě jistý svými zeměpisnými kompetencemi a zřejmě chtěl středověký text i aktualizovat, proto místo české předlohy vložil svoji vlastní, originální pasáž. Prvními zeměmi, jež v popisu Evropy zmiňuje, jsou **Irsko a Portugalsko** jako součást španělského království: **Європа починаєт ся ꙗ моріа шпійскоґо ꙗ востокуъ до шкїанъ Гїбернїї, а подлѣж ꙗ Португалїї то єт ꙗ королевства гїспанскоґо аж до рѣки Днѣпау, которїй Сармацію⁵⁸⁵ ꙗ Азіїей, то єт ꙗ Татар делит...** Po údajích o velikosti Evropy následuje zajímavá charakteristika evropských zemí, které jsou podle autora vzorem svobody a přátelských vztahů, volnosti pohybu mezi státy, cení si jich ale i za příkladné dodržování práva: **маєт теж європа в собѣ волноєт прїятелєскїю, и жѣ волно з ѡдноґо королевства до дрѣгоґо ꙗ ꙗ и всѣ землѣ єходїт хто хочет, правѣ писанѣт ѣживаѣт.** Poté se autor opět vrací k evropskému zeměpisu a opakuje informaci o počátku kontinentu na východě: **Починаєт ся європа ꙗ иєходѣ єлїнца ꙗ**

---

starousedlíci". Srov. PZJ 1976:245. Historický vývoj území (ve starověku označováno jako *Caledonia*) srov. EPS 2001:600–602.

⁵⁸⁵ Z řec. *Σαρμάται, Σαυρομάται*, lat. Sarmata, Sarmathia – histor. označení nadčernomořské oblasti podle iránojazyčných indoevropských kmenů – Sarmatů, kteří v tomto prostoru od 4. st. př. n. l. vystřídali Skyty. Od 1. stol. sarmatské kmeny pronikaly do oblasti Potisí a Podunají; označení Sarmatie se pak rozšiřuje i na část střední Evropy. Po vpádu Hunů a stěhování národů ve 4. stol. název mizí. Blíže srov. EPS 2001:569. Území popisoval již Herodotos; dalším důležitým pramenem, kde se objevuje název Sarmatie, je *De chorographia* (asi 44 n. l.) Pomponia Mely (srov. souběžné latinské a německé vydání doplněné 19 regionálními mapami převzatými z prvního tištěného vydání díla r. 1564 – BRODERSEN 1994). V polsko-litevském prostředí 16.–18. stol. se pak setkáváme s ideou, že polská šlechta má původ v národě Sarmatů, po nichž měla zdědit touhu po svobodě, odvahu a hrdinství. Celé polsko-litevské území (včetně ukrajinsko-běloruského) se pak pojmenovávalo jako Sarmacie. Baltské moře neslo na mapách tohoto období pojmenování *oceanus sarmaticus*, srov. např. BELLINI 1995:47, 57. Úvahy o Sarmacii jako symbolu síly a ochrany střední Evropy před osmanskou hrozbou našly místo i ve spise českého renesančního šlechtice Jana Zajíce z Házmburka *Sarmacia* (1553), srov. ZAJÍC 2007.

рѣки Донъ,⁵⁸⁶ а с полъдня ѿ моря Грецкого названого Їоникъм, где сѧ з Малюю Азию роздѣлетъ, в той третей части положена е^{ст} Сармация... Autor dále předává vlastní geografické vědomosti týkající se Sarmácie: Яковѣм двоюкаѧ е^{ст} Сармация, одна татарская або Азитицкая, ... в которой мешкают Татары заволсти и дрѣгие орди...; дрѣгая Сармация Европейская, ... наша, в которой мешкаютъ Поляки, Русь,⁵⁸⁷ Литва, Мазѣрове, Прусѧки, Поморчѧки, Инфлантчѧки,⁵⁸⁸ Москва, Готѣы, Яланты,⁵⁸⁹ Волоша і Татарове...

5.4.2.3 Země Afriky

Na rozdíl od popisu Evropy se ve výkladu o Africe přidržuje český lucidář věrně výkladu německého. Poučení o africkém kontinentu obsahuje ze známých ukrajinských kopií pouze lucidář *Rakošynského sborníku*. V *Karského rukopise* a *Sokolském rukopise* je popis Afriky vynechán a neobsahují ho ani fragmenty rukopisů *Borševyčského* a *Vilenského*.

První zemí afrického kontinentu, kterou jak německý, tak český a ukrajinský lucidář představuje jako zemi plnou nepřijemných plazů, případně i červů, je **Lybie**: *Lybia* (F 54.27), *Libia* (P 55.29), **либия** (R 10v).⁵⁹⁰ V zoologickém popisu přebírá lucidář *Rakošynského sborníku* text českého rukopisu: *Gedna zemye flowe Lybia, ta gest plna haduow agyneho czrwu* (F 54.27–28), **ѧ оу то земли много годовъ и**

⁵⁸⁶ Popisován antic. autory (Herodotos), řec. *Tánaicis*; stirán. *dānu (tok, řeka), oset. *don* (voda, řeka), strus. *Донъ*. Důležité místo má Don (Tanais) v *Chorographii* Pomponia Mely: „Tímto [Středozeemním] a dvěma sloutnými řekami, jimiž jsou Tanais a Nil, je celý svět rozdělen na tři části.... (BRODERSEN 1994:34–35). „Hranicemi Evropy jsou na východě Tanais, Maeotis [Azovské moře] a Pontus [Černé moře]...“ (*Tamtéz*:38–39). Řeka *Tanais* bývala ve starověku, ale i středověku považována za hranici mezi Evropou a Asií; dokonce je takto zakreslena i na některých novověkých mapách. (Srov. NIEDERLE 1899:25). Od 7. stol. př. n. l. sloužil Don jako obchodní cesta, spojoval severovýchodní oblasti Skytské říše s řeckými osadami na břehu Černého moře. Srov. *Гідронімія* 1981:12 nn.; PZJ 1976:76.

⁵⁸⁷ Výklad termínu *Rus* byl a je i v současnosti častým tématem diskuzí a sporů historiků, lingvistů a etnologů. Etymologickou analýzu a varianty názvu v evropských jazycích srov. КУРБАТОВ 2005:317–336.

⁵⁸⁸ Historické území Livonsko – srov. ІеРWN:s. v. *Inflanty*.

⁵⁸⁹ Zmínka o Gótech a Alanech v českém lucidáři chybí, obsahuje ji však německý lucidář (srov. výše).

⁵⁹⁰ V německém lucidáři *Libia*. *Libia das ift uol wurme*. (G–S 35.4). Jméno doloženo již ve 2. tisíciletí př. n. l. v egyptských hieroglyfech, kde se hovoří o lidu *Lbw* (*Libu*). Řec. *Λιβύη* označovalo obecně známou část Afriky na západ od Egypta, od 5. st. př. n. l. pokládánou za třetí světadíl – srov. PZJ 1976:157.

чѣрви (R 10v). V prvotisku jde o dva druhy plazů: *Gedna [wlast] slowe Libia, ta gest plna haduow a gesstieruow* (P 55.29–30).

Další zemí, kterou ve výkladu o Africe učitel v lucidářích zmiňuje, je **Pentapolis**:⁵⁹¹ pentapolis (F 54.27), Pentapolis (P 55.31), **Πενταπολις** (R 10v).

Následuje zmínka o staré římské provincii **Byzacium** (Bizacena)⁵⁹² na území dnešního jižního Tunisu: *byzazie* (F 54.30), *Byzaže* (P 55.31), kterou *Rakošynský sborník* nemá.

Označení dvou severoafrických provincií, **Zeugitany**⁵⁹³ a **Kartága**,⁵⁹⁴ v českém rukopise (F) nenajdeme, obsahuje ho ale prvotisk ve zkomoleném pojmenování *Gausis* (P 55.33) a *Kartago* (P 55.33); přebírá ho, v jinak upraveném tvaru, lucidář *Rakošynského sborníku*: **Γαρουσς** (R 10v), **καρταγλο** (R 10v).

Dalším toponymem je území označené zkomoleným výrazem *Sfkocillia* (F 54.31), *Cecilia* (P 55.33), (R 10v) **σεκιλια**.⁵⁹⁵ V charakteristice jeho obyvatel se český rukopis, prvotisk a rakošynský lucidář shodují: *Wte zemy giedie lide konye agyna zwierzata fyrowa* (F 54.31–32); *Wte zemi lidee gedie konie a gina surowa zwierzata* (P 55.33–34); **ѣ оу то ѣ земли люде конѣ идят и инши звѣри ѣ сѣрове мѣсто**. (R 10v).

O **Etiopii**,⁵⁹⁶ zemi mouřenínů, učitel v lucidářích blíže nevypráví, pouze konstatuje, že v Africe leží: *murzenynska zemye* (F 54.32), *Murzeninska zemie* (P 55.34), **μυρηνσκα земля** (R 10v).

Podrobněji se ve svém výkladu o africkém světadílu zastaví u země, která je podle biblického podání místem působení královny ze Sáby:⁵⁹⁷ ... *wlaft, ta slowe*

⁵⁹¹ V německém lucidáři *Pentapolif* (G–S 35.5); z řeč. *pente* (pět) a *polis* (město). V lucidáři jde o pět hlavních přímořských měst ve východní Libyi.

⁵⁹² V německém lucidáři *byzathe* (G–S 35.6); *Byzacium* (Bizacena) – stará římská provincie na území dnešního jižního Tunisu.

⁵⁹³ V německém lucidáři *ceufis* (G–S 35.8).

⁵⁹⁴ V německém lucidáři *Carthago* (G–S 35.8).

⁵⁹⁵ V německém lucidáři je na tomto místě *getulia vnde numidia* (G–S 35.9); rozloha země s kočovným berberským obyvatelstvem (gaetulské a numidské kmeny) odpovídala zhruba území dnešního Tunisu a Alžíru. *Numidia* – z lat. *Nomas* (gen. *Nomadis*), označení pro kočovníky v arabských zemích (SAK 1974:419; OED:s. v. *Numidia*).

⁵⁹⁶ V německém lucidáři *der Moren lant* (G–S 35.11), *moren lande* (G–S 36.1).

⁵⁹⁷ V německém lucidáři uvedeno jako kraj: *ein gegene, die heizet... faba* (G–S 30.10)] i jako město: *ein burc, die heizet... faba* (G–S 35.11); *Danan was die kunegin von faba* (G–S 35.12). V českém rukopisu i prvotisku (P) jde jen o *wlast*; i v čes. lucidáři následuje vysvětlení, že odsud pocházela královna ze Sáby: *jedna wlaft... geft przyffla byla kralewa zte zemye* (F

Sfalla, gefsto gest przyffla byla kralewa zte zemye naradu kralowy Sfalamanowy. (F 54.33–34), ... wlaft, ta slowe Sabahot, tu gest byla kralowa Saba, gessto gest prissla z dary k krali Ssalamanowi. (P 55.35–36),... ВЛАСТЬ СЕБЕІА І С ТОЙ КРОЛЕВНА САБА. ПРИШЛА ДО КРА(О?)ЛІА СОЛОМАНА З ДАРИ ІАКИМИ. (R 11r).

Učitel uzavírá své poučení o Africe poukazem na nejmenovanou zemi plnou hadů, která představuje hraniční území světa: *Podle Jordana gest gedna pufta zemye, ta gest plna fany ahadow, atu fie przieczita wfstekle morzie a tak gest zhorzalo odfluncze, az wrze yako wkotle. Wtom morzi gest welika hora, ze gde vpowietrze, atu gest konecz Swieta. (F 54.36–39). Podle Jordana gest gedna pusstie plna hadow a sanow, atu teče wstekle more, A tak gest zhorzelo ot slunce, že wře iako wkotle, Awtom morzi gest tak welika hora, že gde až podoblaky, a tu gest konetz swieta. (P 55.38–41).*⁵⁹⁸ Lucidář *Rakošynského sborníku* pojednání o Africe oproti českému textu poněkud zkracuje: *І ПОЛІА ІРДАНА ВОДЛЕ ЄСТ ЄДНА ПЄСТІНІА ПОЛНА ГАДЄВЬ І ТА^М ТЕЧЕТ ВСТЕКЛОЄ МОРЕ І ОТ СЛНЦА ТАК ГОРИТ ІЖЪ КИПИТЬ ІАКЪ В КЄТЛІ І ТА^М ЄСТ КОНЕ^М СВЄТА. (R 11r).*

5.4.3 Srovnání zeměpisných jmen v českém a ukrajinském lucidáři

Zeměpisné znalosti, které učitel v lucidáři vštěpuje žákovi, vycházejí z geografických představ konce 12. století, kdy byl sestaven německý *Lucidarius*. Český *Lucidář* první redakce toto středověké zeměpisné podání přejímá, pouze v některých částech doplňuje či upravuje.

V úvodní zeměpisné otázce o rozdělení světa sledují ukrajinské verze český text. Jediná odlišnost se projevila ve výčtu světadílů: *Rakošynský sborník* se i zde drží plně české předlohy a hovoří pouze o třech kontinentech, všechny ostatní verze ukrajinského lucidáře však seznam kontinentů doplňují o Ameriku, i když její název uvádějí většinou zkomoleně.

V místopisu Asie se sledovaná česká i ukrajinská znění v podstatě shodují; nejvýznamnějším rozdílem mezi českou redakcí a lucidářem *Rakošynského sborníku*

54.32, 33); *gedna wlast... tu gest byla kralowa Saba (P 55.35, 36)*. Podle starozákonního vyprávění šlo o území jihozápadní Arábie.

⁵⁹⁸ Česká redakce závěrečnou pasáž pojednávající o Africe proti německé předloze (G–S 36.1–5) zkracuje a upravuje. Pojem „vzteklé moře“ český lucidář používá i jako název Atlantského oceánu, jak jsme uváděli u popisu západoevropského území.

na jedné straně a zbývajícími verzemi ukrajinské redakce na straně druhé je údaj o počtu území označovaných jako Indie.

V dalších pasážích se českého textu drží nejdůsledněji *Rakošynský sborník*, a to v popisu všech tří známých kontinentů, a *Vilenský rukopis*, který sice pojednání o Africe neobsahuje, v popisu Asie a Evropy však český text kopíruje.

Zvláště výrazně se vliv české předlohy u těchto dvou ukrajinských verzí projevuje ve výčtu evropských zemí, kde český lucidář volí toponyma, jež německá předloha neobsahuje (Míšeňsko, Alsasko, Korutansko, Uhry, Sedmihradsko, Čechy, Dalmácie ležící v Uhrách). Jasným dokladem o přímém převodu ukrajinského textu z českého je pak název *Karmelitská země*, nejasné pojmenování, které ve stejné podobě přejímají z českého manuskriptu obě zmiňované verze ukrajinského lucidáře. Na základě srovnání geografických pasáží *Vilenského rukopisu* a *Rakošynského sborníku* je zřejmé, že předlohou jim byl buď *Fürstenberský rukopis*, anebo prvotisk – nebo, což se zdá velmi pravděpodobné, to byl dnes nezvěstný exemplář *Lucidáře*, který, jak je v případě toponym zřejmé, byl kombinací obou textů této první české recenze.

Sokolský rukopis a *Karského rukopis* se, pouze s několika odchylkami, drží české předlohy v části vykládající zeměpis Asie. Popis Evropy a Afriky *Karského rukopis* vynechává. Autor (překladatel, kopista) lucidáře *Sokolského rukopisu*, který poučení o africkém kontinentu rovněž vynechal, se však v případě Evropy rozhodl nevšímat si výkladu podaného v českém textu a vytvořil zcela nové geografické pojetí zaměřené na země východoevropského a euroasijského prostoru.

Je třeba konstatovat, že, na rozdíl od lucidáře *Vilenského rukopisu* a *Rakošynského sborníku*, v případě zbývajících tří znění ukrajinského lucidáře není možné soudit o přímém českém zdroji jen z komparace toponym – *Sokolský rukopis* a *Karského rukopis* sledují český lucidář pouze v otázkách-odpovědích týkajících se Asie, kde se však český text zásadně neliší od německé předlohy a nevytváří ve výkladu vlastní odbočky či specifická pojmenování; v *Borševyčském rukopise* pak máme k dispozici pouze počáteční geografickou pasáž, která poskytuje ke komparaci jen velmi malý prostor.

6 Závěr

Disertační práce sledovala pouť středověkého díla *Lucidarius* z německého prostředí konce 12. století přes české milieu až do prostředí ruténského, kde jsou zaznamenány opisy sepsané v časovém rozmezí zhruba od poloviny 17. až do počátku 18. století. Zastavila se u hlavního inspiračního zdroje tohoto anonymního německého díla, jímž bylo latinské *Elucidarium* sepsané koncem 11. století jedním z nejpłodnějších autorů své doby, popularizátorem teologie Honoriem Augustodunským. Německý lucidář jsme uvedli jako kompilační dílo se svébytnou strukturou, jež z něj učinila do značné míry originální encyklopedické pojednání. Bylo přeloženo, nejpozději v polovině 15. století, i do češtiny. V případě *Lucidáře*, který byl živou součástí české literatury po tři staletí, jsou doloženy tři recenze. Některý z exemplářů první, původní recenze použili jako předlohu pro svůj překlad dva slovanští autoři-překladaelé. Chorvatský lucidář byl vytvořen již v 15. století, v případě ukrajinského lucidáře se za nejzazší dobu jeho vzniku považuje polovina 17. století, zřejmě byl přeložen ale již dříve, nejpravděpodobněji ve století předcházejícím. Snažili jsme se představit lucidář jako jedno ze středověkých děl, jež spoluvytvářejí evropskou kulturní kontinuitu a jež zároveň potvrzují skutečnost literárního propojení mezi latinským Západem a ruténským prostředím, v němž měly česká literatura a čeština důležitou úlohu.

V úvodní, první kapitole jsme představili lucidář jako středověké „putující“ dílo, jež mělo značný význam pro rozvoj nejprve kněžského vzdělávání, později i pro poučení stále se rozšiřujícího okruhu čtenářstva z řad nižších sociokulturních vrstev. Zajímá nás i způsob studia středověkých textů v současnosti, kdy je mnoho rukopisných exemplářů i prvotisků a starých tisků jak latinského *Elucidaria*, tak národních redakcí *Lucidáře* digitalizováno a zpřístupněno na internetu.

Ve druhé kapitole naší práce jsme se věnovali německému *Lucidariu*, latinským pramenům, z nichž jeho autor či autoři vycházeli, i místu, jaké toto dílo zaujímal v kontextu německého středověkého literárního a kulturního prostředí. Uvedli jsme práce německých badatelů sepsané v průběhu zhruba tří posledních desetiletí, kterými je kritické vydání *Lucidaria* a komentáře k němu, a další odborné texty, jež tento výukový dialog považovaný za první německojazyčnou encyklopedii zasazují do širokého literárního, kulturního, filozoficko-teologického i politického

kontextu dané doby. Naprostá většina těchto publikací u nás zatím není veřejně dostupná, ve fondu je nemá ani Národní knihovna ČR, ani žádná jiná knihovnická instituce.

Třetí kapitola se zabývá českým lucidářem. Seznamuje s kulturním prostředím doby, kdy se toto „putující“ dílo stalo součástí české literatury. Představuje výsledky bádání Čenka Zírta o *Lucidáři* i další práce, jež se o něm zmiňují. Upozornili jsme na nepřesnosti, které některé z těchto zmínek obsahují, když například uvádějí jako zdrojový jazyk překladu českého lucidáře latinu. Předpoklad, že je (či by mohl být) *Lucidář* předlohou pro ukrajinskou redakci díla, tyto práce nezaznamenávají. *Lucidář* patří do kategorie prvotisků, proto jsme věnovali pozornost i počátkům českého knihtisku, především inkunábulím plzeňského tiskaře Mikuláše Bakaláře, v jehož oficíně prvotisk českého lucidáře vyšel. V bibliografii uvádíme výčet všech dochovaných exemplářů *Lucidáře*, tj. rukopisu, dvou výtisků prvotisku, starých tisků i tisků po roce 1800. Za přínos považujeme tu skutečnost, že jsme upřesnili údaj týkající se tisku z bývalého fondu táborského gymnázia: uvedli jsme zmínku z výroční zprávy této školy o knižním daru, jehož součástí byl i *Lucidář*. Z odpovědí námi kontaktovaných institucí vyplývá, že tento výtisk se dnes nenachází ani v současném fondu táborského gymnázia, ani ve fondu archivů, kam byla knižní sbírka Reálného gymnázia Tábor (předchůdce současného gymnázia) předána, a považuje se za nezvěstný. V katalogu Národní knihovny ČR je však stále uvedeno jako místo jeho uložení Reálné gymnázium Tábor.

Čtvrtá kapitola se zabývá ukrajinským lucidářem. Navázala na práci J. F. Karského, který počátkem 20. století vydal jeden z dnes nezvěstných rukopisů ukrajinského lucidáře (*Karského rukopis*), upozornil na *Vilenský rukopis*, o kterém již předtím podali zprávu A. S. Archangelskij a Flavian Dobrjanskij, a vyslovil přesvědčení, že u obou těchto verzí jde o přímý překlad z českého zdroje. Karskij se však nezmiňuje o *Borševyčském rukopise*, o kterém informoval již koncem šedesátých let 19. století Anatol Vachňanyn. Dalšími objevenými a popsányi manuskripty obsahujícími ukrajinské znění lucidáře byl *Sokolský rukopis*, jehož nálezcem byl Ivan Franko, a *Rakošynský sborník*, jež vypátral J. A. Javorskij.

Ani jedna z dochovaných verzí ukrajinského textu se neshoduje s druhou, dá se však předpokládat, že mohly být přeloženy ze stejné české předlohy či navzájem si podobných českých předloh a že případné změny a doplňky jsou dílem ukrajinského překladatele či pozdějšího opisovače.

Za důležitou považuji skutečnost, že jsem představila ukrajinskou redakci lucidáře v jejím celku, popsala všechny rukopisné verze, které ji tvoří, a uvedla dílo do kontextu ukrajinské literatury. Dosud jsem se v odborné literatuře setkala se zmínkami o ukrajinském lucidáři útržkovitě, velmi často s literárněhistorickými nepřesnostmi a chybami: týkají se i původu ukrajinské redakce – jako přímý zdroj bývá uváděna latina, ale i polština či němčina. Ani v jedné z těchto prací jsem nenašla kompletní seznam všech dochovaných verzí ukrajinského lucidáře.

V případě ukrajinského lucidáře je známo několik rukopisných variant, které jsem se snažila vyhledat v jejich originální rukopisné podobě. U jednotlivých dochovaných rukopisů (*Sokolského*, *Rakošynského* a fragmentu *Vilenského*) uvádím místo jejich současného uložení. Dvě rukopisná znění jsou dnes s největší pravděpodobností ztracena – o ztrátě *Borševyčského rukopisu* podal zprávu Ivan Franko, v případě *Karského rukopisu* je možno uvažovat o tom, že byl zničen v průběhu některé z válečných událostí 20. století; paměťové instituce, které jsem oslovila, alespoň žádné údaje o místě uložení rukopisu ani o jeho osudu nemají.

Lucidář je dílem, které v každém novém prostředí doplňovalo svůj původní obsah o nové poznatky. Týká se to i jeho čtenářsky nejoblíbenější části, zeměpisných pasáží, na které jsme se zaměřili v poslední, páté kapitole naší práce. Všimli jsme si a srovnávali, jak jednotlivá území tehdy známého světa pojmenovávají česká a ukrajinská redakce. Ze srovnání jednotlivých toponym v lucidáři *Vilenského rukopisu* a *Rakošynského sborníku* jednoznačně vyplývá, že ukrajinský text má předlohu v českém zdroji. V případě rukopisů *Karského*, *Sokolského* a *Borševyčského* naopak pouze z komparace geografických jmen usuzovat na přímý překlad z češtiny nelze – u těchto opisů (stejně jako u dalších dvou výše jmenovaných) ovšem na český zdroj ukazují jiné skutečnosti, především shodná struktura celého díla i výběr některých specifických jazykových prostředků.

Na počátku naší práce jsme vycházeli z premisy, že všechny známé ukrajinské rukopisné verze můžeme považovat za jednu recenzi přeloženou z českého zdroje. Tento předpoklad podporuje jak jejich formální stránka, tj. řazení otázek a odpovědí, tak stránka jazyková, kde se potvrzuje výskyt bohemismů i zkomolenin odkazujících k první recenzi českého lucidáře. Domníváme se, že předlohou bylo buď z některé ze dvou známých znění první české redakce, tedy lucidář *Fürstenberského rukopisu*, anebo prvotisk – anebo dnes neznámá verze *Lucidáře*, která byla oběma jmenovaným zněním blízká.

Cílem naší práce bylo představit ukrajinský lucidář v kontextu ukrajinské literatury jako dílo, které má značný význam pro potvrzení literárních kontaktů mezi českým a ruténským prostředím. Bádání o ukrajinské redakci lucidáře představuje další výzvy, které spatřujeme v detailní komparaci jednotlivých ukrajinských a českých znění, a to jak struktury a obsahu textu, tak jazyka díla. Zajímavé bude srovnání ostatních zeměpisných názvů, tj. řek, ostrovů, hor a pohoří, ale i názvů kosmických těles v české redakci a těch ukrajinských opisech, ve kterých se tyto pasáže dochovaly, tedy v *Karském rukopisu*, *Sokolském rukopisu* a *Rakošynském sborníku*.

Nelze vyloučit ani to, že v některém dosud neprobádaném archivu bude nalezen další exemplář či exempláře ukrajinské, ale možná i české redakce tohoto ve středověku mimořádně oblíbeného díla, které přispějí k doplnění celkového obrazu o ukrajinském lucidáři a jeho české předloze.

7 Prameny a literatura

7.1 Rukopisy

Fürstenberský rukopis: Rkp., Praha, KNM, zámecká knihovna Křivoklát, sign. I d 36; **Lucidář** zapsán na fol. 129v–141v.

Rakošynský sborník: Rkp., Praha, NKČR, *Ракошинский сборникъ*, sign. XVII L14, **ω** **пытаній ω трохъ рѣчахъ** zapsáno na fol. 21r–30v.

Vilenský rukopis: Rkp., Vilnius, Lietuvos mokslų akademija, F 19–107, № 107, **Люцдарий** zapsán na fol. 26r, v, 29r, v, 30r.

Sokolský rukopis: Rkp., Київ, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, *Збірник життій, слів, легенд та інших творів*, Ф. 3, № 4727 **Люцдар** zapsán na s. 338–356.

7.2 Prvotisk a tisky *Lucidáře* (15.–19. století)

(údaje jsou převzaty z katalogů a databází Národní knihovny ČR)

7.2.1 Prvotisk

Pocžina se Lucidarz O rozlicžnych wieczech genž su na nebi na zemi Y vwodach... *Tlacženo w Nowem Plzni Od- Mikulasse Bakalaře Leta od poro//du panenskeho T cccc lxxxvij.* V Novém Plzni: Mikuláš Bakalář, 1498. At: Praha, Strahovský klášter; sign. DR IV 37/f. neúpl. (chybí ff. B 8, D 7, D 8) Digitální faksimile. Dostupné z: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_DR_IV_37_F_0S6B392-cs (1. exemplář); Praha, KNM, sign. 25 E 22 neúpl. (chybí ff. B 1, B 8, C 1, D 8) Číslo knihopisu: INC039 (2. exemplář).

7.2.2 Tisky do roku 1800

Tyto pak Knjžky nazvány gsau Swětłost: neb což gest w giných knihách skryto to Lucydář wsse wyswětługe. A také někteřj gim řjkagj, Zlatý Kámen... [s.l., s.n., 1600–1699?]. At: Tábor, Reálné gymnasium, sign. Ant. 195, chybí počátek. Číslo knihopisu: K 4999. Na B1a ř. 1.: mi gest gedno Zwijře řečené Monocerus a -- Na C1a ř. 1.: prsslek w čerwené Bahno tehdy táhne k sobě.

Lucydář Totiž Knjžka Oswěcugjcy a Otwjragjcy Smysl Nebo co w giných Knjhách zatmeleho gest o Počátku a Stwořenj wssech wěcý na Nebi na Zemi w Oblacých y w Moři to Lucydář wssechno wyprawuge... *Wytisstěn w Hoře Kuttný v Giřjho Wogtěcha Kyncla Léta 1738.* Kutná Hora: Jiří Vojtěch Kyncl, 1738. At: Praha, KNM, sign. 27 E

49. Číslo knihopisu: K 5000. Na rubu tit. 1.: Předmluwa. ... Tato ... Knjžka nazwaná gest Swětlost: ... A také někteřj mu řjka[gj] zlatý Kámen.

Lucydář, To gest: Weypis swětla wedoucy smisl Człowěka, w kterýmžto Co w ginssých Knjhách obssýrně gedná ze starého y z nowého zákona, též o zemi a rozdělenj, o planetách, wssecko to w krátkosti w tuto Knjžku vwedené. [s.l., s.n., 1750–1800]. At: Praha, KNM, sign. 27 E 7 neúpl. Číslo knihopisu: K 5001. Na A2a ř. 1: Začátek Lucydáře. -- Na B1a poslední ř.: twrdý, že geg nemůže ničim rozděliti gen -- Na C1a poslední ř.: twá Hwězda z gedné Straný k druhé letj -- Na C3b ř. 1: nebo ty Páry táhnau se skrze množstwj Žil.

Lucydář, To gest: Weypjs swětla wedaucy Smisl Człowěka w kterýmžto Co w ginssých Knjhách obssýrně gedná, gak o Počátku a Stwořenj wssech Wěcy, o Zemi a Nebi, to wsse w Krátkosti wytažené, a w tuto Knjžku vwedené. Wytisstěno w Hoře Kuttný. Kutná Hora: [s.n., 1750–1800]. At: Nymburk, Vlastivědné muzeum, sign. A 53/4117 neúpl. zvláště chybí konec od C7. Číslo knihopisu: K 5002.

Lucydář, To gest: Weypjs swětla wedaucy Smisl Człowěka w kterýmžto Co w ginssých Knjhách obssýrně gedná, gak o a Stwořenj Swěta, též také o Zemi, a gegim Rozdělenj, tež o Nebeských Planetách, a gegich vlastnostech, také malý Weytach z nowého Zákona, to wssecko w tuto Knjžku vwedené. Wytisstěná w Hoře Kuttný. Kutná Hora: [s.n., 1750–1800]. At: Praha, Strahovský klášter, sign. EA IV 2; Praha, KNM, sign. 28 F 42; Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 81 G 211 přív. Číslo knihopisu: K 5003.

Lucydář, Totiž Knjžka oswěcugjcy a otwjragjcy Smysl, Nebo co w giných Knjhách zatmělého gest, o Počátku a Stwořenj wssech Wěcy, w Nebi, na Zemi a w Oblacých a w Moři to Lucydář wssechno wyprawuge. Wytisstěná w Praze, v Karla Jozeffa Jaurmicha. Praha: Karel Josef Jauernich, [1750–1775]. At: Praha, Strahovský klášter, sign. AC VI 81 přív. Číslo knihopisu: K 5004. Digitální faksimile. Dostupné z: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS__AC_VI_81___2S2XYJD-cs

Lucidař, to gest Knjžka oswěcujjcy a otvirajjcy Smysl. Uh. Skalica: [s.n.], 1772. At: nezjištěn žádný výtisk. Číslo knihopisu: K05005. [Údaj o tomto vydání srov. MIŠIANIK 1946:147. Podle Mišianikova údaje se výtisk tohoto vydání Lucidáře nachází v soupisu titulů knihovny Michala Institorise Mošovského ml. (1732–1803), slovenského evangelického faráře, spisovatele a bibliofila, jenž je součástí seznamu Matice slovenské v Turčanském sv. Martině.]

Lucydář, to gest: Weypjs swětlo wedoucy smysl člowěka, w kterýmžto co w ginssjch knjhách obssirně gedná ze starého y z nowého zákona, též o zemi a rozdělenj, o planetách, wssecko to w krátkosti w tuto knjžku vwedené. [s.l., s.n., 1750–1800]. At: Praha, KNM, sign. 27 E 30 neúpl. Číslo knihopisu: K 5006. Na a2a ř. 1: Začátek Lucydáře. -- Na B1a ř. 1: býwá tak také ona Czerwenost se tratj. -- Na c2a ř. 1: tjchý a pokorný. A protož nám také.

Lucydář, Totiž: Knjžka oswěcugjcy, a otwjragjcy Smysl: Nebo co w giných Knjhách zatmělého gest, o Počátku, Stwořenj wssech Wěcy, na Nebi, na Zemi, o Oblacých, y w

Moři, to Lucydář wsseckno wyprawuge. Wytisstěná w Holomaucy v Jozeffy Hirnlowý Léta 1779. Olomouc: Josefa Terezie Hirnleová, 1779 At: Brno, MZA, sign. 7188 = 7188/14. Jiné impresum: *Wytisstena w Holomaucy v Jozeffy Hirnlowý, skrz Jozeffa Frantisska Losertha, Faktora, 1779.* A 8 B 8 C 4 [=20] listů ; 8° ; 8°. At: Brno, MZK, sign. 24.632 porušené. Číslo knihopisu: K 5007.

Lucydář, Totiž: Knjžka oswěcugjcy, a otwjragjcy Smysl: Nebo co w giných Knjhách zatmělého gest, o Počátku a Stwořenj wssech Wěcý, na Nebi, na Zemi, o Oblacých, y w Moři, to Lucydář wsseckno wyprawuge. Wytisstěná w Holomaucy v Jozeffy Hirnlowý, skrz Jozeffa Frantisska Losertha, Faktora, Léta 1783. At: Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 27 E 17 přív. = 27 E 79; Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 27 E 79; London, The British Library. 1 sv. (nestránkováno). Číslo knihopisu: K 5008. Na rubu tit. l.: Předmlůwa. ... Tyto pak Knjžky nazwané gsau Swětl'ost ... A také někteřj gim řjkagj, Zlatý Kámen, ...

Lucydář, To gest krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcy, totiž o zemi, gegim gménowitém rozdjlj, vlastnjho a welikosti; za druhé o nebi a přirozenostech planetnjch; o způsobech národů, o náboženstwj kde gaké wvedeno gest; též spolu wyswětlenj neyhlawněgssj příběhu narozenj a smrti Krysta Pána, z pjsma swatého wybrané a k obzwlásstnj vžitečné potřebě gak mladého tak y dospělého lidu nowě w tisk wvedene. Wytisstěná w Gindřjcho-Hradcy, v Jgnacya Hilgartnera. Jindřichův Hradec: Hynek (Ignác) Vojtěch Hilgartner, [1759–1787]. At: Bratislava, Univerzitná knižnica, sign. XIX G 5871; Klatovy, Vlastivědné muzeum Dr. Hostaše, sign. 26.728; Vysoké Mýto, Regionální muzeum; sign. 819 = ST 60; Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 68 G 284. Popis (rozsah): A8 - B8 - C2 [= XVIII] ll. ; 8°. Číslo knihopisu: K 5009.

Lucydář, To gest krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcy : totiž o zemi, gegim gménowitém rozdjlj, vlastnjho a welikosti; za druhé o nebi a přirozenostech planetnjch; o způsobech národů, o náboženstwj kde gaké wvedeno gest; též spolu wyswětlenj neyhlawněgssj příběhu narozenj a smrti Krysta Pána, z pjsma swatého wybrané a k obzwlásstnj vžitečné potřebě gak mladého tak y dospělého lidu nowě w tisk wvedene. -- Wytisstěná w Gindřjcho-Hradcy: v Jgnacya Hilgartnera (3.), [s.l.: s.n., 1759–1795]. At: Praha, Národní knihovna, sign. 54 S 160; Jindřichův Hradec, Muzeum Jindřichohradecka, sign. JK 715. Číslo knihopisu: K 5009.1.

Digitální faksimile. Dostupné z:

<https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002400962&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

Lucydář, to gest krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcý, totiž o zemi, gegim gmenowitém rozdjlj vlastnjho a welikosti; za druhé, o nebi a přirozenostech planetnjch; o způsobech národu, o náboženstwj, kde gaké wvedeno gest; též spolu wyswětlenj neyhlawněgssjch přjběhů narozenj a smrti Krysta Pána, z pjsma swatého wybrané, a k obzwlásstnj vžitečné potřebě gak mladého, tak y dospělého lidu nowě w tisk wvedené. Wytisstěná w Gindřicho-Hradcy, v Jgnacya Hilgartnera. Jindřichův Hradec: Hynek (Ignác) Vojtěch Hilgartner, [1759–1787?]. At: Praha, Strahovský klášter, sign. JL IX 42; Jindřichův Hradec. Muzeum Jindřichohradecka. Sign. JK 0710. Číslo knihopisu: K 5010. Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MJ___JK_0710___2TTMK04-cs

[*Lucidář, totiž knížka osvěćující a otvírající smysl, nebo co v jiných knihách zatmeleno jest, o počátku a stvoření všech věcí, na nebi, na zemi, v oblacích i v moři, to lucidář všechno vypravuje*]. [S.l.: s.n., 1651–1700]. At: Olomouc, Vědecká knihovna, sign. 610.652 neúpl. (chybí tit. l.) Název doplněn podle K 5000, textově je mu toto vydání velmi podobné. Číslo knihopisu: K 18484.

Lucydář. To gest: Weypis swětłe wedaucý Smysl Człowěka W kterémž Co w giných Knihách zatměłého, o Počátku a Stwořenj wssech Wěcy, na Nebi, Zemi, a Mořich gest, to wsse tato Knjžka wyswětługe. Wytisstěno w Hoře Kuttný. Kutná Hora : [s.n., 1701–1750]. Na rubu tit. l.: Předmluwa ... Tato pak Knjžka nazwaná gest Swětlo: nebo ... někteřj geg gménugi zlatý Kámen ...
Podobná vydání viz: K 5002, K 5003
Aukce-Orbis;1950: 3. knižní aukce Orbisu 11.12.–13.12. 1950 [katalog], č. 733.
Nezjištěn žádný výtisk. Číslo knihopisu: K 18485.

Lucydář, to gest: weypis swětłe wedaucý smysl čłowěka, w kterémžto co w ginssjch knihách obssjrně gedná gak z starého zákona, tak y také z nowého, též o zemi, a giném rozdělení, o nebeských planetách, a gegich vlastnostech, to wssecko w krátkosti w tuto knjžku wведенé. Wytisstěná w Hradcy Králowé. Hradec Králowé : [s.n., 1780–1825]. At: Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 9 C 95. Číslo knihopisu: K 18486.

Lucydář, kteréžto wyswětługe Počátek wsseho Stwořenj, totižto: Nebe, Země, a Moře. Wytisstěný Roku 1714. [Skalica? : František Xaver Škarnicl?, 1799–1828]. Podle Vobra se jedná o patisk vzešlý z tiskárny Františka Xavera Škarnicla. Vobr 2005: Vobr I., č. 1490. At: Brno, Moravská zemská knihovna, sign. ST 1-24.675. Číslo knihopisu: K 18487.

Lucydář, to gest krátké wysánj o počátku a stwořenj wssech věcý, totiž o zemi, gegjm gmenowitém rozdjlu vlastnjho a welikosti; za druhé, o nebi a přirozenostech planetnjch; o způsobech národu, o náboženstwj, kde gaké wведено gest; též spolu wyswětlenj neyhlawněgssjch přjběhů narozenj a smrti Krysta Pána, z pjsma swatého wybrané, a k obzwlásstnj vžitečné potřebě gak mladého, tak y dospělého lidu nowě w tisk wведенé. Wytisstěná w Gindřicho=Hradcy, v Jgnacya Hilgartnera. Jindřichův Hradec: Hynek (Ignác) Vojtěch Hilgartner, [1775–1800]. At: Jindřichův Hradec. Muzeum Jindřichohradecka. Sign. JK 0710. V Knihopise neuvedeno. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?envLang=en>

Lucydář : to jest krátké wysánj o počátku a stwořenj všech věcý... Jindřichův Hradec : Ignác Hilgartner, [1757–1795]. At: České Budějovice, Teologická fakulta Jihočeské univerzity, A1546.

Zlatý Kámen, aneb Lucydář, který wyswětługe Počátek wsseho Stwořenj, totižto: Nebe, Země a Moře. Wytisstěno Léta Páně 1728. [S.l.: s.n.], 1728. Popis (rozsah): 40 s.; 17 cm. At: Praha, Národní knihovna, sign. NK I 68802. V Knihopise nenalezeno. Digitální faksimile. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002402631&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>.

Lucydář : kteréžto wyswětluje Počátek wsseho Stwořenj, totižto: Nebe, Země, a Moře. Wytisštěný Roku 1714. [Přetisk Skalica : František Xaver Škarnicl, na začátku 19. století]. 40 s. ; 8°. At: Brno, Moravská zemská knihovna, sign. ST1-0024.675. Ref.: Knihopis neuvádí; Vobr. Knížky lidového čtení z fondů UK v Brně č.133. - Titul. dřevořez (půlměsíc s lidskou tváří, motyka, strom) používán ve Skalici, tisk z r. 1858 na sign.ST 1-0145.400, č.25. - Prov.: M. St. Archiv [Brünn].

[*Lucydář*]. [S.n. : s.l., 2. pol. 18. st.]. Popis (rozsah): [19] zach. l. At: Olomouc, Vědecká knihovna, sign. 610.652.

Chybí titul. list, tištěno gotickým písmem, na poč. textu inic. přes 6 řádek, signatury, stránkové kustody, na poč. textu nahoře (+) mezi dvěma žaludy, pod touto značkou ozdobná linka, na konci textu (C4b) viněta s cherubínem. Nevázáno, vytrženo z nějakého konvolutu

Citace/Odkaz

http://aleph.vkol.cz/F/?func=find-c&local_base=SVK01&ccl_term=IDN=vkol000644602

7.2.3 Tisky po roce 1800

Lucydář : to gest krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcý. V Jindřichově Hradci : [Ignác Hilgartner, 18--?]. At: Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 05160 Knihopis K 5009 [pravděpodobně]. Popis (rozsah) 48 s.

Lucydář : to gest: weypys swětélé wedaucý smysl člowěka, w kterýmžto co w ginssjch knjhách obssjrně gedná gak z starého zákona, tak y také z nowého, též o zemi ... to wssecko w krátkosti w tuto knjžku uwedené. Na Horách Kutných: [s.n.], 1803. At: Praha, Národní knihovna, sign. 54 K 014653; Praha, Knihovna Národního muzea, 3 svazky: sign. 6 E 00090, 68 F 00682, 173 G 00150. Popis (rozsah): [48] s. ; 16 cm.

Lucidář : totiž:knížka osvěcující, a otvírající smysl, nebo co v jiných knihách zatmělého jest, o počátku, a stvoření všech věcí, na nebi, na zemi, v oblacích i v moři, to Lucidář všeko vypravuje. [Olomouc] : [Antonín Alexandr Škarnicl], 1805. At: Praha, Knihovna Národního muzea; sign. 5 B 00057.

Lucidář : to jest wejpis swětla vedoucí smysl člowěka, w kterémžto co w jiných knihách obšjrně jedná. V Litomyšli: Václav Tureček, 1811. At: Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 27 E 00008/přív/1. Popis (rozsah): 1 sv. (nestránkováno).

Lucydář : to gest: krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcý, S powolenjm cýs. král. Cenzury. W Skalicy: pjsmem Frantisska Xaw. Škarnycla a Synůw, 1834. At: Český Brod, Podlipanské Muzeum. Uloženo: Staré tisky 1e. Popis (rozsah): 46 s. ; 8°.

Lucydář : to gest: krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcý, S powolenjm cýs. král. Cenzury. W Skalicy: pjsmem Frantisska X. Škarnycla a Synůw, 1841. At: Brno, Moravská zemská knihovna, sign. 1-0025.142. Popis (rozsah): 46 s. ; 8°.

Lucydář : to gest: krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech wěcý. 3. Wyd. W Skalicy : Pjsmem Frantisska Xaw. Škarnycla a Synů, 1849. At: Praha, Památník

národního písemnictví, sign. L XVI b 173; Brno, Moravská zemská knihovna, sign. 1-0025.065. Popis (rozsah): 46 s. ; 8°

Lucydář: to gest: krátké wypsánj o počátku a stwořenj wssech věcý. [4. Wyd.]. W Skalicy : Pjsmem Frantisska Xaw. Škarnycla a Synů, 1872. Popis (rozsah): 45 s. ; 8°. At: Praha, Památník národního písemnictví, sign. L IX e 20/přív. 1.

Lucydář, to jest. Krátké wypsání o počátku a stwoření wssech věcý. -- W Skalici : písmem Jozefa Škarnicla, 1877. At: Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 54 G 002118. 46 s. ; 17 cm.

Lucidář : to jest: krátké wypsání o počátku a stwoření wssech věcí. -- Uh. Skalice : tiskem Josefa Škarnicla, [1877]. At: Praha, Knihovna Národního muzea, 3 svazky: sign. 67 H 00350, 88 H 00326, 81 G 00209. 1 sv. (nestránkováno).

7.3 Edice a literatura o lucidáři/lucidářích

DVOŘÁKOVÁ 1985. DVOŘÁKOVÁ, Dagmar. Recepce *Lucidaria* ve východoslovanském prostředí. Diplomová práce. Praha, Filozofická fakulta Karlovy univerzity.

GLOGNER 1937. GLOGNER, Günter. *Der mittelhochdeutsche Lucidarius: eine mittelalterliche Summa.* Münster in Westf.: Aschendorff.

GOTTSCHALL 1992. GOTTSCHALL, Dagmar. *Das „Elucidarium“ des Honorius Augustodunensis: Untersuchungen zu seiner Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte im deutschsprachigen Raum mit Ausgabe der niederdeutschen Übersetzung.* Tübingen: Niemeyer. ISBN 3-484-36033-x.

GOTTSCHALL–STEER 1994. GOTTSCHALL, Dagmar a STEER, Georg. *Der deutsche Lucidarius.* Band I. Kritischer Text nach den Handschriften. Tübingen: Niemeyer. ISBN 3484360356.

HAMM 2002. HAMM, Marlies. *Der deutsche Lucidarius,* Band III. Kommentar. Tübingen: Niemeyer. ISBN 3-484-36037-2.

HANKA 1852. HANKA, Václav. České prvotisky. In: *Časopis Českého museum.* Sv. 26, s. 114–115.

HANSEN 2000. HANSEN, Anna Mette. The Icelandic *Lucidarius*, Traditional and New Philology. In: *Old Norse Myths, Literature and Society.* Sydney: Centre for Medieval Studies, University of Sydney, s. 118–125. ISBN 1-86487-3167.

HEIDLAF 1915. HEIDLAF, Felix. *Lucidarius, aus der Berliner Handschrift.* Berlin: Weidmann.

- HORÁK 1910.** HORÁK, Jiří. Е. Ф. КАРСКИЙ. *Малорусскийъ Луцидарій по рукопису XVII вѣка: текстъ, составъ памятника и языкъ*. Варшава 1906. In: *Listy filologické*. Roč. 37, č. 1, s. 53–55.
- HRUDIČKA 1929–1930.** HRUDIČKA, Bohuslav. Z počátků české meteorologie. In: *Vesmír*, 8, s. 189–191.
- HUJER 1903.** HUJER, Oldřich. Staročeský Lucidář. Text rukopisu Fürstenberského a prvotisku z roku 1498. Vydal dr. Čeněk Zíbrt. In: *Listy filologické*. Roč. 30, č. 3–4, s. 309–312.
- KAPETANOVIĆ 2005.** KAPETANOVIĆ, Amir. Toponimi u hrvatskim „Lucidarima“. In: *Folia onomastica Croatica* 14, s. 1–22.
- KLEINHANS 1993.** KLEINHANS, Martha. „*Lucidere vault tant a dire comme donnant lumiere*“: *Untersuchung und Edition der Prosa-Versionen 2, 4 und 5 des ‚Elucidarium‘*. Tübingen: Niemeyer. ISBN 3-484-52248-8.
- KOCÁNOVÁ 2008.** KOCÁNOVÁ, Barbora. „Odkud přijde hrom? Mistr vece: toho neví žádný.“ : meteorologie ve světle staročeského Lucidáře a staročeský Lucidář ve světle meteorologie. In: SILAGIOVÁ, Zuzana, ŠEDINOVÁ, Hana a KITZLER, Petr, eds. *Pulchritudo et sapientia: ad honorem Pavel Spunar*. Praha: Kabinet pro klasická studia, Filosofický ústav AV ČR. ISBN 978-80-254-1863-5.
- KUBEŠ 2000.** KUBEŠ, Jan. *Lucidář v Čechách (Syntéza lidského poznání od středověku po konec baroka)*. České Budějovice. Magisterská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Pedagogická fakulta.
- LEFÈVRE 1954.** LEFÈVRE, Yves. *L'elucidarium et les Lucidaires: contribution, par l'histoire d'un texte, à l'histoire des croyances religieuses en France au Moyen Age*. Paris: E. de Boccard.
- MILČETIĆ 1897.** MILČETIĆ, Ivan. Über den kroatischen und böhmischen Lucidarius. In: *Archiv für slavische Philologie*, XIX. Berlin, s. 556–563.
- N. F. P. 1996.** N. F. P. *Der deutsche ‚Lucidarius‘, I.: kritischer Text nach den Handschriften*, ed. Dagmar Gottschall and Georg Steer, *Texte und Textgeschichte* 35. In: *Medium aevum*. Vol. LXV, No1. Oxford: Basil Blackwell, s. 162–164.
- PETIŠKOVÁ 2012.** PETIŠKOVÁ Dagmar. Česká a ukrajinská redakce středověkého výkladového sborníku Lucidarius: způsob užití minulých časů v české a ukrajinské redakci ve srovnání s redakcí ruskou. In: *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Випуск 19, s. 117–124.
- PODLEISZEK 1936.** PODLEISZEK, Franz. *Volksbücher von Weltweite und Abenteuerlust*. Leipzig: Reclam, s. 99–149.
- POSPÍŠILOVÁ 2006.** POSPÍŠILOVÁ, Věra. Tisk Lucidáře z Jindřichova Hradce. In: HOLUB, Zbyněk a VYČICHLO, Jaroslav, eds. *Genius loci českého jihozápadu: sborník z konference konané 18. května 2005 ve Studijní a vědecké knihovně*

Plzeňského kraje. Plzeň: Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje, s. 100–106. ISBN 80-85093-99-5.

SCHORBACH 1894. SCHORBACH, Karl. *Studien über das deutsche Volksbuch Lucidarius und seine Bearbeitungen in fremden Sprachen*, Strassburg: K. J. Trübner.

SICK 1995. SICK, Monika. *Der „Lucidarius“ und das „Buch Sidrach“: eine wissenssoziologische Untersuchung zweier mittelalterlicher Wissensbücher*. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelm-Universität Bonn.

SIMROCK 1866. SIMROCK, Karl. *Die deutschen Volksbücher: gesammelt und in ihrer ursprünglichen Echtheit wiederhergestellt*. 13. Bd., Basel: Schwabe, s. 377–442.

STEER 1990. STEER, Georg. Der deutsche Lucidarius. Ein Auftragswerk Heinrichs des Löwen? In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. Bd. 64, s. 1–25.

STURLESE 1993. STURLESE, Loris. *Die deutsche Philosophie im Mittelalter: von Bonifatius bis zu Albert dem Grossen (748–1280)*. München: Beck, s. 250–263. ISBN 3-406-37749-1.

UHROVÁ 1971. UHROVÁ, Eva. Poznámky ke středověkému Lucidáři. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university = Studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*, řada B 18, s. 7–16.

ULMSCHNEIDER 2011. ULMSCHNEIDER, Helgard. *Der Deutsche ‚Lucidarius‘*. Band IV: Die mittelalterliche Überlieferungsgeschichte. Berlin: W. de Gruyter. ISBN 978-3-484-36038-9.

VAŠICA 1995. VAŠICA, Josef, RUDLOVČÁKOVÁ, Helena, ed. a HAUPTOVÁ, Zoe, ed. *Z církevněslovanských rukopisů Národní knihovny v Praze a Slovanské knihovny: soupis a popis*. Praha: Národní knihovna v Praze – Slovanská knihovna ve spolupráci se Slovanským ústavem, s. 52–54. ISBN 80-7050-189-8.

VYZOURKOVÁ 2006. VYZOURKOVÁ, Marie. *Lucidář – středověká encyklopedie vědění a jeho cesta dějinami*. Brno. Bakalářská práce. Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta.

Zábavné čtení našich předkův 1902. In: *Selský archiv: časopis pro obecné i kulturní dějiny selského stavu hlavně moravského i slezského*. Olomouc: Selská jednota, s. 245–252.

ZÍBRT 1903. ZÍBRT, Čeněk. *Staročeský Lucidář: text rukopisu Fürstenberského a prvotisku z roku 1498*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1897. АРХАНГЕЛЬСКИЙ, Александр Семенович. *Къ исторіи нѣмецкаго и чешскаго Луцидаріусовъ*. Казань: Типо-литографія Императорскаго Университета.

АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899. АРХАНГЕЛЬСКИЙ, Александр Семенович. *Къ исторіи древне-рускаго Луцидаріуса: сличеніе славяно-русскихъ и древне-нѣмецкихъ текстовъ.* Казань: Типо-литографія Императорскаго Университета. (Lucidář *Vilenského rukopisu* otištěn na s. 69–73).

Варшавские университетские известия 1905. № IX. (Lucidář *Karského rukopisu* otištěn na s. 1–57).

ВАХНЯНИН 1869. ВАХНЯНИН, Наталь. Катехисисъ, история и землепись. In: *Правда: письмо наукове и литературне.* № 16, s. 142–143; № 17, s. 151–152; № 22, s. 190; № 34, s. 285–286.

ДОБРЯНСКИЙ 1882. ДОБРЯНСКИЙ Флавиан Николаевич. *Описаніе рукописей Виленской публичной библіотеки, церковно-славянскихъ и русскихъ.* Вильна: Типографія А. С. Сыркина, s. 232.

КАРСКИЙ 1906. КАРСКИЙ, Евфимий Федорович. *Малорусскій Луцидарій по рукописи XVII вѣка: текстъ, составъ памятника и языкъ.* Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа.

ПОРФИРЬЕВ 1890. ПОРФИРЬЕВ, Иван Яковлевич. *Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки.* С.-Петербург: Типографія Императорской Академіи наукъ, s. 417–471.

ТИХОНРАВОВ 1859. ТИХОНРАВОВ, Николай Саввич. *Лѣтописи русской литературы и древности.* Томъ I. Москва: Николай Тихонравов, s. 33–68, 41–66.

ФРАНКО 1906. ФРАНКО, Иван. Сокольський рукопис (Люцдар). Боршевицький рукопис із 1713 р. (Уривок із Люцидарія). In: *Апокрифи і легенди з українських рукописів.* Том IV. Львів, s. 25–37, 38–41.

ЯВОРСКИЙ 1931. ЯВОРСКИЙ, Юлиан Андреевич. *Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вѣковъ.* V Praze: Nákladem sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpat. Rusi, s. 95–96.

7.4 Další literatura

7.4.1 Citovaná literatura

AKIŇČYC 2013. AKIŇČYC, Stanislau. *Zlatý věk Běloruska*. Pardubice: Světlana Vránová. ISBN 978-80-905494-0-1.

BEČKA 1988. BEČKA, Jiří. *Íránský svět v české a slovenské literatuře a vědě: československá bibliografie íránských literatur*. Praha: Sdružení českých překladatelů, 1988.

BEČKA–KRÁSA 2017 [online]. BEČKA, Jiří a KRÁSA, Miloslav. *Poznávání a studium Orientu v českých zemích. Literární a vědecké vlivy*. [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.libri.cz/database/orient/orient.php>

BEČKOVÁ 1985. BEČKOVÁ, Marta. Pramen k osudům české pobělohorské emigrace v Polsku. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, řada D 32, s. 77–83.

BELLINI 1995. BELLINI, Paolo. *Carte geografiche della Polonia (sec. XVI–XIX)*. Trento: Università degli Studi di Trento.

BIDDICK 2003. BIDDICK, Kathleen. *The typological imaginary: circumcision, technology, history*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. ISBN 978-0-8122-3740-5.

BLACK 2001. BLACK, Jeremy. *Historický atlas*. [Praha]: Ikar. ISBN 80-7202-773-5.

BLASCHKE 2006. BLASCHKE, Jorge. *Záhadný středověk: tajné dějiny klášterů, konventů, řeholních a vojenských řádů*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-1364-2.

BOROVSKÝ 2014. BOROVSKÝ, Tomáš. Zvony a lidé středověkého města: Komunikační funkce zvonů ve středověké společnosti. In: ČAPSKÝ, Martin [a kol.]. *Komunikace ve středověkých městech*. [Praha]: European Social Fund, s. 39–52. ISBN 978-80-7510-109-9.

BRINCKEN 1992. BRINCKEN, Anna-Dorothee von den. *Fines Terrae: die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*. Hannover: Hahn. ISBN 3-7752-5436-6.

BROCKETT 1999. BROCKETT, Oscar Gross. *Dějiny divadla*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7008-096-5.

BRODERSEN 1994. BRODERSEN, Kai, ed. *Pomponius Mela: Kreuzfahrt durch die Alte Welt*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ISBN 3-534-12349-2.

BRÜCKNER 1881. BRÜCKNER, Aleksander. Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Übersetzung. In: *Archiv für Slavische Philologie*, XIII, s. 199–212.

BRYNYCHOVÁ 1927. BRYNYCHOVÁ, Věra. České Proroctví Sibyllino v ruském překladě. In: *Český lid*, XXVII, s. 49–60.

CAHILL 2008. CAHILL, Thomas. *Mysteria středověku a počátky moderního světa*. Hodkovičky [Praha]: Pragma. ISBN 978-80-7349-154-3.

CIZEWSKI 1992. CIZEWSKI, Wanda. Beauty and the beasts: allegorical zoology in twelfth-century hexaemeral literature. In: WESTRA, Haijo Jan. *From Athens to Chartres: neoplatonism and medieval thought studies in honour of Edouard Jeauneau*. Leiden: Brill, s. 289–300. ISBN 90-04-09649-3.

CROUSE 1992. CROUSE, Robert D. Hic sensilis mundus: Calcidius and Eriugena in Honorius Augustudunensis. In: WESTRA, Haijo Jan, ed. *From Athens to Chartres: neoplatonism and medieval thought studies in honour of Edouard Jeauneau*. Leiden: Brill, s. 283–288. ISBN 90-04-09649-3.

CURTIUS 1998. CURTIUS, Ernst Robert. *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-07-0.

ČAPEK–MUCHA–MIKŠOVSKÝ 1992. ČAPEK, Richard, MUCHA, Ludvík a MIKŠOVSKÝ, Miroslav. *Geografická kartografie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN 80-04-25153-6.

ČEJKA 1998. ČEJKA, Mirek. Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera (Několik poznámek k tzv. kulturní diglosii). In: *Listy filologické*. Roč. 121, s. 1–12.

ČERNÁ–ČORNEJ–KLOSOVÁ 2003. ČERNÁ, Alena M., ed., ČORNEJ, Petr, ed. a KLOSOVÁ, Markéta, ed. *Staré letopisy české: (texty nejstarší vrstvy)*. Praha: Filosofia. ISBN 80-7007-184-2.

ČORNEJ 1984. ČORNEJ, Petr. Geograficko-politický horizont kronikářů doby husitské. In: *Husitský Tábor: sborník Muzea husitského revolučního hnutí Tábor*, 6–7, (1983–1984), s. 83–122.

ČORNEJ 1986. ČORNEJ, Petr. *Rozhled, názory a postoje husitské inteligence v zrcadle dějepiscectví 15. století*. Praha: Univerzita Karlova.

ČORNEJ 2000. ČORNEJ, Petr. *Velké dějiny země Koruny české*. Svazek V. 1402–1437. Praha; Litomyšl: Nakladatelství Paseka. ISBN: 80-7185-296-1.

ČORNEJ–BARTLOVÁ 2007. ČORNEJ, Petr a BARTLOVÁ, Milena. *Velké dějiny země Koruny české*. Svazek VI. 1437–1526. Praha; Litomyšl: Nakladatelství Paseka. ISBN: 978-80-7185-873-7.

Čtvrtá roční zpráva 1866. *Čtvrtá roční zpráva reálného gymnasia v král. městě Táboře: za školní rok 1866*. Tábor.

DAŇHELKA 2013. DAŇHELKA, Jiří. *Textologie a starší česká literatura*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR. ISBN 978-80-85778-93-9.

DELUMEAU 2003. DELUMEAU, Jean. *Dějiny ráje. Zahrada rozkoše*. Praha: Argo.

ISBN 80-7203-460-X.

DINZELBACHER 2004. DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka: nebe, peklo, očištec ve středověku*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-693-X.

DOBROVSKÝ 1818. DOBROVSKÝ, Josef. *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Prag: Gottlieb Haase.

DOX 2004. DOX, Donnalee. *The idea of the theater in Latin Christian thought: Augustine to the fourteenth century*. Ann Arbor: University of Michigan Press. ISBN 0-472-11423-9.

DRISCOLL 2010. DRISCOLL, Michael J. The words on the page: thoughts on philology, old and new, in: *Creating the medieval saga: versions, variability, and editorial interpretations of Old Norse saga literature*, Odense. [online], s. 85–102. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.driscoll.dk/docs/words.html>

EASTING 1997. EASTING, Robert. *Visions of the other world in Middle English*. Cambridge: D.S. Brewer. Annotated bibliographies of Old and Middle English literature. Vol. 3. ISBN 0-85991-423-2.

EHLERS 2008. EHLERS, Joachim. *Heinrich der Löwe: eine Biographie*. München: Siedler Verlag. ISBN 978-3-88680-787-1.

EMMERSON 2006. EMMERSON, Richard K. Middle English Literature and Illustrated Manuscripts: New Approaches to the Disciplinary and the Interdisciplinary. In: *The Journal of English and Germanic Philology*. Vol. 105, №1, The State of Medieval Studies (Jan.), s. 118–136.

ENGLISCH 2002. ENGLISCH, Brigitte. *Ordo Orbis Terrae: die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*. Berlin: Akademie Verlag. ISBN 3-05-003635-4.

ESSAR–PERNAL 1990. ESSAR, Dennis F. a PERNAL, Andrew B. The First Edition (1651) of Beauplans *Description d'Ukraine*. In: *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. XIV, № 1–2 June, s. 84–96.

FLINT 1982. FLINT, Valerie I. J., ed. *Honorius Augustodunensis. Imago mundi*. Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge, T. 49.

FLOSS 2004. FLOSS, Pavel. *Architekti křesťanského středověkého vědění*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-662-X.

GALLAŠ 2002. GALLAŠ, Josef Heřman Agapit. *Kusy rozpadlých cihel se změnil v knihy: (moji pamětihodnější snové): sny z let 1763–1834*. Brno: Host. ISBN 80-7294-055-4.

GARRIGUES 1987. GARRIGUES, Marie-Odille. L'auteur de la „Visio Tnugdali“. In: *Studia Monastica* 29, s. 19–62.

GMITEREK 1989. GMITEREK, Henryk. *Związki intelektualne polsko-czeskie w okresie odrodzenia: 1526–1620*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

GMITEREK–IWAŃCZAK 2004. GMITEREK, Henryk, ed. a IWAŃCZAK, Wojciech, ed. *Polacy w Czechach – Czesi w Polsce: X–XVIII wiek*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. ISBN 83-227-2217-6.

GLONEK 2009. GLONEK, Jiří. Atlasy Claudia Ptolemaia ve Vědecké knihovně v Olomouci do roku 1550 In: KRUŠINSKÝ, Rostislav, ed. *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2008: sborník z 17. odborné konference: Olomouc, 5.–6. listopadu 2008*. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci. ISBN 978-80-7053-283-6.

GOLDBLATT 2007. GOLDBLATT, Harvey. The Ukrainian Language in the Context of the Study of Sacred and Vulgar Tongues in Orthodox Slavdom. In: *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 29, № 1–4, s. 149–192.

GUREVIČ 1996. GUREVIČ, Aron Jakovlevič. *Nebe, peklo, svět: cesty k lidové kultuře středověku*. Jinočany: H & H. ISBN 80-85787-41-5.

HARTMANOVÁ 2000. HARTMANOVÁ, Dagmar. Historie československé encyklopedistiky do roku 1945. In: *Národní knihovna–knihovnická revue*. Roč. 2000, č. 1, s. 15–21.

HAUGEN 2003. HAUGEN, Odd Einar. *The spirit of Lachmann, the spirit of Bédier: Old Norse textual editing in the electronic age*. Paper read at the annual meeting of The Viking Society, University College London, 8 November 2002. Electronic version, 20 January 2003. [Cit. 07. 03. 2015]. Dostupné z: <http://www.ub.uib.no/elpub/2003/a/522001/haugen.pdf>

HAVRÁNEK 1936. HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj spisovného jazyka českého. In: DĚDINA, Václav a Oldřich HUIJER, ed. *Československá vlastivěda*. Řada II, Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, s. 1–144.

HEINZMANN 2000. HEINZMANN, Richard. *Středověká filosofie*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc. ISBN 80-7182-105-5.

HÉRODOTOS 2004. HÉRODOTOS. *Dějiny*. 3. vyd., Praha: Academia. ISBN 80-200-1192-7.

HOLÁ 2016. HOLÁ, Mlada. Studentské koleje pražské university v pozdním středověku a na prahu novověku. In: HOLÝ, Martin. *Vzdělanostní mecenát v zemích České koruny (1500–1700)*. Praha: Academia, s. 32–61. ISBN 978-80-200-2591-3.

HOLUB 2014. HOLUB, Zbyněk. *Jazykové doklady prehistorické podunajské migrace slovanského etnika na český jih*. Opava: Slezská univerzita v Opavě. ISBN 978-80-7248-946-6.

HORÁK 1954. HORÁK, Bohuslav. *Dějiny zeměpisu*. 1. [díl], Starověk a středověk. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

HRABÁK 1974. HRABÁK, Josef, ed. *Tisíc let české poezie*. I., Stará česká poezie. Praha: Československý spisovatel.

HRABÁK–MUKAŘOVSKÝ 1959. HRABÁK, Josef, ed. a MUKAŘOVSKÝ, Jan, ed. *Dějiny české literatury*. [Díl] 1, Starší česká literatura. Praha: ČSAV, 1959.

IOGNA-PRAT 2002. IOGNA-PRAT, Dominique. *Order and exclusion: Cluny and Christendom face heresy, Judaism, and Islam, 1000–1150*. New York: Cornell University Press. ISBN 0-8014-3708-3.

JANÓW 1932. JANÓW, Jan. Z literatury polskiej i ruskiej XVI.–XVIII. wieku: (Wielkie Zwierciadło przykładów, Lucydarz oraz urywki z dzieł św. Augustyna, Dazzy, Flawjusza, Skargi i innych autorów w rękop. Sokolskim.). In: HORÁK, Jiří, ed., MURKO, Matija, ed. a WEINGART, Miloš, ed. *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. Svazek II, Přednášky. V Praze: Výbor I. sjezdu slovanských filologů, s. 60–73.

JIREČEK 1875. JIREČEK, Josef. *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku ve způsobě slovníka životopisného a knihoslovného*. Sv. 1., A–L. Praha: Bedřich Tempský.

JOHNSTON–RENKIN 2000. JOHNSTON, William M., ed. a RENKIN, Claire, ed. *Encyclopedia of monasticism*. London: Fitzroy Dearborn Publishers. ISBN 1-57958-090-4.

JORDAN 2002. JORDAN, William C. *Europe in the High Middle Ages*. London: Penguin Books. ISBN 978-0-140-16664-4.

JUNGMANN 1849. JUNGMANN, Josef. *Josefa Jungmanna Historie literatury české, aneb, saustavný přehled spisu českých s kratkou historií národu, osvědčení a jazyka: popis spisovatelů českých*. 2. vyd. Praha: nákladem Českého museum.

KÁDNER 1923. KÁDNER, Otakar. *Dějiny pedagogiky*. Díl I., Do konce středověku. Vyd. druhé, opravené a rozšířené. V Praze: Česká grafická unie a.s.

KALISZUK 2010. KALISZUK, Jerzy. Jednota středoevropské kultury v pozdním středověku a raném novověku = *unity of Central European culture in the Late Middle Ages and Early Modern Times*. In: UHLÍŘ, Zdeněk et al. *Čtyři podoby jedné kultury: spojení rozptýleného obsahu středoevropského písemnictví = Four versions of one culture: a synthesis of the dispersed content of Central European literature*. Praha: Národní knihovna České republiky, s. 67–91. ISBN 978-80-7050-584-7.

KASKE 1988. KASKE, Robert Earl. *Medieval Christian literary imagery: a guide to interpretation*. Toronto: University of Toronto Press. ISBN 0-8020-2636-2.

KAŠPAR 1992. KAŠPAR, Oldřich. *Zámořské objevy 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích = Descubrimientos de ultramar en los siglos 15 y 16 u su repercusión en los países Bohémicos*. [Pardubice]: Kora ve spolupráci s AZ servis. ISBN 80-901092-5-X.

KELLE 1896. KELLE, Johann. *Geschichte der deutschen Literatur von der ältesten Zeit bis zum 13. Jahrhundert*. Bd. 2. Berlin.

- KIEBUZINSKI 2010.** KIEBUZINSKI, Ksenya. *Through foreign latitudes & unknown tomorrows: three hundred years of Ukrainian émigré political culture.* Toronto: University of Toronto Library. ISBN 978-0-7727-6083-8.
- KOLÁR 1960.** KOLÁR, Jaroslav. *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení.* Praha: ČSAV.
- KOLÁR 1989.** KOLÁR, Jaroslav. *Historia o životu doktora Jana Fausta.* Praha: Academia. ISBN 80-200-0057-7.
- KOLÁR 1999.** KOLÁR, Jaroslav. *Návraty bez konce: studie k starší české literatuře.* Brno: Atlantis. ISBN 80-7108-190-6.
- KOLÁŘ 1968.** KOLÁŘ, Jaroslav. *Dějiny geografie: Antika a Orient.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KOTULOVÁ 1978.** KOTULOVÁ, Eva. *Kalendář aneb kniha o věčnosti a času.* Praha: Svoboda.
- KRAS 1998.** KRAS, Paweł. *Husyci: w piętnastowiecznej Polsce.* Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. ISBN 83-87703-21-4.
- KRÁSA 1971.** KRÁSA, Miloslav. Počátky známosti Indie v českých zemích. In: *Sborník historický*, č. 18, II. část. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 149–181.
- KREJČÍ 2014.** KREJČÍ, Karel. *Literatury a žánry v evropské dimenzi: nejen česká literatura v zorném poli komparatistiky.* Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2014. ISBN 978-80-86420-47-9.
- KRŠKA–ŠAMAJ 2001.** KRŠKA, Karel a Ferdinand ŠAMAJ. *Dějiny meteorologie v českých zemích a na Slovensku.* Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-951-0.
- KŠICOVÁ 2014.** KŠICOVÁ, Danuše. *Z dějin ukrajinské kultury: umění, divadlo, hudba.* Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-7494-1.
- KUGLER–GLAUCH–WILLING 2007.** KUGLER, Hartmut, ed., GLAUCH, Sonja, ed. a WILLING, Antje, ed. *Die Ebstorfer Weltkarte: kommentierte Neuauflage in zwei Banden.* Berlin: Akademie Verlag. 2 sv. ISBN 978-3-05-004117-9.
- KYAS 1997.** KYAS, Vladimír. *Česká bible v dějinách národního písemnictví.* Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-105-9.
- LACH 1994.** LACH, Donald F. *In the making of Europe.* Vol. II. A century of wonder. Book two: The literary arts. Chicago–London: The University of Chicago Press. ISBN 0-226-46733-3.
- ŁATYSZONEK 2006.** ŁATYSZONEK, Oleg. *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej.* Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. ISBN 978-83-7431-120-5.

- LE GOFF 2003.** LE GOFF, Jacques. *Zrození očištěnce*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-637-9.
- LE GOFF 2005.** LE GOFF, Jacques. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-808-8.
- LE GOFF 2014.** LE GOFF, Jacques. *O hranicích dějinných období: na příkladu středověku a renesance*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2784-7.
- LENDĚLOVÁ–MARVAN–VAŠÍČEK 2013.** LENDĚLOVÁ, Věra, ed., MARVAN, Jiří, ed. a VAŠÍČEK, Michal, ed. *České vědomí Bělarusi = Češskaje ůsvedamlenne Belarusi*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2252-1.
- LERER 2014.** LERER, Seth. Humanism, philology and the medievalist. In: *Postmedieval: a journal of medieval cultural studies*. Vol. 5, 502–516 (Winter).
- LIBERA 2001.** LIBERA, Alain de. *Středověká filosofie: byzantská, islámská, židovská a latinská filosofie*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 80-7298-026-2.
- LUFF 1999.** LUFF, Robert. *Wissensvermittlung im europäischem Mittelalter: „Imago mundi“ – Werke und ihre Prologe*. Tübingen: Niemeyer. ISBN 3-484-36047-X.
- MACEK 2002.** MACEK, Josef. *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0976-0.
- MACŮREK 1960.** MACŮREK, Josef. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2. pol. 14. a 1. pol. 15. století. In: *Slovanské historické studie*, č. 3, roč. 1960, s. 127–184.
- MAGOCSI 2010.** MAGOCSI, Paul R. *A history of Ukraine: the land and its peoples*. 2nd, rev. and expanded ed. Toronto: University of Toronto Press. ISBN 978-1-4426-1021-7.
- MANDEVILLE 1963.** MANDEVILLE, John de. *Cestopis tzv. Mandevilla [pseud.]*. Praha: SNKLU.
- Map 2015.** *Map: exploring the world*. Berlin: Phaidon. ISBN 978-0-7148-6944-5.
- MAREŠ 1976.** MAREŠ, František Václav. Moskevská mariánská mše: kontakt charvátskohlaholské a rusko-církevněslovanské knižní kultury v středověkém Polsku. In: *Slovo: Journal of Old Church Slavonic Institute*. Č. 25–26, s. 257–362.
- MATHIESEN 2004.** MATHIESEN, Robert. Cosmology and the Puzzle of Early Printing in Old Cyrillic. In: *Solanus*. Vol. 18, s. 5–27.
- MATTHEW 1996.** MATTHEW, Donald. *Svět středověké Evropy: kulturní atlas*. Praha: Knižní klub. ISBN 80-7176-374-8.
- MILLER 1978.** MILLER, David. The Lübeckers Bartholomäus Ghotan and Nicolaus Bülow in Novgorod and Moscow and the Problem of Early Western Influences on Russian Culture. In: *Viator Medieval & Renaissance Stud.* Vol. 9, s. 395–412.

MIŠIANIK 1946. MIŠIANIK, Ján. *Bibliografía slovenského písomníctva do konca XIX. stor.: (doplňky k Riznerovej bibliografii)*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.

MORAVOVÁ 2011. MORAVOVÁ, Magdalena. Beda Ctihodný – veras historicus? In: *Listy filologické*, Roč. 134, č. 1–2, s. 53–67.

MURPHY 1989. MURPHY, James J. *Medieval rhetoric: a select bibliography*. Toronto: University of Toronto Press. 2nd ed. ISBN 0-0820-6659-3.

NEBESKÝ 1847. NEBESKÝ, Václav. Literatura lidu. In: *Časopis Českého museum*. Sv. 21, díl 2, s. 337–368.

NEDVĚDOVÁ 1977. NEDVĚDOVÁ, Milada a kol. Slovo psohlavec v starší české slovní zásobě. In: *Naše řeč*. Roč. 60, č. 2, s. 76–82.

NEJEDLÝ 2007. NEJEDLÝ, Martin. *Středověký mýtus o Meluzině a rodová pověst Lucemburků*. Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-86197-81-4.

NEPOROŽNIA 1998. NEPOROŽNIA, Nadija. Základy kulturního sblížení českých zemí a Litvy (období velikého knížectví litevského). In: *Česko-litevské vztahy v průběhu staletí: příspěvky z interdisciplinárního vědeckého kolokvia, Vilnius, 25.–26. října 1995 = Lietuvių ir čekų santykiai amžių bėgyje: pranešimai iš interdisciplinarinio mokslinio kolokviumo, Vilnius, 1995 spalio 25-26 d.* Praha: Univerzita Karlova, s. 38–42. ISBN 80-85494-43-4.

NOVOTNÝ 2011. NOVOTNÝ, Vojtěch. *Úvod k eschatologii*. Praha: KTF UK. [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: [http://\(Ktf.cuni.cz/~novotny/statistiky/eschatologie/novotny_uvod_k_eschatologii.pdf](http://(Ktf.cuni.cz/~novotny/statistiky/eschatologie/novotny_uvod_k_eschatologii.pdf)

OHLER 2003. OHLER, Norbert. *Cestování ve středověku*. Praha: H & H. ISBN 80-86022-90-0.

ONG 2006. ONG, Walter J. *Technologizace slova: mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-1124-4.

PÁNEK 2015. PÁNEK, Jaroslav. Česká reformace a proměny kultury mezi husitstvím a Bílou horou. In: *Historia scholastica*, 2, s. 68–86.

PAŇKEVYČ 1958. PAŇKEVYČ, Ivan. *Nástin dějin ukrajinských zakarpatských nářečí. Část první, Hláskosloví = Narys istoriji ukrajins'kych zakarpats'kych hovoriv. Častina perša, Fonetika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

PÁTKOVÁ 2008. PÁTKOVÁ, Hana. *Česká středověká paleografie*. České Budějovice: Veduta. ISBN 978-80-86829-38-8.

PEREL 1964. PEREL, Jurij Grigorjevič. *Dějiny představ o vesmíru*. Praha: Nakladatelství politické literatury.

PITRO–VOKÁČ 2006. PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Země v srdci Evropy: české země do roku 1526 v kontaktu s ostatní Evropou*. Praha: Baronet. ISBN 80-7214-887-7.

PETROVIČOVÁ 2010. PETROVIČOVÁ, Katarina. *Martianus Capella: nauky „na cestě“ mezi antikou a středověkem.* Brno: Host. ISBN 978-80-7294-384-5.

POE 2003. POE, Marshall. A distant world: Russian relations with Europe before Peter the Great. In: WHITTAKER, Cynthia Hyla, ed. *Russia Engages the World, 1453–1825.* Cambridge: Harvard University Press, s. 2–23. ISBN 0-674-01193-7.

POEL 2014. POEL, Marc van der (ed.). *Neo-Latin Philology: old tradition, new approaches.* Leuven: Leuven University Press. ISBN 978-90-5867-989-5.

POLÍVKA 1891. POLÍVKA, Jiří. Evangelium Nikodemovo v literaturách slovanských (Das Nikodemusevangelium in den slaw. Literaturen). In: *Časopis Musea království českého.* Sv. 65, s. 450–459.

POLO 1989. POLO, Marco. *Milión, neboli, O zvycích a poměrech ve východních krajích.* Praha: Odeon.

PORÁK 1979. PORÁK, Jaroslav. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.–18. století): vysokošk. učebnice pro filozof. a pedagog. fakulty.* Praha: SPN.

POSSEVINO 1977. POSSEVINO, Antonio. *The Moscovia of Antonio Possevino.* S.J. Pittsburgh: University Center for International Studies, University of Pittsburgh. ISBN 0-916002-27-6.

PRAŽÁK 1969. PRAŽÁK, Jiří, ed. *Rukopisy křivoklátské knihovny.* Praha: Národní muzeum.

PRAŽÁK 1982. PRAŽÁK, Jiří. Fürstenberský rukopis Dalimilovy kroniky [Die Fürstenbergische Handschrift der Dalimil-Chronik]. In: *Studie o rukopisech.* Vol. 21, s. 141–160.

První roční zpráva 1863. První roční zpráva realného gymnasia, průmyslové a vyšší dívčí školy v král. městě Táboře: za školní rok 1863. Tábor.

PUŁASKI 1915. PUŁASKI, Franciszek Jan. *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich.* Warszawa: Nakładem funduszu Świdzińskich.

PUTNA 2015. PUTNA, Martin C. *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity.* Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7429-534-8.

PYPIN–SPASOWICZ 1882. PYPIN, Aleksandr Nikolajevič a SPASOWICZ, Włodzimierz. *Historie literatur slovanských.* Díl II. V Praze: F. Šimáček.

REIN 2012. REIN, Matthias. *Conversio deutsch: Studien zur Geschichte von Wort und Konzept 'bekehren', insbesondere in der deutschen Sprache des Mittelalters.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. ISBN 978-35-2536-715-5.

RICHÉ–VERGER 2011. RICHÉ, Pierre a VERGER, Jacques. *Učitelé a žáci ve středověku.* Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7429-028-2.

ROTHER 1984. ROTHE, Hans. *Religion und Kultur in den Regionen des russischen Reiches im 18. Jahrhundert: erster Versuch einer Grundlegung.* Opladen: Westdeutscher Verlag. ISBN 13: 978-3-531-07267-8.

RUPERTUS DIUTIENSIS 2013. RUPERTUS DIUTIENSIS, 2013. *Bůh je dobrý: De voluntate Dei, De omnipotentia Dei*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma. ISBN 978-80-7412-140-1.

RYCHLÍK–ZILYNSKYJ–MAGOCSI 2015. RYCHLÍK, Jan, ZILYNSKYJ, Bohdan a MAGOCSI, Paul R. *Dějiny Ukrajiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7106-409-1.

SABINA 1866. SABINA, Karel. *Dějepis literatury československé staré a střední doby*. V Praze: Nákladem Al. Štorcha.

SAENGER 1997. SAENGER, Paul Henry. *Space between words: the origins of silent reading*. Stanford: Stanford University Press. ISBN 0-8047-2653-1.

SCHWARZ 1961. SCHWARZ, Ernst. *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. 2., durchges., teilweise umgearb. und erw. Aufl. München: [s.n.].

SNYDER 2003. SNYDER, Timothy. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus: 1569–1999*. New Haven & London: Yale University Press. ISBN 0-300-09569-4.

SOBOLEVSKIJ 1989. SOBOLEVSKIJ, Aleksej Ivanovič. *Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi 14–17 vekov: bibliografičeskije materialy; iz perevodnoj literatury Petrovskoj epochi*. Repr. Köln: Böhlau. ISBN 3-412-13788-X.

SOKOLOVÁ 1992. SOKOLOVÁ, Františka, ed. *Francisko Skoryna v díle českých slavistů: sborník k 500. jubileu narození významného běloruského humanisty 1490–1990*. V Praze: Národní knihovna, Slovanská knihovna. ISBN 80-7050-138-3.

SOKOLOVÁ 1997. SOKOLOVÁ, Františka, ed. *480 let běloruského knihtisku = 480 hadaŭ belaruskaha knihadruku: materiály z konference v pražském Klementinu 5. 9. 1997*. Praha: [Národní knihovna ČR].

Speculum 1990. *Speculum: a journal of Medieval Studies*. Vol. 65, No. 1, January.

SPUNAR 2011. SPUNAR, Pavel. Nad úctyhodným překladatelským dílem: Isidor ze Sevilly a jeho Etymologiae v češtině. In: *Listy filologické*. Roč. 134, č. 1–2, s. 131–138.

STEER 2005. STEER, Georg. Überlieferungsgerechte Edition. In: SCHUBERT, Martin, 2005. *Deutsche Texte des Mittelalters zwischen Handschriftennähe und Rekonstruktion: Berliner Fachtagung 1.–3. April 2004*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s. 51–65. ISBN: ISBN-10: 3484295236.

STRAKA 1912. STRAKA, Cyril Antonín. Nález dosud nezvěstných prvotisků v knihovně Strahovské. In: *Časopis Musea Království českého*. Sv. 86, s. 209–219.

SUBTELNY 1988. SUBTELNY, Orest. *Ukraine: a history*. Toronto: University of Toronto Press. ISBN 0-8020-5808-6.

- SVÁTEK 2017.** SVÁTEK, Jaroslav. *Traktát o zemi svaté (1498): staročeská adaptace cestopisu norimberského měšťana Hanse Tuchera*. In: *Listy filologické*. Roč. 140, č. 1–2, s. 91–138.
- SVITÁK 2014.** SVITÁK, Zbyněk. *Úvod do historické topografie českých zemí*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-7120-9.
- ŠIMEK 1967.** ŠIMEK, František, ed. *Příběhy římské: staročeská Gesta Romanorum*. Praha: Odeon.
- ŠMAHEL 2007.** ŠMAHEL, František. Co bylo před stvořením světa? In: *Nardi aristae. Sborník k 70. narozeninám Ivana Martinovského*. Ústí nad Labem: Albis international, s. 11–21.
- ŠMAHEL 2012.** ŠMAHEL, František. *Diví lidé: (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0622-0.
- ŠMAHEL–NODL 2002.** ŠMAHEL, František, ed. a NODL, Martin, ed. *Člověk českého středověku*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-448-0.
- ŠPELDA 2008.** ŠPELDA, Daniel. *Astronomie ve středověku*. Ostrava: Montanex. ISBN 978-80-7225-273-2.
- ŠRÁMEK 1999.** ŠRÁMEK, Rudolf. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-2027-X.
- ŠTĚPÁNEK 1878.** ŠTĚPÁNEK, Josef (sest.). Knihotiskárna litomyšlská do roku 1863 a spisy české v ní tištěné. In: *Druhá výroční zpráva o městských vyšších reálních školách v Litomyšli: za školní rok 1877–8*. Litomyšl, s. 3–24.
- ŠUBRT 2011.** ŠUBRT, Jiří. Proměny antické encyklopedické literatury. In: *Listy filologické*. Roč. 134, č. 1–2, s. 159–162.
- ŠVEC–ŠTOLL 1996.** ŠVEC, Luboš a ŠTOLL, Pavel. *Dějiny pobaltských zemí*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-154-9.
- TIMKOVIČ 2004.** TIMKOVIČ, Jozafát V. *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska: (9.–18. storočie)*. Košice: [s.n.]. ISBN 80-969168-0-7.
- TOBOLKA 1948.** TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Část 4. Tisky z let 1501–1800. Písmena K–L. 1. V Praze: Národní knihovna v Praze.
- Třetí roční zpráva 1865.** *Třetí roční zpráva reálného gymnasia v král. městě Táboře: za školní rok 1865*. Tábor.
- UHLÍŘ 2002.** UHLÍŘ, Zdeněk. *Teorie a metodologie elektronicko-digitálního zpracování rukopisů a hybridní knihovna*. Praha: Národní knihovna ČR. ISBN 80-7050-410-2.
- UHLÍŘ 2008.** UHLÍŘ, Zdeněk. Manuscriptorium: evropská digitální knihovna rukopisů s plnými texty. In: *Knihovny současnosti 2008: sborník z 16. konference, konané ve dnech 16.–18. září 2008 v Seči u Chrudimi* / [sestavil Jaromír Kubíček]. Brno: Sdružení knihoven ČR, s. 103–108. ISBN 978-80-86249-49-0.

- UHLÍŘ 2013.** UHLÍŘ, Zdeněk. Digitální kodikologie a bibliologie: hromadná digitalizace, virtuální prostředí a knihovna bez katalogu. In: *Knihovna – knihovnická revue*. Roč. 24, č. 1. s. 45–78.
- URBAN 1982.** URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda.
- URBÁNKOVÁ 1994.** URBÁNKOVÁ, Emma, *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století: dodatky*. Díl I, Prvotisky (do r. 1500). V Praze: Národní knihovna. ISBN 80-7050-164-2.
- VERKHOLANTSEV 2008.** VERKHOLANTSEV, Julia. *Ruthenica Bohemica: Ruthenian translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland*. Wien–Berlin: LIT Verlag. ISBN 978-3-8258-0465-7.
- VIDMANOVÁ 1975.** VIDMANOVÁ, Anežka. Středolatinšská beletrie a Čechy. In: *Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvíkovský octogenario oblata*. Brno: Universita J. E. Purkyně, s. 235–246.
- VODŇANSKÝ–ŠEDINOVÁ 2013.** VODŇANSKÝ, Jan a ŠEDINOVÁ, Hana, ed. *Lidská monstra: (Vokabulář zvaný Lactifer IV)*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-459-6.
- VOISINE-JECHOVÁ 2005.** VOISINE-JECHOVÁ, Hana. *Dějiny české literatury*. Jinočany: H & H. ISBN 80-7319-031-1.
- VOIT 2007.** VOIT, Petr. *Nauka o starých tiscích*. [online]. Praha: Ústav informačních studií a knihovnictví FF UK v Praze. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: http://sites.ff.cuni.cz/uisk/wp-content/uploads/sites/62/2016/01/Nauka-o-starých-tisc%C3%ADch_Voit.pdf
- VOIT 2009.** VOIT, Petr. Počátky renesanční typografie v Čechách a na Moravě. In: *Listy filologické*. Roč. 132, č. 1–2, s. 125–135.
- VOIT 2011.** VOIT, Petr. Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. In: *Bibliotheca Strahoviensis*. Č. 10, s. 105–202.
- VOIT 2011–2012.** VOIT, Petr, Úvahy nad pohybem a periodizací českého předbělohorského knihtisku. In: *Knihy a dějiny*. Praha: Knihovna Akademie věd České republiky. Roč. 18–19, s. 55–67.
- VOIT 2012.** VOIT, Petr. Mikuláš Bakalář jinak. In: *Knihy: zborník o problémech a dejinách knižnej kultúry*. Roč. 29, s. 68–106.
- VOIT 2013a.** VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. I, Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557. Praha: KLP, 2013. ISBN 978-80-86791-98-2.
- VOIT 2013b.** VOIT, Petr. Rozpaky nad českou literární a čtenářskou obcí přelomu 15. a 16. století. In: CÍSAŘOVÁ SMÍTKOVÁ, ed., Alena, JELÍNKOVÁ, Andrea, ed. a SVOBODOVÁ, Milada, ed. *Libri magistri muti sunt: pocta Jaroslavě Kašparové*. Praha: Knihovna AV ČR. ISBN 978-80-86675-24-4.

- VOIT 2014a.** VOIT, Petr. Česká knižní kultura doby Václava Hájka z Libočan. In: *Česká literatura*. Č. 2, s. 163–183.
- VOIT 2014b.** VOIT, Petr. Výtvarná složka Skorinovy Bible ruské jako součást české knižní grafiky. In: *Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky*. Roč. 62, č. 4, s. 334–353.
- WIEMER 2003.** WIEMER, Björn. Dialect and language contacts on the territory of the Grand Duchy of Lithuania from the 15th century until 1939. In: BRAUNMÜLLER Kurt, ed. and FERRARESI, Gisella, ed. *Aspects of Multilingualism in European Language History*. Amsterdam; Philadelphia, PA: J. Benjamins Pub., s. 105–143. ISBN 978-90-272-1922-0.
- WINTER 1901.** WINTER, Zikmund. *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století: kulturně-historický obraz*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- ZAJÍC 2007.** ZAJÍC Z HÁZMBURKA, Jan, *Sarmacia, aneb, Zpověď českého aristokrata*. Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-86197-87-6.
- ZATOVKAŇUK 1980.** ZATOVKAŇUK, Mikoláš. Problematika bohemismů v ukrajinštině. In: *Naše řeč*. Roč. 63, č. 3, s. 155–160.
- ŽEŇUCH 2007.** ŽEŇUCH, Peter. Interkonfesionálny a interkultúrny rozmer cyrilských a latinských rukopisných pamiatok z karpatského regiónu. In: *Opera Slavica*. XVII, č. 2, s. 13–25.
- ŽEŇUCH–ŠKOVIERA 2010.** ŽEŇUCH, Peter, ed. a ŠKOVIERA, Andrej, ed. *Pramene byzantskej tradície na Slovensku: k výstave z príležitosti Roka kresťanskej kul[t]úry 2010 = Sources of the Byzantine tradition in Slovakia*. Bratislava: Slovenský komitét slavistov. ISBN 978-80-89489-00-8.
- АНДЕРШ 2001.** АНДЕРШ, Йозеф. *Українські грамоти в історії українсько-чеських мовних зв'язків*. In: ANDERŠ, Josef, ed. *Ukrajnistika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury, kultury: 1. Olomoucké sympozium ukrajnistů "Ukrajnistika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury" 15.–17. listopadu 2001: sborník příspěvků*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, s. 7–12. ISBN 80-244-0299-8.
- БЕЛОВА 2001.** БЕЛОВА, Ольга Владиславовна. *Славянський бестиарій: словарь названий и символики*. Москва: Индрик. ISBN 5-85759-100-7.
- БІДНОВ 1993.** БІДНОВ, Василь, Школа й освіта на Україні. In: *Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича* [online]. Київ: Либідь. ISBN 5-325-00075-6. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>
- БОЯНІВСЬКА 1993.** БОЯНІВСЬКА, Марта Богданівна. Книгописання. In: *Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича* [online]. Київ:

Либідь. ISBN 5-325-00075-6. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult240.htm>

БУЛАХОВ 1981. БУЛАХОВ Михаил Гапеевич. *Евфимий Федорович Карский: жизнь, научная и общественная деятельность.* Минск: БГУ.

ВЕНЦЛОВА 2012. ВЕНЦЛОВА, Томас. *Вильнюс: город в Европе.* Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха. ISBN 978-5-89059-167-8.

ВИШЕНСЬКИЙ 1986. ВИШЕНСЬКИЙ, Иван. *Твори.* Київ: Дніпро.

ВОЗНЯК 1924. ВОЗНЯК, Михайло. *Історія української літератури.* Том 3. Віки XVI–XVIII. 2-га частина. Львів: Накладом товариства Просвіта.

ВОЗНЯК 1992. ВОЗНЯК, Михайло Степанович. *Історія української літератури: у двох книгах.* Кн. 1. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Світ. ISBN 5-7773-0021-9.

ГАЛИК 2012. ГАЛИК, Володимир. Стародруковані та рукописні книги прикарпаття у дослідницьких інтересах Івана Франка. In: *Фортеця: збірник заповідника "Густань".* Львів: Колір ПРО. Кн. 2., s. 214–224. ISBN 978-966-2501-09-4.

Гідронімія 1981. *Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках,* Київ: Наукова думка.

ГОЛЕНИЩЕВ-КУТУЗОВ 1963. ГОЛЕНИЩЕВ-КУТУЗОВ, Илья Николаевич. *Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия): доклады советской делегации, 5. Международный съезд славистов, София, сентябрь.* Москва: Изд-во Академии наук СССР.

ГРЕК 1911. ГРЕК, Максим. *Сочинения преподобнаго Максима Грека в русском переводе.* Часть третья. Разныя сочинения. [S.l.]: Свято-Троицкая Сергиева Лавра.

ГРУШЕВСЬКИЙ 1995. ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло. *Історія української літератури.* В 6-ти томах. Т. 5. Кн. 1. Київ: Либідь, s. 61–83. ISBN 5-325-00572-3.

ІСАЄВИЧ 2001. ІСАЄВИЧ, Ярослав Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів. In: *Історія української культури: у п'яти томах.* Том 2. Українська культура XIII–першої половини XVII століть. [online]. Київ: Наукова думка. ISBN 966-00-0570-9 (Т. 2). [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult237.htm>

ІСАЄВИЧ 2002. ІСАЄВИЧ, Ярослав. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. ISBN 966-02-2292-0.

КАРСКИЙ 1962. КАРСКИЙ Евфимий Федорович. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* Москва: Издательство Академии наук СССР.

КРАЛЮК 2007. КРАЛЮК Петро Михайлович. *Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст.* Острог: Вид-во Національного університету Острозька академія.

КРАЛЮК 2015. КРАЛЮК, Петро Михайлович. „Тренос“ Мелетія Смотрицького в дискурсі західної філософської думки. Київ: КНТ. ISBN 978-966-373-776-8.

КРАЛЮК–ПАСІЧНИК–ЯКУБОВИЧ 2013. КРАЛЮК, Петро Михайлович, ПАСІЧНИК, Ігор Демидович, ЯКУБОВИЧ, Михаїл Михайлович. *Острозька академія в філософській культурі України.* Острог: Видавництво Національного університету Острозька академія. ISBN 978-966-2254-68-6.

КУРБАТОВ 2005. КУРБАТОВ, Владимир. *Славянские континенты: пути расселения наших предков V–XIX вв.* Москва: Алгоритм. ISBN 5-699-10914-5.

ЛИПАТОВА–ШАХАНОВ 1992. ЛИПАТОВА З. Н., ШАХАНОВ А. Н. Судьба рукописного отдела и архивов профессоров Варшавского университета. In: *Отечественные архивы.* № 3, с. 25–31.

МЕЛЬНИК 2010. МЕЛЬНИК, Ярослава. „Урятовані із хвиль забуття“: Іван Франко як видавець давніх українських пам’яток. In: *Українське літературознавство.* Вип. 72, с. 109–118.

МОЗЕР 2011. МОЗЕР, Міхаель. *Причинки до історії української мови.* Вінниця: Нова Книга. ISBN 978-966-382-366-9.

МОЙСИЕНКО 2007. МОЙСИЕНКО, Виктор Михайлович. Этноязыковая принадлежность „русской мовы“ во времена Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. In: *Славяноведение.* № 5, с. 61–80.

НУДЬГА 1982. НУДЬГА, Григорій. Перші магістри і доктори: українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII ст. In: *Жовтень: літературно-художній та громадсько-політичний журнал.* № 3. с. 89–101.

ОГІЄНКО 1994. ОГІЄНКО, Іван. *Історія українського друкарства.* [online]. Київ: Либідь. ISBN 5-325-00510-3. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://izbornyk.org.ua/ohdruk/ohd.htm>

ПАНЧЕНКО 1969. ПАНЧЕНКО Александр Михайлович. *Чешско-русские литературные связи XVII века.* Ленинград: Наука.

ПАСЛАВСЬКИЙ 2001. ПАСЛАВСЬКИЙ, Іван Васильович. Наукові знання. In: *Історія української культури: у п’яти томах.* Том 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. [online]. Київ. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult247.htm>

ПЕРВОЛЬФ 1893. ПЕРВОЛЬФ, Йосиф Йосифович. *Славяне, их взаимныя отношенія и связи.* Томъ III. Славянская идея въ политическихъ и культурныхъ сношеніяхъ Славянъ до конца XVIII вѣка. Часть II. Славяне западные и восточные въ ихъ взаимныхъ сношеніяхъ. Варшава.

ПВТОРАК 2012. ПВТОРАК, Григорій. Українсько-білоруська писемно-літературна мова XIV–XVII ст.: діалектна основа та сфери використання. In: *Слов'янські обрії: збірник наукових праць.* Вип. 4. Київ. ISBN 978-966-02-6227-0.

ПЫПИН 1898. ПЫПИН, Александр Николаевич. *Исторія русской литературы.* Томъ I. Древняя письменность. С.-Петербург.

ТИХОНРАВОВ 1898. ТИХОНРАВОВ, Николай Саввич. *Сочиненія.* Москва: М. и С. Сабашниковы, Томъ I.

ТУРИЛОВ 2007. ТУРИЛОВ, Анатолий Аркадьевич. Переводы с латинского и западнославянскихъ языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–начало XVI в.). In: ФЛОРЯ Борис Николаевич. *Исследования по истории Церкви: древнерусское и славянское средневековье.* Москва: ЦНЦ ПЭ, s. 409–420. Dostupné z: <http://refdb.ru/look/1601769.html>

ТУРИЛОВ 2012. ТУРИЛОВ, Анатолий Аркадьевич. *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: этюды и характеристики.* Москва: Знак. ISBN 978-5-9551-0497-3.

ФЛОРОВСКИЙ 1947. ФЛОРОВСКИЙ, Антоний Васильевич. *Чехи и восточные славяне: очерки по истории чешско-русскихъ отношений (X–XVIII вв.).* Т. 2. Прага: Орбис.

ФРАНКО 1899. ФРАНКО, Иван. *Апокріфи і легенди з українськихъ рукописів.* Том II. Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

ФРАНКО 1906. ФРАНКО, Иван. *Апокріфи і легенди з українськихъ рукописів.* Том IV. Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

ФРАНКО 1910. ФРАНКО, Иван. *Нарис історії укрансько-руської літератури: до 1890 р.* Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки.

ХОРОШКЕВИЧ 1980. ХОРОШКЕВИЧ, Анна Леонидовна. *Русское государство в системе международныхъ отношений конца XV–начала XVI в.* Москва: Наука.

ЧИЖЕВСЬКИЙ 2008. ЧИЖЕВСЬКИЙ, Дмитро Іванович. *Історія української літератури.* Київ: Академія. ISBN 978-966-580-246-4.

ШЕВЕЛЬОВ 2009. ШЕВЕЛЬОВ, Юрій. *Вибрані праці: у 2 кн.* Кн. 1: Мовознавство. Київ: Києво-Могилянська Академія. ISBN 978-966-518-495-9.

ШЕВЧУК 1986. ШЕВЧУК, Валерій. Іван Вишенський та його послання. In: *Іван Вишенський: твори*. Київ: Дніпро, s. 3–18.

ЯВОРСКИЙ 1932. ЯВОРСКИЙ, Юлиан Андреевич. Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности: несколько методологических справок и вех. In: HORÁK, Jiří, ed., MURKO, Matija, ed. a WEINGART, Miloš, ed. *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. Svazek II, Přednášky. V Praze: Výbor I. sjezdu slovanských filologů, s. 74–89.

ЯКОВЕНКО 2001. ЯКОВЕНКО, Наталя Миколаївна. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія. In: *Історія української культури: у п'яти томах*. Том 2. Українська культура XIII–першої половини XVII століть. Київ: Наукова думка. ISBN 966-00-0570-9 (Т. 2).
<http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult239.htm>

7.4.2 Doplňková, necitovaná literatura

BAUMGÄRTNER, Ingrid, ed. a KUGLER, Hartmut, ed., 2008. *Europa im Weltbild des Mittelalters: kartographische Konzepte*. Berlin: Akademie Verlag. ISBN 978-3-05-004465-1.

BENEŠOVSKÁ, Klára, ed. a KUBÍNOVÁ, Kateřina, ed., 2007. *Emauzy: benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy: soubor statí věnovaných znovuotevření chrámu Panny Marie a sv. Jeronýma benediktinského kláštera Na Slovanech, Opatství Emauzy 21.4.2003*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-1533-4.

Bible: český studijní překlad, 2009. Překlad Michal Krchňák. Praha: KMS. ISBN 978-80-86449-61-6.

DUBY, Georges, ed., 1996. *Atlas historique: l'histoire du monde en 334 cartes*. Paris: Larousse.

DUBY, Georges, 2002. *Věk katedrál: umění a společnost 980-1420*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-418-9.

GUREVIČ, Aron Jakovlevič, 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.

KOMÁREK, Miroslav a BLÁHA, Ondřej, ed., 2012. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host. ISBN 978-80-7294-591-7.

KOPECKÝ, Milan, 1978. *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

KOUPIL, Ondřej, 2007. *Grammatykáři: gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1364-2.

- KRAFL, Pavel, ed., 2011. *Almanach medievisty-editora*. Praha: Historický ústav. ISBN 978-80-7286-189-7.
- KŠICOVÁ, Danuše, 2013. *Cesty do Svaté země: XII.–XX. století: mýty a realita v ruských a českých cestopisech*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-6139-2.
- LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan a BAUER, Jaroslav, 1986. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- LE GOFF, Jacques, ed., 2003. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-682-4.
- LICHAČEV, Dmitrij Sergejevič a MATHAUSEROVÁ, Světla, ed., 1974. *Člověk v literatuře staré Rusi*. Praha: Odeon.
- LUČKAJ, Mychajlo, 1979. *Grammatica Slavo-Ruthena seu Vetero-Slavicae, et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russicae, ceu dialecti vigentis linguae*. Fotopředruk. Mjunchen: Ukrajins'kyj Vil'nyj Universytet.
- MANGUEL, Alberto, 2012. *Dějiny čtení*. Vyd. 2. Brno: Host. ISBN 978-80-7294-714-0.
- MARVAN, Jiří, 2000. *Jazykové milénium: slovanská kontrakce a její český zdroj*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0713-X.
- MARVAN, Jiří, 2004. *Brána jazykem otvíraná aneb O češtině světově*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0932-9.
- MARVAN, Jiří, 2012. *Čeština tisíciletá: zrod slovanského jazykového prostředí uprostřed Evropy*. V Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně; Voznice: Leda. ISBN 978-80-7414-448-6.
- MARVAN, Jiří, 2015. *Jazyk: jeho český příběh: prvních tisíc let 800-1800: malý průvodce cestami české lingvoekologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-3034-2.
- MILJUKOV, Pavel Nikolajevič, 1903. *Obrazy z dějin ruské vzdělanosti*. Část II, Církev a škola (víra, tvorba, vzdělání). 4. oprav. a dopl. vyd. V Praze: Jan Laichter.
- MLYNAŘÍKOVÁ, Barbora, 2001. *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. ISBN 80-85010-35-6.
- MORAVOVÁ, Magdalena, ed., 2010. *Bájně plavby do jiných světů*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0365-6.
- MORAVOVÁ, Magdalena, ed. et al., 2011. *Ráj, peklo a očištec ve středověkých viděních*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0543-8.
- MOSER, Michael A., 2007: Five Newly Discovered Galician Ukrainian Charters and Their Language. In: *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 29, № 1–4, s. 109–127.

- NIEDERLE, Lubor, 1899. *Starověké zprávy o zeměpisu východní Evropy se zřetelem na země slovanské = Descriptio Europae regionum quae ad Orientem spectant veterum scriptorum locis illustrata*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- PAGE, Nick, 2011. *ABC biblický atlas*. Praha: Česká biblická společnost. ISBN 978-80-87287-34-7.
- PETR, Jan, ed. a ŠABOUK, Sáva, ed., 1975. *Z tradic slovanské kultury v Čechách: Sázava a Emauzy v dějinách české kultury*. Praha: Universita Karlova.
- PETRŮ, Eduard, 1996. *Vzdálené hlasy: studie o starší české literatuře*. Olomouc: Votobia. ISBN 80-7198-162-1.
- POLIŠENSKÝ, Josef, ed. a ŠMAHEL, František, ed., 1970. *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory: sborník prací k 500. výročí českého knihtisku*. Praha: Academia.
- POSPÍŠIL, Ivo, 2014. *Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století: (přehled a exkurzy s ukázkami textů z literatury 11. –17. století)*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-7281-7.
- POSPÍŠIL, Ivo et al., 2001. *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*. Praha: Libri. ISBN 80-7277-068-3.
- POSPÍŠIL, Ivo, ed. a ŠAUR, Josef, ed., 2011. *Evropské areály a metodologie: (Rusko, střední Evropa, Balkán a Skandinávie)*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-5434-9.
- ROMER, Frank E., ed., 1998. *Pomponius Mela's description of the world*. Ann Arbor: University of Michigan Press. ISBN 0-472-08452-6.
- ROTHE, Hans, 2011. *Szkice o literaturze polskiej i ukraińskiej*. Siedlce-München: Instytut Filologii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej UP-H v Siedlcach. ISBN 978-83-932671-0-1.
- RUCZAJ, Maciej, ed. 2012. *Jagellonské dědictví: kapitoly z dějin středovýchodní Evropy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK). ISBN 978-80-7325-274-8.
- SIMEK, Rudolf, 1996. *Heaven and earth in the middle ages: the physical world before Columbus*. Woodbridge: Boydell. ISBN 0-85115-608-8.
- ŠMAHEL, František, 2002. *Mezi středověkem a renesancí*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-426-X.
- ŠMAHEL, František, 2009. *Nalézání, setkávání a míjení v životě jednoho medievisty*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0160-7.
- ŠMILAUER, Vladimír, 1963. *Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných)*. Praha: SPN.
- ŠMILAUER, Vladimír, 1970. *Příručka slovanské toponomastiky = Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha: Academia.

VOBR, Jaroslav, ed., 1973. *Soupis knížek lidového čtení z fondů Universitní knihovny v Brně*. Brno: Universitní knihovna.

WAWRO, Geoffrey a kol., 2011. *Historický atlas: od roku 10 000 před Kristem po současnost*. Praha: Fortuna Libri. ISBN 978-80-7321-594-1.

WOLLMAN, Frank, POSPÍŠIL, Ivo, ed. a ZELENKA, Miloš, ed., 2012. *Slovesnost Slovanů*. 2. vyd., Brno: Tribun EU. ISBN 978-80-263-0223-0.

WOODS, Thomas E., 2008. *Jak katolická církev budovala západní civilizaci*. Praha: Res Claritatis. ISBN 978-80-904143-0-3.

ŽEŇUCH, Peter, 2002. *Medzi Východom a Západom: byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava: Veda. ISBN 80-224-0697-X.

Атлас історії України, 2012. Київ: Картографія. ISBN 978-617-670-159-0.

БЕЗПАЛЬКО Олексій Петрович, 1962. *Історична граматика української мови: підручник для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів УРСР*. Київ: Радянська школа.

БЕЛЯЕВ, Иван Дмитриевич, 1852. *О географических сведениях в древней России*. Санкт-Петербург: Издание Русского Географического общества.

ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло, 1996. *Історія української літератури*. В 6-ти томах. Том 6. Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. Київ: Либідь. ISBN 5-325-00572-3 (Кн. 1), ISBN 5-325-00671-1 (Кн. 2).

ГУРЕВИЧ, Арон Яковлевич, 1981. *Проблемы средневековой народной культуры*. Москва: Искусство.

ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Йосип, 1997. Матеріали з історії українського мовознавства в українських і зарубіжних архівах. In: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССXXXIV. Праці Філологічної секції. Львів, s. 442–51.

ЖИТЕЦЬКИЙ, Павло Гнатович, 1876. *Очеркъ звуковой історіи малорусскаго нарѣчія*. Київ: Типографія Київскаго Университета святого Владимира.

ЖОВТОБРЮХ, Михайло Андрійович та ін., 1980. *Історична граматика української мови: підручник*. Київ: Вища школа.

ИЗОТОВ Андрей Иванович, 2001. *Старославянский и церковнославянский языки: грамматика, упражнения, тексты*. Москва: ИОСО РАО. ISBN 5-7552-0045-9.

ІВАНОВА, Ольга Андріївна, 2010. *Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: науковий каталог, палеографічний альбом*. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. ISBN 978-966-02-5500-5.

ЛАППО-ДАНИЛЕВСКИЙ, Александр Сергеевич, 1990. *История русской общественной мысли и культуры XVII–XVIII вв.* Москва: Наука.

ЛИТВИНОВ, Володимир, 2000. *Ренесансний гуманізм в Україні: ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV–початку XVII ст.* Київ: Видавництво Соломії Павличко „Основи“. ISBN 966-500-525-1.

ЛУЧКАЙ Михайл, 2011. *Історія карпатських русинів*. Т. VI. Історія мукачівської єпархії. Ужгород: ПРАТ Видавництво Закарпаття. ISBN 996-7703-06-1.

НІМЧУК, Василь, 1985. *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* Київ: Наукова думка.

ОГІСНКО, Іван, 2004. *Історія української літературної мови*. Київ: Наша культура і наука. ISBN 966-7821-18-8.

ПАНЬКЕВИЧ, Іван, 1938. *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей*. Praha: Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi.

ПІВТОРАК, Григорій, 1993. *Українці: звідки ми і наша мова*. Київ: Наукова думка.

РУСАНІВСЬКИЙ, Віталій Макарович, 2001. *Історія української літературної мови*. Київ: АртЕк. ISBN 966-505-041-9.

СІМОВИЧ Василь, 2005. *Праці в двох томах*. Том 1. Мовознавство. Чернівці: Книги-XXI. ISBN 966-8653-16-5.

УСПЕНСКИЙ Борис Андреевич. *История русского литературного языка (XI–XVII вв)*. Москва: Аспект Пресс, 2002. ISBN 5-7567-0146-X.

ФЛОРОВСКИЙ, Антоний Васильевич, 1988. *Чешская Библия в истории русской культуры и письменности: Фр. Скорина и продолжатели его дела*. München: Sagner. (Reprint: Praha, 1946). ISBN 3-87690-402-1.

ЦИЦЕНЕНЕ, Рима, 2013. *Рукописная книга и ее рецепция в Великом княжестве Литовском XIV–середины XVI вв.* In: *Slavistika Vilnensis*. Vol. 58, № 2, s. 59–77.

ШЕВЕЛЬОВ, Юрій, 2003. *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Київ: КМ Академія. ISBN 966-518-209-9.

ШЕВЕЛЬОВ, Юрій, 2002. *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта. ISBN 966-7021-62-9.

ШЕВЧЕНКО-САВЧИНСЬКА, Людмила, 2013. Латиномовна проза України кін. XVI–поч. XIX ст. як джерело історичних відомостей. In: *Slavica Slovaca*. Roč. 48, č. 1, s. 41–51.

ШЕВЧУК, Валерій, 2004–2005. *Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII ст.* У 2-х кн. Київ: Либідь, ISBN: 966-06-0354-1 (кн. 1), ISBN 966-06-0355-х (кн. 2).

7.5 Encyklopedie, slovníky a databáze (v tištěné i elektronické podobě)

7.5.1 Encyklopedie, slovníky a databáze v práci citované

- tištěné

EPS 2001. HONZÁK, František et al. *Evropa v proměnách staletí*. 3., aktualiz. vyd. Praha: Libri. ISBN 80-7277-025-X.

LE GOFF–SCHMITT 2014. LE GOFF, Jacques a SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7429-130-2.

LČL 1985. FORST, Vladimír, ed. a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G. Praha: Academia.

MALÝ 1877. MALÝ, Jakub. *Vlastenský slovník historický*. Praha: Rohlíček & Sievers.

NEWERKLA 2011. NEWERKLA, Stefan. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch: Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. 2., durchgehend überarb. und aktualisierte Aufl. Frankfurt am Main: Peter Lang. ISBN 978-3-631-61026-8.

NCE. *New Catholic encyclopedia*, 2003. 2nd ed. Detroit: Thomson/Gale 15 sv. ISBN 0-7876-4004-2.

NOVOTNÝ 1992. NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Praha: Kalich – Česká biblická společnost. 2 sv. ISBN 80-7017-528-1.

OSN 1900. *Ottův Slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných znalostí*. XVI. díl, Lih - Media. Praha: Vydavatel a nakladatel J. Otto.

PČP 2003. HLAVSA, Zdeněk a kol. *Pravidla českého pravopisu: s dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0475-0.

PZJ 1976. LUTTERER Ivan, KROPÁČEK, Luboš a HUŇÁČEK, Václav. *Původ zeměpisných jmen: etymologický slovník 1000 vlastních jmen zemí, měst a přírodních objektů z celého světa*. Praha: Mladá fronta.

- SAK 1974.** BAHNÍK, Václav, ed. et al. *Slovník antické kultury*. Praha: Svoboda.
- SESJČ 1978.** HOLUB, Josef, ed., LUTTERER, Ivan, ed. a LYER, Stanislav, ed. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 2., rozš. vyd. Praha: SPN.
- SLS 2004.** Janoušek, Jan a kol. *Slovník latinských spisovatelů*. 2., přeprac. a dopl. vyd., Praha: Leda. ISBN 80-7335-042-4.
- VOIT 2006.** VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově. ISBN 80-7277-312-7.

- elektronické

- CE.** *Catholic encyclopedia* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.catholic.org/encyclopedia/>
- DB.** *Deutsche Biographie* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.deutsche-biographie.de>
- EB.** *Encyclopædia Britannica* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.britannica.com>
- EI.** *Encyclopædia iranica* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.iranicaonline.org>
- ESUM.** *Етимологічний словник української мови, 1982–2012*. В 7 т. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка.
- ESSUM.** ОГІЄНКО, Іван, 1979–1995. *Етимологічно-семантичний словник української мови*. В 4 т. Вінніпег: Волинь.
- IePWN.** *Internetowa encyklopedia PWN* [online]. Wydawnictwo Naukowe PWN. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://encyklopedia.pwn.pl>
- IEU.** *Internet Encyclopedia of Ukraine* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.encyclopediaofukraine.com>
- KEDM.** *Kleine Enzyklopädie des deutschen Mittelalters* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://u01151612502.user.hosting-agency.de/malexwiki/index.php/Hauptseite>
- Manuscriptorium.** *Manuscriptorium: digital library of written cultural heritage* [online]. Národní knihovna ČR. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com>
- OED.** *Online Etymology Dictionary* [online]. [Cit. 10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.etymonline.com>

SČSK. *Slovník českých a slovenských knihtiskařů* (zpracováno podle CHYBA, Karel, 1966. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. [Praha]: Památník národního písemnictví). [online]. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.clavmon.cz/chyba>

SUM. *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.*, 1994–2006. Вип. 1–12, Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

VW. *Vokabulář webový* [online]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR. [Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

7.5.2 Doplnkové encyklopedie, slovníky a databáze v práci necitované

- tištěné

FINK, Gerhard, 1996. *Encyklopedie antické mytologie*. V Olomouci: Votobia. ISBN 80-85885-99-9.

Geografický místopisný slovník světa, 1993. Praha: Academia. ISBN 80-200-0445-9.

HAVRÁNEK, Bohuslav, ed. a kol. *Slovník spisovného jazyka českého*. 2., nezměn. vyd. Praha: Academia, 1989. 8 sv.

KOPEČNÝ, František, ed., ŠAUR, Vladimír, ed. a POLÁK, Václav, ed., 2010. *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena*. Brno: Šimon Ryšavý. 2 sv. ISBN 978-80-7354-088-3.

LE GOFF, Jacques a SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, 2014. ISBN 978-80-7429-130-2.

MACHEK, Václav, 2010. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-048-7.

OPELÍK, Jiří, ed. et al., 1985–2008. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. Praha: Academia. 7 sv. ISBN 80-200-0797-0.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ: Наукова думка, 1985.

Словарь книжников и книжности Древней Руси, 1989. Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.). Ч. 2: Л–Я. АН СССР. ИРЛИ; Ленинград: Наука.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., 1977–1978. У 2 т. Київ: Наукова думка.

- elektronické

Rychtera, Roman. *Středověká evropská kartografie* [online]. [Cit.10. 8. 2017].
Dostupné z: <https://www.redreaper.eu/school/TKA/index.html>

Енциклопедія історії України, 2003–2013. У 10 томах. Київ: Наукова думка.
[Cit.10. 8. 2017]. Dostupné z: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>

Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН [online]. Cit.10. 8. 2017. Dostupné z: <http://lib.pushkinskiydom.ru>

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1890–1907. [online]. Cit.10. 8. 2017. Dostupné z:
https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=Энциклопедический_словарь_Брокгауза_и_Ефрона&redirect

Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера [online].
Cit.10. 8. 2017. Dostupné z: <https://vasmer.lexicography.online>

7.6 Osobní komunikace

HAMM 2017. HAMM, Marlies (Univ. Würzburg, Eichstätt). Lucidarius [online]. 19. října 2017 21:54; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

JASZCZYNSKA 2016. JASZCZYNSKA, Marta (Archiwum państwowe w Warszawie). Kwerenda [online]. 26. srpna 2016 10:39; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

KASZLEJ 2016. KASZLEJ, Andrzej (Zakład Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie). Lucidarius [online]. 29. srpna 2016 11:21; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

KRUSHELNITSKAJA 2014. KRUSHELNITSKAJA, Ekaterina (Российская национальная библиотека. Отдел рукописей). Lucidarius [online]. 25. srpna 2014 15:56; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

LEMBERKOVÁ 2017. LEMBERKOVÁ, Kateřina. Státní okresní archiv Tábor. 7. 4. 2017. Ústní sdělení.

VÁCHA 2017. VÁCHA, Miroslav. Gymnázium Pierra de Coubertina v Táboře. 26. 4. 2017. Ústní sdělení.

VLASÁKOVÁ 2017a. VLASÁKOVÁ, Monika (Husitské muzeum v Táboře). Lucidář [online]. 19. dubna 2017 15:01; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

VLASÁKOVÁ 2017b. VLASÁKOVÁ, Monika (Husitské muzeum v Táboře). Lucidář [online]. 28. dubna 2017 10:03; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

WIRKUS 2016. WIRKUS, Anna (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego). Lucidarius [online]. 11. července 2016 13:30; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

ЛЫКОВА 2015. ЛЫКОВА, Е. Е. Российский государственный архив древних актов. № 850, 14. 10. 2015. Osobní komunikace.

ПРОХОРЕНКО 2016. ПРОХОРЕНКО, Нат. Серг. (Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. Отдел учёта). Луцидарий [online]. 7. července 2016 12:09; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

ТАРАСОВА 2015. ТАРАСОВА, Марина Н. (Южный Федеральний Университет. Зональная научная библиотека им. Ю. А. Жданова). От М. Тарасовой (Ростов-на-Дону) [online]. 22. ledna 2015 13:40; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

ШЕВЦОВА 2015. ШЕВЦОВА, Любовь. (Научный-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки). Из Научно-исследовательского отдела рукописей РГБ [online]. 15. září 2015 16:10; [cit. 2017-10-30]. Osobní komunikace.

8 Přílohy: odpovědi na dotaz o uložení rukopisu ukrajinského lucidáře vydaného J. F. Karským (*Karského rukopisu*)

(Uvedeno v chronologickém pořadí)

1. ТАРАСОВА, Марина Н. Южный Федеральний Университет. Зональная научная библиотека им. Ю. А. Жданова.
2. ШЕВЦОВА, Любовь. Научный-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки.
3. ЛЫКОВА, Е. Е. Российский государственный архив древних актов.
4. ПРОХОРЕНКО, Нат. Серг. Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. Отдел учёта.
5. WIRKUS, Anna. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.
6. JASZCZYNSKA, Marta. Archiwum państwowe w Warszawie.
7. KASZLEJ, Andrzej. Zakład Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie.